UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00633317 3

156 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 156

СВЕТ. ЂОРОВИЋ

МЕЂУ СВОЈИМА

РОМАН

PG
1418
C58M4

Srpska književna zadruga
[Redovna izdanja]

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXIII. Бр. 156.

СВЕТОЗАР ЋОРОВИЋ

МЕЂУ СВОЈИМА

РОМАН

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

БЕОГРАД

ШТАМПАРСКО ПОДУЗЕЋЕ „ЗАСТАВА“ Д. Д., НОВИ САД 1921.

584900
2.7.54
PG
1.418
C58 M4

ПРЕДГОВОР.

У колу старијих радника млађе генерације српских приповедача, Светозар Ћоровић заузео је, по општем признању критичара, одвојено место. Он је, свакојако, међу нашим новелистама новијег времена био онај чије се име, по књижевним листовима, најчешће сретало. Његово живолазно перо пунило је, кроз читав низ година, гладне ступце разних српских и хрватских часописа, који су овог плодног и некористољубивог радника сматрали као свога хранитеља. Разуме се да је писац, у својој великој продуктивности, давао и ствари проблематичне вредности. Али тај дугогодишњи рад, та огромна стваралачка и стилистичка вежба, није опет прошла напразно. У историји наше литературе Ћоровић ће остати забележен као први у истини талентован и са извесним уметничким квалитетима обдарен приповедач, који беше уједно и одличан познавалац свога родног краја, оне кршне и борбене Херцеговине која се од осталих наших земаља толико издваја својим архаичким обичајима, и у којој се тако оштро додирују, а понекад чак и сукобљавају, стари конзервативни дух словенског Истока и нова западнодемократска култура. Ћоровић је, нарочито, много заслуга стекао својим занимљивим причама и позоришним играма из оног (са психографског гледишта) тако занимљивог муслиманског света, чије се карактеристике, изгледа, данас све то више губе у поплавици насртљиве модерности. Не треба, крај тога, заборавити да је Херцеговина, од најдавнијих времена, била наша Прованса, земља слатког севдисања и безимених трубадура. Светозар Ћоровић, проучавајући душу херцеговачког народа, био је понекипут врло срећне руке. Он је то био нарочито у моментима кад је имао да слика контраст између скромног, понекад чисто бедног живота својих јунака, и величанствене природе у којој се ти јунаци крећу, и коју нам он описује са једном љубављу чисто уметничком.

* * *

Светозар Ћоровић родио се 29 маја 1875 год. у Мостару, где је свршио основну и трговачку школу. Он је почео да пише врло млад, 1889 године, али се у току времена стално развијао и давао све боља и боља дела. Након разних почетничких радова, издао је — између 1903 и 1912 год. — седам збирки приповедака, у којима је сабрао цвет свога приповедачког рада. Те се збирке називају: *У часовима одмора* (4 свеске), *Моји познаници* и *Комшије*. У њима је Ћоровић описивао лагано изумирање старовременског света и живота по херцеговачким касабама, са мајушним заплетима и катастрофама „под сунцем и бехаром", са локалном идеологијом и обичном везаношћу за неку љубавну историју. Ту је, у извесној мери, приказан такође и живот једне српске провинције под гвозденим аустријским режимом, живот кудикамо бедњи но у другим крајевима нашег народа; живот, најзад, у ком су весели дани врло ретки били, и који је провођен добрим делом у видању отацбинских рана.

Центар, међутим, тога живота био је, и пре и после аустријске окупације, стари Мостар, „место — вели један његов добар познавалац — нарочите књижевне активности и великог књижевног интереса". Ту је средином 90-тих година млада једна група људи, међу којима и наш Ћоровић, развила необично живахан рад, окупљајући се око часописа *Зоре*. Мостар постаје у то доба једно истакнуто књижевно средиште наше, које је своју ирадиацију ширило по целој Босни и Херцеговини, па чак и на удаљеније крајеве нашег народа. Ту у том малом Вајмару (без двора, без позоришта и без научних института) процвао је, као по чуду неком, много спомињани мостарски „trifolium": побратими Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ћоровић. Тој тројици хорифеја радила је уз бок читава дружина младих људи, од чести рођених Мостараца, а од чести таквих, које је тамо довела јавна служба. Међу њима треба споменути Атанасија Шолу, Јована Протића, Стевана Жакулу и Османа Ђикића. У срцима те младежи буктео је јак пламен родо-

љубља. Дух њихов налазио је подстицаја у заједничком одушевљењу, и покрет, што га они створише, био је достојан много већег средишта и кудикамо јачих радних снага. Удаљенији свет наш дивио се ретком призору тог вредног кола младих људи, којима једини идеал беше да живе за литературу и да уживају у литерарном стварању. Сви се они питаху и загреваху једном заједничком надом: — надом у скоро ослобођење и узлет свога народа путем књиге и науке.

Радећи у тој средини, Ћоровић је, поред већ напоменутих збирки приповедака, написао три овећа романа (*Женидба Пере Карантана,* 1905; *Мајчина Султанија,* 1906; *Стојан Мутикаша,* 1908); две веће приповетке *Јарани,* 1913 и *У ћелијама,* 1908 и најзад неколико позоришних комада: две шаљиве игре *Поремећен план* и *Издаје стан под кирију* (1899) и актовке *Он, Адембег, Птице у кавезу, Повратак* и веће ствари *Зулумћар* и *Као вихор.*

* * *

Светозар Ћоровић умро је у Мостару 17 априла 1919 године. Умро је од болести коју је добио у аустријским логорима и интернацијама, у којима је провео прве три године светског рата. Оставивши овај свет у најбољим годинама, он је за собом, у рукопису, оставио један истом довршени роман, којему — попут оца који не дочека да сâм окрсти своје последње чедо — не доспе да означи наслов.

Тај за пишчевог живота неокрштени роман, Српска Књижевна Задруга данас ево нуди својим читаоцима, као једну књигу XXIII. кола својих издања. Пишчева најближа родбина (пошто је посмрчету требало свакако неко име дати) решила се да га окрсти: *Међу својима.* Она је, међутим, исто тако добро, могла да га тургењевски назове *Оцеви и деца,* јер се у њему, преимућствено, описује супротно схватање живота двеју генерација људи у једној херцеговачкој паланци, наиме, менталитет отаца који се труде да у своме породу очувају традицијом освештане облике живота, и менталитет синова који беже од троме и духовно учмале касабе

и теже ка слободнијем и сложенијем животу велике вароши. Још један смер могло би да има ово Ћоровићево посмртно дело, тај наиме, да нам у драмској перспективи једног романа покаже како човек, што год се више удаљује од свога родног гнезда, све то мање љубави и топлине налази код својих сељуди. Лица, међутим, која нам је писац у овом посмрчету свом насликао, махом су несложене грађе, мада су, са извесног погледа, сва занимљива. Од маловарошког попе који својим распојасаним животом изазива око себе толика непријатељства, но који своје противнике штеди и пред својим пријатељима извињава; од тог својеглавог попе па до размаженог му сина Миле, главног јунака овог романа, који се ступајући у живот непрестано спотиче о утврђени, њему тако несимпатични поредак, док најзад не упане у крајњу беду и умало те не упропасти један племенити женски живот; од виолентног домаћина и потмулог „паука“ газде Михе, којему се касабалије клањају и удварају као неком плебејском Дон Родригу, па до златоустог бакалина газде Станише, који изиграва дипломата и који се изразује у наопако схваћеним сентенцијама, — сва су та лица живо оцртана и свако је у своме роду једна типска силуета. Но, као да је међу њима опет најинтересантнија фигура старог попе, који у свом симплицистичком схватању морала, има једу врло симпатичну црту, а то је његова до наивности импулзивна и чисто дирљива љубав према своме заблуделом детету.

Говорити опширније о сплету овог романа, значило би препричавати књигу коју ће читаоци имати у рукама једновремено са овим предговором. Сажме ли се, међутим, суштина Ћоровићева причања, то се јасно види да је писац, у овом делу свом, хтео да дâ не само живописну слику једне маловарошке средине, но и осуду лакоумне и нејасне идеологије једног нараштаја. Књига има очито једну конзервативну тенденцију, и то више у моралном но у политичко-социалном смислу. Свакојако, радећи овај роман, Ћоровић је, као у свима својим радовима ове врсте, тако и овде, унео вероватно живот који

је својим очима гледао и који је, зато, у детаљима тако верно приказан и, у неку руку, фотографски тачан.

Што се саме композиције тиче, — а овде, у главном, мислимо на органску и логичну везу разних епизода у једну целину, на већу или мању израђеност и истакнутост појединих лица у роману, једном речи на складну конструкцију целине, — оно је разговетно да се аутор, ни у овом раду свом, није ослободио свих својих списатељских недостатака. Поједине епизоде из којих је фабула изаткана нису увек довољно нијансоване; неки се догађаји сувише ужурбано нижу; а то значи без довољног броја оних прелазних момената и психолошких криза које у реалном животу те догађаје прате, спремају и оправдавају. Али се, с друге стране, осећа пишчево настојање да би му посао испао сразмернији и концизнији но што су његове раније ствари ове врсте биле, и као нека постојана тежња за економисањем боја у описима и напуштањем ранијих стилистичких средстава. Мада се можда није потпуно отресао сентименталног његов се стил очевидно упростио и постао једрији и концизнији.

Сва је прилика да би писац, да је дуже поживео и сам још једном у штампи прешао дело, понеку од горе напоменутих мана и сам запазио, те вероватно и уклонио. Нажалост, њему не би суђено да своје дело до краја изглача, тако да оно данас излази пред читалачку публику као сироче лишено љубазне очинске неге, али сироче којему се у лицу и у покретима виде трагови отменог порекла, и с којега бабо неће, јамачно, имати да румени пред светом који долази.

* * *

Писац овога предговора сећаће се увек пријатних часова, које је, у јесен 1898 године, за најживљег рада часописа *Зоре,* провео у Мостару као вишедневни гост пријатеља Алексе Шантића, а у непрестаном додиру са читавом дружином ондашњих мостарских књижевника. У то доба песме Змаја Јовановић а и Војислава Илића бејаху омиљена лектира и сталан

предмет разговора међу књижевном омладином. Те се песме рецитовале на шетњама, претресале у кафанама и приватним сéлима. Па као свугде, тако и у тадашњем идилски-академском Мостару. Политичке прилике у то доба не бејаху особито подесне за културно-политички рад, како га замишљаше млада ентузијастичка група прегалаца око *Зоре*, али је њима, опет зато, сваки ма и најмањи догађај у јавном животу добро долазио, само кад могаше да им пружи потку за какав згодан чланак или пригодну песму. Макаква била вредност тих састава, то су опет била литерарна вежбања која налажаху јаког и симпатичног одјека у целој земљи. А све то на домаку крупних догађаја о којима, додуше, онда нико не слућаше да су тако блиски, но који су опет зато, у будућности, спремали васкрс и обнову читаве наше нације.

Сиромах Светозар! Он је умро таман онда кад се његов дар почео опћенито признавати, и кад се спремао да своју књижевну каријеру окруни још снажнијим делима. Са своје болесничке постеље могао је да назре тек прве блескове великих догађаја којима смо ми данас још једнако збуњени сведоци.

Умро је — као што рече Исидора Секулић — „пред прагом наших богатих година“. Тренутак његова одласка био је, међутим, врло неподесан за тачну и праведну оцену његова рада. Кад јавни живот болује и стење под теретом последица ратних ужаса, људи су слабо вољни да се обзиру на интелектуалне раднике, а поготово на литераторе чисте крви. Већ је много учињено кад је, у таким приликама, Светозарева смрт видно забележена. Но доћи ће несумњиво једно време кад ће критика морати да се његовим делом позабави опширније. То је овај српски писац у пуној мери заслужио.

За овај мах, нек буде довољно казати да је српска приповетка у Светозару Боровићу изгубила једнога од својих бољих представника, а још нејаки српски роман онога који је могао да му поклони нарочиту његу, па можда чак и да га подигне на снагу.

Марко Цар.

Стари попо још једнако узбуђен. Брзим, ситним корацима прелази преко собе, из једнога угла у други, застаје, ослушкује. Понекад се примакне прозору и повири напоље, као да би некога да увреба. Мантију, коју од синоћ никако није ни скидао, час распучи час опет запучи. Отресе понекад отпатке конца, који се, Бог зна откуда, прилепили за њу; прстима рашчешљава браду, трља нос.

Напослетку као да се ослободи. Лагано, пазећи да не шкрипну, отвори врата од собе и провири. Затим на прстима изађе у предсобље и упути се другој, омањој соби, оној поред кухиње. Хтеде и ту да ослушне, да потражи нешто.

Изненада опази, како се на тлима, уза сами праг собни, мигољи неко. Намргоди се, устукну. У исти час меко зашушта нешто и ситна, чудновата прилика, смотана у клупче, као да се поче одмотавати, пригушено стењући и поплашено гледајући око себе. Поп познаде своју стару кухарицу Томану. Нагло јој приступи и оштрим шапатом запита:

— Шта радиш овде?

— Ништа, — промуца Томана сметено, као да је ухваћена у каквој крађи и поче узмицати на леђа, према кухињи. — Тако...

— Шта радиш, питам те?... — пропишта он јаче, накострешив се. — А-ај?

— Па... лежала сам овђе... Спавала, — опет одговори она, хотимично замуцкујући и пазећи да неби рекла штогод сувишно, да се неби одала.

— Лежала?... Ту? Покрај *његових* врата?

— Па... мислила сам да се може пробудити и заискати што... Ко ће га послужити, ако ја нећу? — поче се бранити она мало слободније.

Поп као да се тек сада озбиљно наљути. Он, будала, читаву ноћ ока склонио није. Није се смео ни накашљати, како неби пробудио сина, док она, слушкиња једна, лежала близу њега, приљубила се и готово слушала како дише... Зашто он, поп, да се не досети томе? Зар и он није могао доћи и лежати тамо?... Пун зависти и срџбе на сама себе, премери Томану једним мрким погледом.

— Има њега још когод послужити и осим тебе.

Прогунђа мукло, преко рамена. — Зар ја нисам жив?

И, као бојећи се да се неби, по старом обичају, правдала и још што говорила, заповеднички окреса:

— Иди!... Бјежи ми с очију!...

Погледавши за њом подбочи се и отхукну.

— Спавала?... Хм... К'о да њој милији него мени...

Па, као да би да покаже колико му милији, растресе мало мантију, прихвати за кваку на вратима и тихо, нечујно ошкрину канат. Уљезе у собу, управо уђуче се. Прекрсти руке и задовољно погледа на постељу, на којој му лежао син.

Младић је још спавао дубоким, крепким сном. Лепа, бледа глава, као умотана у густу коврџаву косу, почивала му на чистом, везеном јастуку, кога Томана јуче однекуд извукла и наместила. По пуначким образима прелила се танка румен, кроз полурастворене усне, испод замршених брчића, беле се јаки, здрави зуби, на затвореној трепавици деснога ока блиста се једна суза.

Поп као да размишљаше мало: би ли се сагао да му пољупцем убрише сузу? Не усуди се. Чинило му се, као да ће га намах разбудити и поплашити. Само се задовољи да своју старачку, меку руку спусти на његову, што му била пребачена преко јоргана, и да је помилује...

Тако почека неколико минута. Стоји и гледа. Као да би да распозна: јели још свака црта на лицу синовљеву онака, каква и некад била?... Јели се што променила? У колико? И разнежи се

старац. Дође му да протепа као дете, да га тепајући зовне, како га давно, давно, док још мали био, будио и звао... Једва се савлада да то не учини. Као посрамљен врати се према вратима и, оставивши их отворена, изађе из собе. Оде у кухињу.

Је ли због тога што је осетио као неко кајање па се хтео оправдати пред Томаном, или само зато што није могао одолети жељи да макар пред ким не похвали сина, брзо јој приступи и узе је за руку. Даде јој знак да пути. И снажно је повуче за собом.

— Гледај га, — рече јој поносито и кроз ошкринута врата показа на постељу. — Види!

— Голуб мој! — прошапта Томана жалостиво. И бризну у плач.

— Шта је! Што плачеш! — окоси се поп сурово, силом се савлађујући да и сам не заплаче. — Но?... Имаш ли памети?...

— Немам ја памети!... И не треба ми, — осече и Томана осорно и стресе раменима. — Фала Богу кад имамо њега... Кад је дошао...

— И неће више ни ићи... Неће нас остављати...

И поп склопи руке и погледа у небо. Као да би да захвали Богу, што је дочекао овај дан и овај час.

Узе Томану за руку и повуче у своју собу. Показа јој столицу да седне. А сам се завали на искрпљени миндерлук, на широко разбацивши руке око себе, преко згужваних јастука.

— А знаш ли, бона, како је било кад смо се растављали, кад сам га слао тамо, на школе? — запита, завраћајући главу на јастуке.

— Поменуло се, не повратило се, — одговори Томана брзо и одмахну руком.

— Ех, чини ми се к'о да је јуче било, — опет ће он јаче, жељан да говори, само о Мили да говори. — А толико година, брате... К'о да сад гледам све комшије како се окупиле око кола и хоће да нас прате... Грле, љубе и њега и мене... Доносе понуде, колаче, брашенице... Дају. Узимају га на руке, носе... Спомињу му и мајку и одводе га

за цркву, да јој крст над гробом целива... Беру цвијеће што се привило уз крст и ките га... А у мени се пусто срце цијепа... Стиска ме, притискује, пече... И опет се смијем на силу... Грдим све око себе, псујем токорсе, називајући их женама. Тјешим и себе и њих.

— Ја вас нисам смјела ни погледати кад сте полазили, — живо га прекиде Томана, желећи да одмах све искаже што јој пало на памет. — Чим се он, Миле, опростио са мном и пољубио ме, сакрила сам се за дрва, сасула се на цјепанице и почела се грчити од плача... Ђаво понио и те школе и учитеље! — окреса жешће, пажљиво се утирући танком марамом око усана.

— Ех Томана!... Немој ти тако на школе! — дочека поп ватреније, увек се осећајући увређен, чим би му о томе напоменула или пребацила штогод. — Нисам ја узалуд толике паре потрошио на њега! Јок!... Знаш ли ти да је он сву Богословију изучио и, сврх свега, још Духовну Академију?... Знаш ли да он сад више зна него један митрополит?... Сад, само ако хоће, може да сједи митрополиту уз кољено...

— Да нас опет остави?... — уздахну Томана некако и осветнички а и са страхом.

— Јок... Не велим ја да ће нас оставити... — замуца поп лакше, и сам поплашен Томаниним напоменом. Ја само кажем: ако хоће... А он... Не знаш ти њега!... Зар да ми сад окрене леђа и оде... Никако!...

Томана, сумњајући, заврти главом.

— Школа некако свакога отуђи од својих, — рече. Знам ја... Дај Боже да он буде бољи од осталих...

Поп устаде и ходајући поче да брани, да тумачи:

— Па ако ме и остави... Нека... Нек иде дијете за својом срећом... Зар због мене да се овђе закопа? Какав би ја отац био?... Живим ли ја за се или за њега?... Ај?... Школовао га, па сад да га свежем овђе, да га циједим, да наплаћујем трошкове

убијајући му срећу?... Остави, Томана... Нек ради како зна...

Отпочину мало. Уздахну.

— Мени како Бог да...

И као да сам себи одговара полугласно додаде:

— А ја, будала, занио се и малопријe кажем: неће нас више ни остављати... Будала!... Стар, па не знам ни шта говорим.

У Милиној соби нешто као да паде, сломи се.

— Ено! Пробудио се! — уздахну поп радостан и снажно плесну рукама. — Чујем ја... Ено!...

— Куку!... Треба ли му што?...

Обоје, макар што гласније разговараху, непрестано су пазили: кад ће се Миле пробудити. Свако као да је желело да га пре чује и да пре послужи. Сад, гурајући се и као натјечући, јурнуше, навалише на врата. Обоје готово кивни и љутити једно на друго.

— Добро јутро! — весело поздрави Миле опазивши их. И онако, у спаваћим хаљинама, одгурну лаки покривач са себе и исправи се у постељи. Обе руке пружи према оцу, као да би да га загрли и привије.

Узбуђени попо то и не опази. Некако младићски прискочи на постељу. Брзо му обгрли обнажене ноге и, спустивши му седу главу на уздигнута колена, поче га тући по њима.

— Хехе, доста си ме овим ногама изударао кад сам те носао у нарамку!...

А онда га удари мало и по прстима и осмехну се:

— Доста си пута истегао из браде по неколико длака овим прстима!...

— Немој ћетињити, тако ти Бога! — уплете се Томана, нарогушена, лагано га гурнувши у лакат. И љути се на њега и ражалило јој се гледајући га таког. — Боље да запиташ: „јеси ли гладан сине?... Шта би јео?“...

— Јеси ли гладан?... Хахаха!... — засмеја се Миле љуљушкајући се на постељи и као мазећи се. — А зар ме нисте синоћ, чим сам дошао, накључали

читавим прегршти ма свакојаких ђаконија?... Зар се код вас тако брзо изгладни?...

Видећи како је обојема криво што их одбија и како се невесело гледају, додаде живље:

— А... ако баш хоћете... Можете што и донијети... Каву и какве слаткише...

Док се он лено умивао мењајући многе сапуне и пробирајући разне четке и чешљеве, поп га непрестано запиткивао о разним згодама и незгодама на путу. Питао о свакојаким ситницама, које му, Бог зна како, падале на памет. Миле одговараше кратко, одсечно, са оним обичним „да" или „не"... Као да није био расположен да о томе пуно разговара. Напослетку, уређујући брчиће и повезујући их, мирно, смешкајући се, проговори:

— Боље да ти мени причаш: како си овђе живио?

Поп застаде. Погледа га зачуђено, испитујући. Збуни се некако и усплахири. Наслањајући се на јастук отегнуто одговори:

— Тхее... То знаш и сам... Знаш како ја живим...

— Знао некад, па заборавио, — полугласно одговори Миле, огледајући се у малом, прашњавом огледалу, пред које одавно као да нико стао није нити га тражио.

— А, можебит' ти је когод што и писао?

И немирно поче чупкати перваз од мантије, увијајући га око прста.

— Нико.

— Збиља?

— Ко ће ми писати?...

Поп се накашља и тупо смрмољи у браду:

— Ђаво би га знао!

Као да се обрадова Томаш, када опази како носи попуде. Брзо јој потрча у сусрет и зграби, отме послужавник из рука. Сам га постави на сто пред Милу.

— Једи!... Пробирај!...

Па се окрену Томаш и добаци јој прекорно:

— Мало си скухала, брате... мало...

— Не бој се ти... Има још! — поносито одговори она. Па се приближи Мили и, спустивши му руку на раме, поче га нуткати. — Узми, голубе, узми!

Док је Миле испијао каву и присмакао, обоје су, као стража каква, стајали око њега... И непрестано га нудили. Томана, која сматрала за увреду ако неко неће да се преједе њезиним куханијама, као да му бројаше сваки залогај. Врпољила се, гунђала нешто полугласно, ако јој се учинило да није увек пробрао лепши комад. Нарочито ако је узео баш онај, који му поп понудио. Не могавши до краја да издржи, одгурну попа у страну и окоси се:

— Ти баш незнаш изабрати.

Чим она изађе из собе, поп одмах замукну. Страх га сад некако од Милина друштва. Бојао се да га поново не запита о његову „живовању". Окрену се према прозору и поче прстима добовати по стаклу. Затим, као присетивши се, нагло се окрену, потапша Милу по плећу и меко прошапта:

— Хајдемо у башчу... Да ти покажем шта сам посадио...

II.

Иза ручка изађе Миле да прошета. Поп остаде сам за столом, налакћен на оштри перваз, милујући једном руком боцу са вином а другом гужвајући накваШени отирач. Изгледао је некако сетан, невесео, како обично изгледају старији људи, када се замисле о прошлости и о млађим годинама својим. Разговарајући са Милом и гледајући га онако разрасла, здрава, неколико пута дошло му да сама себе запита: „Је ли то баш он? Је ли му то син?"... Испод ока загледао га као и јутрос: неби ли му на лицу запазио ма какву драгу, познату црту, коју године нису могле изменити. И тада, изненада, прекида га у разговору. И брзо пита: „А знаш ли, кад си био мали, како си се оно скотрљао у поток,

на ја у чизмама и мантији газио за тобом и извукао те мокра?“ ...

Како се не бих сјећао! — одговара Миле мирно и опет наставља разговор.

— А сјећаш ли се кад си пао с трешње, те ишчашио руку?...

— Наравно.

Познавши по одсечном одговору Милином да не воли такав разговор, престаде са питањима. Није хтео досађивати. Али сада, кад је остао сам, као да му се на силу наметале свакакве слике из прошлости, онако без реда, погонећи једна другу, замењујући. Час му се чини као да га гледа малог мајушнога, у шаку да стане, како игра у мајчину наручју, одскаче, размахујући унаоколо ручицама и чупкајући је за косе. Час као да чује како виче: јухааа, јашећи на овећем штапу и гонећи га по авлији... Он, отац, прилазио му тада иза леђа, лагано, лагано, ненадно га хватао око паса и издизао високо над главом, шикакљећи га, окрећући... Уживао је гледајући како се дете праћака, отима, вришти... А завраћао се од смеха, кад би малиша, разљућен, почео да га туче, бије, чупа за браду...

Нису се Мили навршиле ни пуне две године кад умре попадија... Једнога дана дошла из цркве некако малаксала, изморена. Другога дана легла, осмога издахнула... Нико није знао шта јој било. Поп као да није могао ни веровати да она икако може умрети. Кад му то доктор једнога дана, околишећи, напоменуо, умало га није испребијао. Притерао човека уза зид, ухватио га за прса и готово почео гушити. На силу тражио, и претећи и молећи, да је спасе, да отме од смрти. А кад му жене, што је неговале јавише да је преминула, све их изагна. Па зграби дете, које се играло на поду, у нарамак, и тужно пође у собу где је лежала покојница.

Ко каже да је издахнула?... Ко то вели?... питао је узверен, узрујан, немилосно гурајући свакога с пута и примичући се постељи.

Ни сам не знајући шта ради, у неком лудом уверењу да се може и мора догодити чудо, спусти се крај постеље.

Зови маму, сине! — промукло рече малом приносећи га. — Зови!...

Дете, опазивши матер од које га неколико дана одвајали, весело затапша ручицама и поскочи. Отимајући се од оца, трзајући се, поче из гласа дозивати:

— Мама!... Мама!...

— Чујеш ли? — суво запита он и лагано спусти малога покрај изгужваног јастука, уз главу покојнице. — Види га!...

— Мама!... Мама!... Мама!...

Као да се тек тада прену и освести. Брзо одигне дете и одгурну га у страну. Па, раширивши руке, паде по постељи и очајнички јекну:

— Зар?...

А онда болно и грчевито зајеца.

Једва га отргли. Пријатељи га опколише, увукоше међу се, чувајући да какво зло не учини, да сам себи не кидише. Сви су знали колико је волео и пазио попадију. Сви мислили да неће моћи ни живети без ње. Покушавали су и да га опију. Навалъивали су на њега и вином и ракијом. Није помогло. Што више пио, као да се све више прибирао, трезнио. Очи му се, додуше, помутиле, али више од суза него од пића; доња се усна окрвавила, толико је уједао савлађујући се да каткад гласно не врисне. Одговарао није никоме, нити што питао. Једино ако би каткада туривши руке под појас, тупо јекнуо или одхукнуо.

Пошто сахранише попадију, неколико дана ишао је улицом као сулуд, без горње мантије, често и без капе. Лутао је по пољу, верао се по гробљу између крстова, кроз пусто, огољело шибље и сасушену траву. Руменкасто, доброћудно лице некако му помодрило, по буцмастим образима испреплеле се чивитасте жилице, дугачки перчин, који му прекривао рамена, и широка брада, прогрушали, почели седети. Нити је на кога гледао нити се

поздрављао. Ако га неко и гласно дозовнуо, није се хтео одазвати. Напротив: згурио би се, убрзао корак, као да трчи, бежи од свакога.

Усуд је зар хтео да се поп спасе новом једном несрећом. Изненада разболи му се Миле. Зајапри се, паде у ватру. Поче да бунца, убрзано да дише, тек покаткада отворивши влажне, замућене очи... И човек заборави и на се и на сав свет. Привеза се уз дете. Кроз неколико дана и ноћи ни за час се одмицао није од његове постеље. Сам је лебдео над њим, сам му мењао облоге, давао лекове. Нико није смео ни споменути да га одмени или да га опреми на почивак... Тек кад је болест одлучно окренула на боље и кад је доктор казао да је опасност потпуно минула, спустио се поред дечије постеље, на под, и ту, покривен само мантијом, отспавао неколико сати. Ту, на поду, први пут се људски озалогајио, — за време болести јео је само с ногa, помало, — и, од весеља, готово на искап сасуо у се две боце вина.

Отада га нико није могао раставити од малога. Код куће увек био с њиме, играо се, носио га кроз башту. С њим заједно залевао је или засађивао цвеће, хранио кокоши. Ако би кренуо у цркву, морала Томана, којој још тада било близу шесет година а коју је, као неку самохрану рођакињу покојне жене, узео у кућу, — водити Милу. И морала га држати на рукама, према олтарским вратима, тако, да га он вазда може видети. Узалуд је Томана гунђала и говорила како и сама уме малога и код куће забављати. Није јој веровао. Чинило му се, да ће се онога часа, чим он не гледа, малишан поново разболети или да ће се ма каква несрећа догодити.

Тако прошла једна година, друга. Опет се опоравио, освежио, разведрио. Опет се здружио са људима, одлазио им у дућане и магазе, — наравно, водећи Милу за руку. — Истина, осим у цркви, никад га нико није чуо да негде запева као пре, да се онако напали или насмеје. Не. Сад као да заборавио на све попалице. А ако би се када и осмехнуо,

само би му се мало надигао десни брк и једна страна буцмастог образа мало заиграла.

Треће године, негде у лето, оде Томана на село, својти некаквој. Оде да мало отпочине и „опорави се“ како сама рече. А да се очува ред у кући и да се имадне ко постарати за ручак и вечеру, доведе однекуд неку удовицу, Јованку. Не питајући попа, предаде јој читаву *управу* у руке.

Јованка бејаше крепка, јака жена, тридесетих година, угојена, са двоструким подвољком и необично дебелим мишицама. Ишла је тромо, гегајући се. Сваком се уклањала с пута и свакоме се поклањала, гледајући га неким покорним и тужним погледом.

Кад је први пут донела ручак на сто, поп је погледао пажљиво као испитујући. И одмах окренуо главу у страну и кроз зубе почео мрмљати нешто, љутити се. Затим колико год пута улазила, није се ни осврнуо на њу. Гунђао је увек и псовао. Ако га што питала, одговарао набусито, осорно, гледајући некуд изнад главе јој, у клинце на зиду или у решетке на прозору.

Нипошто није дозвољавао да се она икако брине о маломе. Волео га сам и купати и облачити, него пустити да она узима деце. Није веровао у вештице, а изгледало је као да се боји, да не од самога додира њезина, догодити се ма каква несрећа.

Доцније као да почео сумњати како га поткрада. Испотаје, кришом, да не би опазила, пристајао је за њом. Пратио јој сваки покрет. Провиривао је кроз отшкринута врата кад би радила у кухињи, посматрао је кроз танке завесе на прозорима кад прала рубље. И као да га дражило што је онако угојена. Гледајући јој велике, голе мишице и јака плећа, уз која приљубила знојава кошуља, као да се гадио.

— Пхи!...

И опет је отступао од прозора и убрзано шетао уз собу низ собу.

Тад као да на силу тражио повода да се сваћа

с њоме. Опази какву пегицу на марами, какву заборављену жигицу на поду. И одмах зове, виче:

— Шта је ово?... Какав је ово неред?... Јесмо ли у кући или у крметарници каквој?

Она не одговара. Ћути.

— Шта је?... Што не говориш?... Какав је ово неред?

Она ни речи.

— Ето, ето каква си!... Ето како се стараш... Још би желила да се разболимо и ја и дијете.

Па брзо узима малога на руке и бежи из куће. Иде, иде далеко... Као да се не жели ни вратити, као да би сасвим да побегне. Ако дете и могло пешачити, није га хтео водити него га носио у нарамку... И као да му жао било што је мали тако мршав, лаган... Сад као да би требао голем терет неки, да носи, да изнемогне под њим...

Тек када мали осети глад и почне се кмезити и тражити да једе, враћао се кући.Ознојен, уморан, лагано је вукао ногу за ногом, узгред невешто тешећи и замамљујући дете.

Чим стигну кући, одмах са врата виче да донесу млеко. И, од страха зар да се опет не би развикао и грдио, брзо отвори ормар са књигама и тражи, рове по њему. Не осврће се све дотле док она не остави млеко на сто и не оде из собе.

Најнесноснији је био у зору, када се дизао из постеље. Неиспаван, натмурен, изморен свакојаким сновима, лупао је, бацао ствари. Јованку није звао. Али је грдио тако гласно, да му сваку реч могла чути и разумети.

За чудо, она све сносила мирно, трпељиво. Научена од детињства да поштује мушку чељад, нарочито *духовнике*, мислила је да се и њихове ћудљивости морају сносити без роптања. Њихово је и да саветују и да карају. То се мора слушати.

Али касније као да и њој додија. Два-три пута припремала се да иступи а да му слободније одговори. А чим изађе пред њега, погледа му у лице,

у браду, у широку, раздрљену мантију, обара покајнички очи и стоји нема, скамењена.

Једнога дана одлучи се некако. Чим јој поп почео да пребацује због загорела и неслана јела, — макар што није било ни загорело ни неслано, — она се покуњи, уздахну. Погури се, као очекујући да ће је свети Илија за казну на месту громом спржити, и тихо, полугласно избаци:

— Ја ти никако не могу угодити, оче... И не знам како ћу...

— Не знаш?... Не знаш?... — запита поп заједљиво и немирно поче ударати кашиком по столу. — Знаш ти, али нећеш... Ти хоћеш да нас умориш...

— А ти тражи другу жену, — одговори она јаче, не дижући главу. — Ја овђе више остати нећу... И не могу...

— Не... можеш?...

Поп некако поплашено устаде и принесе јој се. Као да би да боље чује. Нити се надао нити могао веровати да она и тако уме проговорити.

— Не можеш остати? — запита отегнуто.

— Не могу.

— А шта ћу ја?...

Рашири руке и погледа је. Намах се збуни и, окренувши се, показа главом на малога:

— И шта ће дијете?

— Друга ће га боље пазити.

— Боље?...

Опет седе за сто и подними се.

— Остани, остани, — рече меко, готово плачући. — Не иди!

Она не одговори. Изађе из собе и затвори врата за собом... Поп брже искапи још чашу-две, обгрли малога и однесе у постељу да спава. Затим се врати, промућка боцом која је била празна, желећи да исцеди још коју кап... Па поче ходати... Претња Јованкина непрестано му звони у ушима... Да оде?... Зашто да оде?... До душе и Томана је знала чешће да запрети. Али на Томанине претње није се осврtao. Жене обично воле да прете, научене су на то...

Па ако баш и оде зар је толика штета?... Не може ли наћи другу жену, бољу?... Има их на све стране и још да моле! Али зашто овако прети? Шта јој је?... Зар јој толико несносан?...

Брже боље крену према кухињи да тражи... Нема је. Пође у Томанину собу у којој се преко дана, — у вече ишла својој кући, — одмарала. Погледа на врата, — затворена.

— Боже, је ли у соби? — тихо запита сам себе као размишљајући: би ли улегао или неби. — Или баш отишла?...

Одлучи се и отвори врата. Погледа. На ниској, тврдој Томаниној постељи раширила се Јованка, поклопила је. Танке даске улегле су под њом, искривиле, пригњечен окрајак душека једва вирује. А танки чаршаф којим је прекривена, као да прионуо за обле јој кукове и почео да попуцкује.

Опазивши нога пригушено цикну. Сакри главу у јастук и скупи се уза зид постиђена и понижена.

Ниси отишла? — напослетку промуца поп, пошто је дуго, дуго гледао, желећи да оправда изненадни долазак и тек нешто да каже.

— Отићу, — одговори она иза јастука, не осврћући се.

— Немој.

— Нађи ти другу...

— Немој, Јованка бôна...

Млак, надражљив мирис знојних женских облина удари му у нос и као да га поче замамљивати. Осети као вртоглавицу неку, раслабљеност, нешто слично дремежу...

— Немој.

И несвесно, нехотице приступи ближе.

Она, непрестано заштићена јастуком, могаше нешто слободније одговарати.

— С тобом се не може...

— Зар сам тако зао?

И дође до постеље и, одгурнув јастук, спусти јој руку на главу.

— Остани!

— Немој, — избаци она јаче и као бранећи се, извуче испод покривача обнажену руку и одиже је. — Хајде, Бога ти!...

Поп јој грамзиво ухвати руку, повуче. Стиште је за мишицу и, снажно зарињавши све прсте у месо, шикну промукло, испрекидано:

— Остани!

Тога дана поп је сам, без малога, изишао из куће. Отишао далеко у поље и шетао, тумарао између жита. Нити је знао куда ће поћи ни куд ће скренути. Ишао тек онако — да се иде. За чудо изгледао је некако ведар, задовољан. Непрестано му се чинило као да још гледа Јованку пред собом. Онако крупна, јака, па се није могла одбранити... Кушала а није могла... Нешто га сад, — након толико времена, — дражило, нагонило на смех. Да се засмеје како се од смрти покојне попадије још никад засмејао није... Боже како ли се попадија препала! Како ли, кашње, плакала пред њим, јадала се!... Зар он, поп, није човек као и други људи?... Зар није од крви и меса... Или је, можебити, грђи од других?... Као да јој муж, касапин, био нешто бољи!

— Само кад нико није видио!

Допавши до оканељ потока заустави се. Загрну рукаве од мантије, надвесе се над воду и, огледавши се у њој, поче се умивати. Запљусну се неколико пута. Хладна вода као да га освежи мало. Отирући се марамом три-четири пута задовољно избаци: *„охохо“*. И крену даље...

— Шта ли ће она? — опет као да запита неко са стране.

— Шта? — гласно запита и он и поче се чешкати. — Хм...

Додуше старао се да је умири и, како му се учинило, умирио је прилично... Али... Ко зна?.. Женско је женско, па би могла, из кајања, и нешто несмишљено урадити.

И као намах би му јасно, да је погрешио што је отишао од куће... Сад се тек сети и Миле...

Је ли се пробудио?.. Је ли га тражио? И да ли га она хтела нахранити?

Бржебоље се окрену и готово трком пође према кући. А што се више приближавао, све га више обузимала и слутила да се, можебити, какво зло већ и десило.

Одлахну му мало кад опази малога, како се, пред авлијским вратима, игра са читавим чопором комшијске деце. Одиже га у нарамак, помилова, пољуби у оба образа. Па га опет спусти на тле, остави са децом и уђезе у кућу.

— Јованка! Јованка! — викну још са авлије, обзирући се на све стране.

Нико се не одазва.

— Јованка!

Чудна га зебња обузе. Није ли заиста побегла?.. Није ли отишла да и другима прича, тужи се?..

— Јованка! — зовну поново као запевајући.

На ниској троножници, пред кухињским вратима, раширила се она и љуштила кромпире. Мирна, тиха, покорна. Нити се смела одазвати, нити га смела погледати. А кад јој се приближи, бржебоље одиже руку изнад главе и стидљиво сакри лице рукавом од кошуље.

— Аха!.. Ту си?

Као да се зачудио што је види. Погледа је боље, попипа по раменима.

— Хоћеш ли брже свршити!

Она шути.

— Нећеш?

Спусти јој руку до на плеће и поче тапшати.

— Ради, ради, — избаци тихо, умиљавајући се, — нећу ти сметати.

Отада нити се више љутио, ни викао на њу. Напротив. Сад увек био необично љубазан. Куповао јој и поклоне. Ако донесе Миле какву хаљину или играчку, донесе понешто и њој. Даје, смешка се и стеже је за мишицу. Понекад се, чак, осмехне и она. Ако јој се поклон учини скупља, усуди се да га и у руку пољуби.

Повратак Томанин изненади попа. Био потпуно заборавио на њу, као да је умрла. Чудом се зачудио кад је, једне вечери, место Јованке њу затекао у кухињи. Стала на своје место и ради, љутећи се и гунђајући „због чудна нереда“... Као права домаћица!.. У забуни нити је поздравио добродошлицом, нити уопште знао шта проговорити. Само бленуо у њу неколико часова, посматрао је. Затим снуждено слегао раменима и вратио се у собу.

Да јој откаже, да је избаци, — није могао. Нити због света, који би га прекоравао, нити због покојнице пред којом и сад осећао као неки страх и грижу савести. А обе да задржи у кући, — било би и сувише... Али зато поче чешће навраћати Јованци, посећивати је у њезиној мемљивој и чађавој приземљуши...

А тада се тек поче осипати на њега погрде са свих страна. Испочетка кришом, испотаје, а касније све јасније и гласније. Тада похиташе и звани и незвани да изрекну своју осуду. Тада га и многи *пријатељи* оставише.

III.

Неколика пријатеља остадоше му ипак верна и одана. Није зато што су били паметнији или увиђавнији него остале касабалије, него што су га више волели. Напоминаху како се може рећи да је још млад човек, здрав и како није никакво чудо ако се за час заборавио те склизнуо. Кад би био у његовом положају, склизнуо би и сваки други... Честит, поштен, доброћудан, зар да се осуди само због једне ситне погрешке?.. Напослетку, ако се праведно просуди, то и није његова погрешка. Погрешка је што Бог попа није створио мимо друге, што му није водом место са крви напунио жиле. И погрешка је још у свирепим и застарелим прописима црквеним, који му не дозвољавају да се поново ожени. Траже од човека нешто

немогућно. Нешто изнад његове снаге и изван његове природе. Баш они, ти безбожни прописи, — дела злоћудних и немоћних стараца или отупелих испосника, — нагоне човека да тражи недозвољене путе. Они га гурају у грех, ако ту. још може о каквом греху бити збора, и нагоне га да заборави на свој позив.

Да покажу да одиста и мисле како говоре, још су се чешће, чак некако предомишљено, дружили са попом. Одлазили му кући, призивали себи на села, соколили га, тешили. Лепши се ручак није смео појести без њега, боца добра вина није се могла отворити, ако он није благословио.

Он се и данас надао, да ће му доћи, да честитају путника. И криво му било што их нема, што су окаснили. Зар сад, након толико мутних, кад је дочекао овако ведар и светао дан, да га забораве?.. Или се, можебити, снебивају?.. Зазор им да се одмах, док се отац и син нису честито ни разговорили, наметну и да омету разговор?.. Али зар блиски пријатељи могу икада бити сувишни?.. Зар се они икад могу назвати наметницима?

Лагано се придиже, промешкољи се, оде у собу. Скиде са чивилука горњу мантију, коју већ неколико дана нико очеткао није, и лепо је обуче. Дохвати и свој дебели, кукасти штап и јерусалимске бројанице. И крену у чаршију.

— Кад неће они мени, идем ја њима, — полугласно прошапта отварајући врата.

Ступивши на улицу, прекрсти се пред кућним прагом, по обичају. Погледа унаоколо као да се нада да ће га неко зазвати или запитати штогод.

Ишао је полако, мало погурен, опирући се на штап и пребирајући бројанице, које су тупо звекетале. Око њега, са обе стране, протрчавала деца, терајући, уз свакојаке повике, зарђале обручеве са старих бачава; дозивали се сељаци, који са пуним товарима мрса пошли на пазар; свађали се пијани хамали теглећи кола или носећи на леђима препуне вреће. Испред ниских, окрханих дућана са

натрулим ћепењцима и исцрвоточеним дирецима седеле дућанџије, бакали. Сваки изнео или какво сандуче или чисту троножницу. Прекрстио ноге, па мирно испија кахву и пуши. Понеки се злурадо осмехне за попом; понеки се само дотакне до капе да га отпоздрави, па опет срче кахву, нимало се не обзирући на каква муштерију што мирно разгледа робу и трпељиво чека.

Дошавши до раскрхане зидине која сва обрасла у бршљан и мрку маховину, застаде да отпочине. Погледа како се плавичасте кресте расцветалог јоргована превесиле кроз криве пукотине угетог зида, а гурава се смоква напела, хватајући се гранама за суседну стреху да не посрне. Узабра стручак босиљка што се скупио у једној рпи чађавих обуљака, па опет коракну неколико пута.

Стиже пред магазу газде Васиља. Лагано куцну штапом у зарђали, гвоздени канат окићен појасевима и пешкирима неједнаке дужине и неједнаких боја и назва једно отегнуто *добро јутро*.

— О-о-о-о, — запева неко из уске, мрачне магазе ситно, пискутљиво, шушкетајући. — О-о-о-о... Добра ти срећа!

Поп полако ступи на праг и исправи се, у колико се на ниским, тесним вратима могао исправити.

— Бре, бре! Млађи си ми јутрос за десет година! — весело узвикну Васиљ, брзо се дижући са упљеснате шиљте, која му била прострта на кратком миндерлуку, начињеном од два изломљена сандука. — Ех, ех!..

— А ти да не дођеш! — прекорно избаци поп, опирући се читавим телом о штап и тако га гледајући.

— Зар сам ти одмах требао? — зашушкета Васиљ убрзано, увијајући се и ломећи некако.

Васиљ му начини места покрај себе, на миндерлуку, пошто рукавом обриса прашину, која се у задњих десетак дана нахватала.

— Видио сам га малоприје, — отегну Васиљ значајно.

— Је ли кршан? — запита поп поносито и зазвецка бројаницама.

— Лијеп к'о слика!

— И здрав?

— Као дријен.

— И снажан?

— Међедина.

Поп, задовољан, рашчешља браду прстима. Прекрсти ноге на миндерлуку и, склонивши десно око, рече некако поверљиво:

— И учеван је пуно, школован... Тешке и дубоке књиге проучио је... Није шала толико година!

— Ја сам ти увијек и говорио: не дижи дијете са школа, — упаде Васиљ, куцкајући се по челу.

— Кад ми јутрос показао свједочанство, малаксао сам, — настави поп тихо, говорећи у страну. — Голема, кабаста хартија, брате, к'о царски ферман какав! Проста му сва мука, само кад је он'лику могао добијета... И читам, читам у њој: превасходно, превасходно, превасходно... Све што учио, све превасходно... Не може, бива, бити боље ни теже ни на какву кантару!... И како читам, све ми се чини к'о да ми крила расту... Глава некако слатко малаксала, к'о у сну... Завалио сам се на миндерлук ни сам не знам како. Миле имао грдне муке док ме опет освијестио.

Васиљ га забринуто прекиде:

— Та твоја несвјестица некако учестала.

— Нека, нека, — весело избаци поп, ударивши се по колену. — Сад, ако хоће, нека учеста, сваки дан... Сад ја, брате, могу к'о и Симеун рећи: „Ниње отпушчајеши раба твојего, владико."

— Јок!... Сад треба да га жениш.

Поп се као зачуди:

— Одмах?

— Одмах... Добио је, ето, свједочанство. Сад нек добије и жену, — потврди Васиљ упорно. — Једно без другога не ваља!

Поп то прими за шалу па и не одговори. Сети се, како је Миле, кад истом пошао у школу, донео први дар. Осмехну се.

— А више ме растужило кад ми *оно* донио, — смрмољи у браду као да са самим собом разговара. Одвојило дијете испред све дјеце и трчи, трчи... Високо изнад главе издигнуло књигу са шареним корицама и набојеним сликама... „Дар, тата, дар!“... Тада нисам ни малаксао ни обнемогао... Јок... Али кад сам га узео у наручје и почео љубити, затрепери ми срце да искочи. Сузе се проли̇ше као прољетња киша... Љубим му косу, плачем... Загрлим га, плачем... Узмем дар да видим, плачем... До ђавола и овако срце!.., Ех!... Онда сам видио да ће мали бити велика глава.

Васиљ покрије главу и подругљиво добаци:

— Зато си га шћео овђе оставити... Зар да ти козе чува?...

Поп одмахну руком иза себе, као да сад не жели о томе говорити.

— Тешко се било и раставити с њиме, — промумла након краће почивке

— Ти си се и морао раставити, — узвикну Васиљ жешће, хватајући се за палце и климајући се на шилти. — Морао си јер... јер је још и тада била у јеку вика и граја против тебе... Требало је дијете гурнути на страну, док је још младо... Да ништа не зна и ништа не чује... А осим тога...

— Прекини, вјере ти, разговор, — замоли поп врпољећи се и немирно премећући бројаљице из руке у руку. — Немој баш данас да ми напомињеш...

— Право имаш, право имаш, — дочека Васиљ покајнички а једнако се клима. — Заговорили смо се о чему не треба.

На, као присмисливши се, брзо устаде и, не облачећи ципела, онако у чарапама, крену према вратима.

— Еј, момче, — довикну мршавом хамалу, који лежао поред зидине, готово на цести, и сунчао се.

Хајдедер часом позови газду Митра и газду Станишу.

Док се хамал, протежући се и гунђајући, смишљао би ли устао, газда се опет врати, лако ускочи на шилту и опет прекрсти ноге.

— А што их зовеш? — запита поп у чуду. — Што их дижеш са посла?

— Да частим, — кратко одговори Васиљ.

— Ти?

У мојој магази, под мојим покровом, чашћавам ја... Кад препртљамо у твоју кућу, чашћавај ти... Таки је ред.

— Али...

Таки је у мене ред и палиграф. Другога нема, нагласи Васиљ јаче и, да му се неби и даље приговарало, снажно удари длаком о длан.

Затим се опет придиже, те зовну другога хамала. Спусти му у шаку нешто новаца и поче препоручивати да купи: и врућа печена меса, и неколико главица зеленог лука и два овећа хлеба и шест литара вина. Узе га за појас и опет понови све што му наручио. Натера хамала да и он понови. Тад га потапша по плећу и милостиво отпусти.

У обичне, радне дане, редовно су пили, уз месо и уз салату, само по два литра вина. То била уобичајена мера за њих четворицу, која се само четвртком и недељом смела да подвостручи. Али данас, када је попу освануо празник првога реда, ни мањи ни виши него да се барабари са Васкрсењем, требало је и пити по *воскресењску*. Ту се више не сме назити на какву меру, нити се сме водити рачун о трошку.

Кад су дошли Митар и Станиша, било већ донесено и јело и пиће. Управо насред магазе, између канта са петролеjом и врећа са пиринчом, поставио је Васиљ овеће сандуче и прекрио га напрашеним и нагорелим чаршавом. Тако направио *трпезу*. Место тањира жутила се два мокра поклопца од каца са сиром, место ножева модриле се, забодене у месо, две старе бичкије. Виљушака није било пити се

смело износити. Месо је слатко само када се узме међу прсте и кад се до саме кости оглође, — тако је веровала читава чаршија.

Наравно: поп је морао да узме први и најпробранији залогај. Он би, по обичају, требао и прву чашу благословити и искапити. Али како није било чаше, морао је, очитавши кратку молитву, да отпије из трбушатог, земљаног бардака и да наздрави осталима.

— Сад, брате си мој драги, моћемо се напијати до миле воље, — избаци Митар полугласно, рвући се, онако крезуб, са једним тврђим залогајем. — Сад ћеш ти брже, што се каже, у пензију, нико више неће тражити твојих молитава ни читанака.

— А рашта, Митре болан?

— А ради тога што ћемо ти сад сина запопити. Одвешћемо га митрополиту нек нам начини попа... Ето...

Поп скупи бројанице и поче се играти њима.

— Ех, кад би он хтио! — уздахну, обарајући главу.

— Зар се толико погосподио, па не жели ни поп да буде, међу нама, гејацима? — оштро запита Митар.

Није се погосподио, — отегну поп замишљено. — Али...

Митар се наљути и осорно га прекиде:

— Нема ту *али*... Никакво *али* нек се у ово не мијеша!... Ти си га послао да учи за нас. Јеси ли? Шћео си да и ми једном стечемо учевна попа, да једном и у нас загрми оно руско: „Господу помолимсја“... Зар није?... И сад више нема никакво *али* ни *алилуја!*... Јок!...

Бојећи се да жешће не распали Митра, поп замукну. И зашто да говори?... Још се Миле ни одморио није, а камо ли размислио о томе, а они хоће да свршавају. Као да нема времена!... И криво му на Митра што једнако гуњја и говори. Он, кад се заговори о нечему, не уставља се лако, не пре-

стаје. Зато, да га утиша, удари га бројаницама по колену и тихо рече:

— А хоће ли га наши шћети?... О томе не размишљаш.

— А зар ми нисмо *наши?* — зарежа Митар и оте му бројанице. — Ко смо ми?...

— Ти знаш наше прилике и знаш колико овђе имам противника, — настави поп мирно. — А њих је много више. Јачи су.

Митар подобро потегну из бардака и отра бркове.

— Нико мене не може надгласати, — готово рикну, исправљајући се.

Станиша, кога сви бројали у хладнокрвније и разборитије људе, пажљиво их слушао. Никада није хтео да први истрчава и да све каже што зна. Увек чекао да се други изговоре. И тада, сабравши оно што су најнаметљивији рекли, истресе као своје. А то се, обично, усвајало... Зато и сада тек након Митрове галаме, осети да му је најзгоднији час да се и сам умеша у разговор.

— Поп има право, Митре, — поче, истежући и лагано изваљујући сваку реч, као из неких бездана дубина. — Ништа се не може силом... Противници су јаки, истина је то. Али... ја мислим да се може и с њима... — Често је волео да у говор уплете понеку страну реч, коју је нашао у књигама, записао на хартију и научио на памет. Застаде мало да смисли какву. Након краће почивке изјави: Може се исконбинирати конфликт...

— Тако и ја мислим, — брзо упаде Васиљ, који се најчешће слагао са Станишом због тога што га никад није могао потпуно разумети. — Тако је...

Оназивши како покабаст, стасит сељак, муштерија, провирује у магазу и разгледа робу, он га осече:

— Немам ништа на продају... Све је ово старо... Не ваља!...

— Није тако, — отповрну Митар јогунасто, не пуштајући ни самом Станишки. — Ја с моје не силазим...

— Али ако пошаљемо некога да преговара с њима, зар се неби могло успјети?

— Јок! — опет ће Митар жешће и опет натегну бардаком. — Небих се ја њима покорио ни замолио их ни за царево благо...

— Нема ту никаквих молба...

Поп опази Милу како прође испред магазе. Сам. Затурио мрки шешир са необично широким ободом на затиљак, удесивши да му се бичеви коврџаве косе у чудном нереду расипљу по челу. Окрајци шарене машне лепршају му се на прсима, затрепере му покаткад на рамену; свилен црвени рубац провирује из џепа на прслуку. Штап ухватио по средини са два прста, па га врти. Никога као да не познаје, ником се не јавља. Застаде пред зидином и загледа се у јоргован.

— Ено га! Ено, — весело узвикну поп, па брзо устаде и потрча према вратима. — Он!

— Не шали се! — проговори Митар, не верујући и одигнув руку изнад очију да боље види.

— Он, душе ми!

И, да их увери, поче махати рукама и звати из свега гласа:

— Миле!... Миле!

Миле се тромо осврну. Погледа.

— Ходи амо!

Па не могавши да га сачека, пође му у сусрет. Узе га за раме и некако горд, побједнички повеће међу пријатеље.

— Ево! Ево! — рече, милујући га по рукаву. — Он, па он!

Васиљ брже боље извади мараму, очисти замашћене бркове, засука их, исправи. На рашири руке на широко и шушкетајући запева:

— Па баш ти?... Миле, брате!... Ко би то рекао?

Нимало не пазећи хоће ли му згужвати машну или замрсити брчиће, снажно га привуче, загрли и пољуби у образе.

— Ох, ох, кршне ли момчине!...

И Митар се придиже и похита да се пољуби са Милом. Станиша само пружи три прста.

Васиљ се ужурба. Рад би био да новога госта што боље и свечаније угости, а нема ни места где би га наместио да седне... Враг однео и неимаре, који су зидали овако тесне магазе! До ђавола и роба, кад се напртљала на пут и смета толико!...

Опазивши на трпези бардак, као да се разведри. Зграби га обема рукама.

Дела наздрави! — отегну са неким страхопоштовањем, дубоко се наклонивши. — За сретне твоје добродошлице!...

Хвала. Не пијем, — кратко одговори Миле и измакну се мало. Бојао се да га не полије вином по новом оделу.

Митар се намргоди и шикну кроз нос:

— Не пијеш?

— Врло мало.

На какав ћеш ми поп бити, кад не пијеш?

— Зар баш мора сваки поп пити? — запита Миле тихо и поче куцкати штапом по изрованом мермерном поду. Поћутавши мало додаде јаче: — А ко зна хоћу ли икако и бити поп?

— Ко зна?

Зачуђено погледаше један у другога, па у попа. Као да од њега очекивали одговор. А он се само скупио па некако попљашено жмирка и звекће бројаницама. Ни речи да каже.

На ранта си школе учио? — запита Митар, напослетку, наслонивши се на Васиља. — Ранта?

Да више знам, — кратко одговори Миле и осмехну се.

— Учио, бива, само за се? А за нас ништа! — срдито промрмља Митар.

На се окрену према попу и подругљиво додаде:

— Ето таки су ти млади наши господичићи!... Сви таки!

Васиљ се побоја да Митар не загусти. Ако га пусти да се расприча, неће престати и неће настра-

дати само млади господичићи, него и сви архимандрити, па и сам митрополит... Зато га узе за руку, гурну му бардак под нос и меко, благо прошушка:

— Остави, Бога ти... Имаћемо кад да и о томе говоримо...

IV.

Чаршија се увек, нарочито лети, будила необично рано. У сами разданак почну да звекећу дебели кључеви од магаза, да шкрипе зарђала гвоздена врата и да клепећу полутрули ћепенџи. Дућанџије чисте дућане, намештају робу и ките ћепењке. Искашљују се, довикују један другога, попевају. Прође ли понеки муслиман, у белим хаљинама, у џамију, на молитву, или какав мајстор са алатом и са мршавим ручком под пазухом, поздрављају га и јављају се весело. Са тежацима који се заметнули мотикама па иду на рад шале се и као тобоже препиру... Домаћице им, буновне, неочешљане, некако кришом отварају авлијска врата. Испуштају угојене краве и стидљиво провирују иза каната. Краве, прибијајући се једна уз другу, окупљају се на сред улице и, осврћући се према вратима, ричу. Понеки екмечија, као надмећући се с њима, почне да виче хвалећи своје сомуне, док му се с друге стране, готово са дна чаршије, још гласније одазива онај што продаје зеленье и воће. Јави се негде и какво дете па запомаже или запева; понеки бећар, припијајући ракију, весело удара уз тамбуру.

Несносна граја ова будила и Милу. Промешкољи се, протаре очи и, онако испод покривача, провири мало кроз отворен прозор. Мучно му се било одвојити од постеље. А спавати не може више... Ваљушка се, протеже, ломи. Напослетку, ослушкујући тамбуру, почне и сам полугласно да попева и прати.

Томана, која по неколико пута долазила до врата и кроз кључаницу провиривала је ли се придигао,

чим му чула певање, журно је бежала у кухињу. Одмах износила *слатко*, са чашом воде, на малом, простом послужавнику. Припита га: је ли добро спавао, је ли му постеља угодна?.. Да се није сакрила каква стеница?.. Па, проклињући их све заједно, доносила и каву и спуштала на мали, кривоноги асталчић. А асталчић претрпан књигама. Ту су и неколика романа Достојевског, па Тургењева, Гончарова, Пушкинове и Љермонтовљеве песме шарениле се мимо остале књиге, гиздавије и богатије... И она се дуго размишљала и крстила се, — гледајући у везене повезе, који јој се чинили освештани као еванђеља и скупоцени, — док би одлучила коју ће књигу најпре да одгурне, те да начини места шољи са кавом. Некако и побожно, и са страхом, али и непријатељски у исти мах погледала би на њих, држећи се одаље и добро пазећи да коју не обори.

Миле је неколико пута задржао, да проговори и да се нашали с њом. Али као да није знала много за шалу. Осмехне се некако сетно, скупивши усне и сакривајући их руком, одговори реч-две, као преко воље. Па одмах бризне у плач. И почне да спомиње покојницу, попадају. Развезе да прича само о њој живо, неуморно. Сећа је се док је била мала, „влипацна“, док је носали у нарамку. Сећа се као девојке. Зна кад је шта проговорила, с ким се састала, куда ходила. Зна које јој хаљине најбоље доликовале, које јело најволела. Све зна и о свему прича потанко, старајући се да што не изостави, заборави. Миле је слушао не без извесног задовољства. Лешкари на постељи, пуши и полусклопљених очију слуша. Не усуђује се да је прекине и што припита. Мајке није могло запамтити. На слике јој није видео никада, јер слике није ни било у кући. Па ипак чини му се као да, кроз танке пламенове дима, који се ковитлају и клизе кроз собу, благо и милостиво осмехује се на њега мило, бледо лице њезино. И као да негде у даљини болано подрхтава топао, сладак глас, извијајући детињу успаванку. И мека

рука нечија као да му се спушта на образ и лагано, лагано милује га и глади.

Изненада скочи, обгрли Томану и љуби је. Као да то и није Томана, него *она,* оно бледо лице. Па би да јој тако накнади за сву доброту и нежност.

— Ех, ех, — брани се Томана узмичући и као гура га од себе. — Ех... као да си дијете!...

Он се освести. Застане, забаци косу и полугласно каже:

— Откако сам отишао на школе ситан, мали, нисам те ни видио више... И сад, кад те опет гледам, чини ми се да сам још дијете... Као да нисам ни узрастао!... И као да се нисмо никако ни растајали...

— Никад ми ниси дошао за толико година, — уздахне Томана.

Колико ли се пута посвађала с попом због тога! Колико гаваљивала и саветовала да се дете, барем преко лета, доведе кући!... И други имају дене по школама па оду и доведу их. А он неће те неће. Ако се ужели сина, — а сваког дана спомиње га, уздахне, узнемири се очекујући писмо, — сам је ишао у варош да га походи. Тамо остајао по неколико дана. И касније, кад се Миле враћао чак из Русије, поп му ишао у сусрет. Водио га по некаквим бањама и по разним [illegible], као да је, Боже сачувај, болестан па му требају молитве. И задржавао се тамо по пуна два месеца. Само га кући није доводио. Изговарао се зар и њему као и њој, да га „овђе не може људски ни дочекати", да „дијете нема овђе друштва нити икаква угођаја". Томана је ради тога сву кривицу бацала на Јованку. Додуше и сама је осећала као неку гриж савести, што је ту жену баш она довела у кућу. Али се одмах и бранила и сама себи доказивала да су само проклете мађије замутиле мозак и њој и попу. Љутита, кивна, након сваке препирке у кући, ишла је Јованци. Док год била у животу, — а умрла је тек пре три године, — ишла јој. И грдила, грдила.

клела. И беснила гледајући, како она све трпељиво сноси и слуша...

О свему томе ни једне једине речи није хтела да проговори с Милом. Шта више као да се бојала да он сам неби што запитао или напоменуо. Па се опет почне вртети око њега и опет запиткивати:

А би ли још што појео, голубе?... Да донесем...

— Хвала, — одбија Миле благо, чувајући се да је не увреди.

Поп их готово редовно затицао у таком разговору: њу како нуди, а њега како одбија. И одмах се умеша међу њих и, као неки судија, почне да одређује:

Нити ти имаш право кад мислиш да је он у мојој кући гладан, а ни он нема право што у мојој кући неће да окуси нешто кад му се нуди... Није гладан, али ће смије ни одбијати... Довеседер му три, а можеш и четири, локумића... Толико може појести.

— Али...

— Доста! Ни Соломун не би боље пресудио!...

Приступи, затим, Милу, потегне га, из шале, за ухо и попљеска по образу. Па седне поред њега на постељу и гледа га, гледа дуго...

— А свиђа ти се овђе? — усуди се једанпут, са зебњом неком, да запита.

Свиђа, — одговори му Миле наслонивши се на њега и као мазећи се.

— И остаћеш?

— Па... остаћу...

— Свеосве?

— Тхе... Не бих рекао... Видићемо...

— Видићемо, — сетно изусти и поп. На обори главу и замисли се. Жао му на Милу, што одмах не вели: „остаћу, нећу никуд од тебе...“ А не сме ништа да каже, ни да примети. Зна како га некад сам одвраћао да не долази овамо. Зна како му кудио касабу. Измишљао свакакве небивалице само да му је омрази... Како ће сад, наједанпут, да хвали?... Шта ће да говори?... Неће ли му се

Миле сам подругнути, насмејати?... И неће ли ухватити згоду да га баш сада прекори ради Јованке?... Чуо је, зар, и сазнао све... Морао је већ чути... Па шта ако се дигне и викне?.. Шта, ако и он почне да осуђује?..

— Лијепо је овђе, лијепо, — једва промуца полугласно, кроз прсте које је држао на устима. — Ниђе љепше!.. Своја кућа... Своје имућe... Своји људи...

— Људи ми се не свиђају много, — одговори Миле раскорачив се насред собе, па се поче увијати, ломити и одбацивати рукама као на гимнастичкој вежби. — Ни о чему другом не мисле, него како ће се најести и напити.

— А шта би ти, брате? — отегнуто запита поп, као чудећи се: откуд је сад ископао и неку крупњу бригу, него ли је брига за јело.

— Ситни су, плитки, одвише конзервативни. поче Миле страсније. — Без икаквих идеала!

Поп радосно плесну рукама. Кликну:

— Па ти си, брате, школован и научен!.. Треба и њих да подучиш!.. — Затим додаде лакше, као да поверава какву необичну тајну. — Све су добри људи... Послушни... Како ти хоћеш, тако ће се савијати.

— А многи су толико надувени, да неће љуцки ни да отпоздраве човјека!..

Поп порумени, збуни се.

— Па... сваки човјек има и својих противника... — промуца, тражећи нешто око себе. — Тако и ја... И ето, можебит' они неће вазда да отпоздраве љуцки... А, вјеруј ми, и то су добри људи... Честити...

Миле високо одиже руке, састави их изнад главе и поче се протезати.

— Ја немам нимало воље да њима попујем, рече. Мени се чини да сам рођен за нешто више, да имам крупнијих задаћа пред собом... Ја бих хтио да се дигнем високо, високо, како ме ситне душе ни запазити неби могле... А ти би зар да ме потпуно окујеш и свежеш овђе...

— Боже сачувај!.. Боже сачувај!.. — узвикну поп поплашен и брзо устукну натраг. — Ја ти ништа не намећем... Нипошто... Ја само питам... А ти, синко, како знаш ради... Како знаш...

Миле, не одговарајући више, обуче се. Узе свој штапић по средини и заједно с оцем изађе на чаршију... Поп, коме људи никада нису изгледали толико добри колико ових дана, готово сваког заустављао, поздрављао, питао за здравље... И сваком поносито показивао на сина. Пита: би ли га познао, би ли рекао да је то оно дете што некад голишаво трчало по чаршији и грабио да купи шећерлема?.. И сваком би да прича, да говори о њему. Не пита се: је ли то право Мили или није?.. Толико је година ћутао, избегавао такве разговоре, као да га, Боже сачувај, ни имао није... Зашто сад да не отвори срце?.. Зашто да се не похвали, кад има чиме?..

Дошавши близу цркве, растадоше се. Поп, научан да свако јутро сврађа на молитву, оде кроз тесну, трошну капију у широку авлију црквену. Миле прође даље, замаче кроз сокаке.

Идући поред погурених, ниских кућица, застаје готово пред сваком. Гледа. И све му се свиђа на њима. И накривљене стрехе, покривене мрким плочама између којих одавна пробила трава, а уз натруле греде ласте савиле гнезда. И уски прозори са испуцалим демирима и напуклим стаклима. И оронула врата са преломљеним мандалом и са шпараним клинцима на којима звекири одавна зарђали... На једном прозору виори се чиста, бела завесица; под другим се згурили лонци са цвећем; трећи готово обрастао у босиоку и дивљој лози. Напукли зидови, понегде високи за два човека, понегде ниски да се могу прескочити, као да једва држе на себи читаве наслаке густог бршљана који им израстао при врху. На неким местима превесиле се преко њих пепељасте смоквове гране и росни бокори расцветаних ружа; по другим понизани сандучићи са карамфилима и жутим шебојем.

Миле се сети како се некада, давно, верао преко оваких зидова. Пузао по њима, тражио врапчија гнезда и брао туђе смокве. Луда нека жеља овлада њиме, да се и сада успуже, високо. Да кида бршљан, руже и да сваког засипа њима. Нарочито оне две прецвале руже што горе у сунцу и сањиво се њишају као да машу и зову... И чисто му криво што сокак није празан... Зашто се толика дечурлија врзају овуда, те му сметају да жељу испуни?..

Иза новијег, гиздавог зида, обрасла у ђулбехар који се разастро по њему, превесно се и беле цветове раскошно просипао чак и по улици, опази девојку неку... Танку, свилену мараму пребацила преко навиљка хотимично неуређене косе, која се расипа по врату, по образима и стрши изнад чела. Загрнула рукаве до лаката и нежним, меким рукама подржава овећу, шарену канту. Погуривши се мало иде и, полугласно певајући, залева цвеће. Плава батистена хаљина приљубила се, приопула уз витко тело. Само на једрим прсима испод врата, попустила мало, раставила се. Између порубљених саставака провиди се младо, руменкасто месо.

— Ко ли је то? — полугласно запита Миле и намах застаде. — Ко може бити?..

Приближи се лагано, тихо, пазећи да је не изненади и не поплаши. Погле а боље. А непрестано се мршти и говори сам са собом:

— Лице ми познато... добро... Сјећам га се... Откуда?.. Из школе?.. Из комшилука?.. Јест, Бога ми! Не може друга бити!.. Она!..

Нагло отрже грањицу ђулбехара са зида и баци јој је у лице:

— Даринка!

Она се стрекну, трже... Пригушено цикнувши испусти канту из рука и баци мараму са главе. На се брзо окрену, осмехну се и весело притрча зиду:

— Ко?.. Ти ли си Миле? — запита меко, загледајући га.

И, кроз расцветани ђулбехар, пружи му обе руке, беље од свију цветова.

— Добро нам дошʼо...

Он спусти штап поред зида, узе је за руке и стегну снажно, пријатељски.

Једва те познадох, — рече, гледајући јој право у очи. — Како си се развила!..

— А ја...

Тек сада као да се присети да више није дете. Не сме више тако отворено, готово на улици, да се показује толико љубазна... Та он је прави момак!. А туђин!..

— Чула сам да си дошао, — рече тише, лагано извлачећи руке из његових и узмичући. И чим си се јавио, одмах сам знала да си ти...

Како си лијепа! — рече он искрено и задивљено, не пазећи на њене речи и ако је чуо и дубоко гледао у њу.

Она не одговори. Поправи косу изнад чела, притегну хаљину на прсима и ослони се раменом уз стабло грбаве смокве.

— А колицна си била!

Хтео би још што да каже, да је похвали, а не зна. Понекад налазио речи у изобиљу, а сад ни једна једина, згодна и умесна, да му пане на памет. Несвесно узе два камичка са зида и поче се играти њима.

Дуго си остао на школама, — опет ће она желећи да заподене разговор, а свилену мараму држи у руци и лако измахује њоме око себе. Толико година!..

А ти?.. Све била овђе?..

Нисам, — одговори она весело, са неким поносом. И ја сам пила на страну... У Београчку школу... Двије године сам остала.

— Само?..

Отац ми није дао да и даље учим, — шапатом одговори она и намах као да се снужди. Каже: доста и толико...

А он, старајући се да је развесели и потсети на појединости, што их вежу, показа на оближњу трешњу.

— А сјећаш ли се кад сам те носио у ваше винограде, да беремо трешње?

Она измахну главом.

— Ех!

И кад смо, под оним великим трсом, поплашили зеца?..

— Не зна се ко је кога поплашио, — дочека она живље, а очи јој чудновато севнуше. — Или ми зеца, или зец нас...

— А кашње нас у путу поћерали пси...

Два сата остали тако... Разговарали само о себи, о детињству... Час се присети она нечега, час се присети он. Напомињу једно другом, допуњују, смејући се, узвикујући. Изгледало је да ће до мрака остати ту, да се неће ни растављати.

Једва једном досети се неко из куће да зовне Даринку.

V.

Пријатељи попови једногласно закључише, да на силу зауставе Милу у касаби и да га запопе. Нису више питали: пристаје ли или не пристаје... Неколико пута састали су се у дућану Васиљеву, неколико пута у дућану Митрову. Шћућуривши се за ниским тезгама, унели се један другом у лице и тихо, старајући се да нико не чује и нико не опази, — као да раде на крупном преврату неком, — договарали се: шта да чине и како да почну?... Митар је тврдоглаво уверавао, да се нипошто не може рачунати на успех, ако се на једној големој скупштини, — која би бирала попа, — не изазове силна и нечувена галама, која би довела чак и до битке. Станиша је опет мирно и озбиљно образлагао, да се само са једним споразумом, — *компромисањем,* како гласније рече, — може нешто постићи. А како се разговор, као обично, морао заливати вином да боље набуја, све се више загрејавали и све мање разумевали један другога. Два пута се озбиљно

поречкали. Да се није умешао Васиљ, дошло би до оштре свађе, а можда, и до потпуног прелома међу њима.

Станиша је, међутим, у неколико сам, на своју руку, почео водити преговоре. Читајући у новинама како се чувене и кабасте дипломате, тражећи споразуме, често састају и походе, надигравајући се, варајући, просто копнео човек од чежње, да се и сам тако надмеће с неким, да се окуша. У своју дубоку памет и своје велике способности нимало сумњао није. Требало је само да се пружи прилика, па да се види ко је он и колико вреди... Сад, једва једном, ево и прилике... Неће је, зар, пропустити због детињске упорности једнога Митра?

Као што је већ познато, касабалије се, кроз толико година, делили на две јаке партије. *Јованкиновци*, — како их противници из пакости назвали, — листом пристајали уз попа, док су *Вересијаши* одано и послушно ишли за газдом Михом. Јавно, на скупштинама, и крипом, иза леђа, грдили једни друге, псовали се, клеветали. Речи које се при том употребљавале тешко да ће се наћи ма у коме речнику, а гестови којима су речи пропраћене никад се неће видети ни на једној слици. А чим се састану на улици, лице у лице, одмах, — као адвокати изван суднице, — најљубазније се смешкају, приступају један другоме, рукују се... Често се сврати противник у противника на каву, катката и на ручак... И хвале се узајамно узносе... Само ни један не сме да *отвори срце* и да говори поверљиво... Боже сачувај!... Са противником једи и пиј само да искушаш шта он мисли, а нипошто да се преварин и кажеш шта ти мислиш!... Зато су и могли, често, да говоре, да лажу један другоме по сахат, по два, а да, — при растанку, — ни један заправо не зна ни шта се говорило, ни о чему се расправљало.

Станиша је одлично познавао све људе у касаби. Знао је, да на њихове речи и њихова обећања не сме полагати много. Па ипак је веровао у успех. Да је ко понудио опкладу, он би се одиста и оп-

кладио да ће моћи противницима, — поред свију њихових петљанија, — да наметне Милу за попа... Чак ће га они прогласити својим *кандидатом.* На то би се заклео.

И није хтео да се огледа са каквим незнатним приприпетљом противничким, са неком рђом... То би била срамота, грдно понижење, за једнога човека његове главе и његових способности. Он је желео да се огледа са најбољим од најбољих, са самим газдом Михом, председником црквене општине и поглавицом читава противничког табора. Њега победити и изиграти, па умрети!... То као да била једина и највећа жеља Станишина.

Силни, толико спомињани гаван касабалијски, газда Михо, изгледао је као неко ненадмашно страшило свима слабима и немоћнима. Он је у својим великим, нимало господским, рукама, чврсто држао већу половицу чаршије. Сви му готово били муштерије и сви задужени. Кад би онако крупан, голем, са својим црвеним фесом на глави и тешким ћурком на плећима, праћен двојицом слуга лагано ишао чаршијом, чинило се као да иде паша какав. Сви, угледавши га, шапатом су говорили један другоме „иде“ и брзо трнули цигаре што их држали у рукама, или их сакривали за леђа. И сви се, са пуно поштовања, дизали испред њега, наклањали се. Скидали су понизно капе и остајали гологлави и наклоњени све док не прође... Ако је, случајно, застао да са понеким проговори, да упита што, тај је снебивајући се сметено тапкао на месту од чудне неке среће, трептао очима, трљао руке. Ако је кога прекорио, бледио је јадник, гурио се, премирао. Није се смео бранити нити ишта одговарати. Боже сачувај!... Ко би још желео да буде назван незахвалником и безобразником и да га комшије избацују из својих дућана!

Ти смирени људи живели су како је хтео газда Михо и мислили онако, како је мислио он. Другога мишљења није смело бити. Ако се, случајно, некоме и догодила та голема несрећа да, макар у ситном

питању каквом, добије своје мишљења, које би било различно од газдина, ето неприлика!... Додуше газда нема обичаја, да у чаршији вичe. Он само успије својим дебелим уснама, намрштити се мало, и, спуштајући мутне наочаре на нос, прихвата за тефтере. Ћути и прелистава, прелистава и ћути. Тек кад наиђе на име тога дрекога голобраца који је добио своје мишљење, удари прстом по књизи и одсечно избаци:

— Треба платити ово дуга... Кроз два дана најдаље.

— Забога, газда, како ћу? пита онај у чуду, а руке се малаксало опусте низ бедре и колена почну подрхтавати.

— Ти знаш паметовати, па смисли како ћеш, вели газда мирно и, гледајући га преко наочара, искриви главу као да хоће да боде.

— Али...

— Кроз два дана паррре!...

И човек, који имао своје мишљење, сада, од страха, остане готово без главе. Да га когод запита како се зове, ни то неби знао. А кад би, можебити, и знао, тешко би се усудио да каже док не запита газду...

На свима скупштинама, при сваком гласању, газдин хор био је најачи и најскладнији. Зато он и остајао редовно председник црквене општине. О каквој промени није могло бити ни збора. И зато нико паметан и није могао помислити, да би, на пример, неко могао бити изабран за попа, што газда Михо први неби благоизволио рећи: „достојан“... Нипошто и никада!...

Колико је познат и чувен газда Михо, толико је чувена и позната његова нова кућа, најлепша од свију, и велика, широка башта иза ње. Поneке воћке, кажу, добављао чак из Далмације, цвеће наручивао однекуд из Мађарске. Са обе стране путање, која му пресецала башту, низали се, измешани, лимунови и наранче, засађени у великим, зелено обојадисаним буретима. У дну баште, око уског потока који се

мигољио кроз изђикалу детелину, расцвале се дуње. Преко зидова провиривали румени напупчали гранати; по средини се кочопериле трешње и брескве са својим широким крошњама.

Сваке вечери, чим се врати из чаршије, газда је ишао у своју башту. Слуге, трчећи један мимо другога и непрестано се свађајући, изнесу брзо по два по три јастука, дугачки чибук и овећу чинију са дуваном. Потопе и боцу са ракијом и једну овећу дињу у воду. Две-три расцветане руже или карамфила спусте поред потока.

Чим се, натежући се и стењући, спусти на траву, — изувши најпре плитке, лаковане ципеле, — и чим прекрсти ноге, одмах му гурају под леђа, под лакте, јастуке. Пруже му и чибук, припаљен. Затим он лено дохвати руже, узвали се мало и полустиснутих очију мирише... Одбије два-три дима и опет мирише... А слуге, са рукама на појасу, стоје у страни, и смирено гледају преда се. Тако чекају нове заповеди.

Газда Михо седио најчешће сам самцат. Седи, пуши... Пошто се расхлади ракија, наточи прву чашу и попије... Намргоди се мало па узме кришку лубенице и мезети... Другу чашу некако мераклијски загледа, проба. Мирише њу, па ружу. Затим лагано испија једну по једну, непрестано мезетећи и непрестано загледајући. И задовољно почне да се смешка и да говори сам са собом.

Каткада би, опет, окупио читаво друштво око себе. Нарочито ако добави какву нову воћку или ако му се расцвало *мацарско* цвеће... Научен да га увек хвале и увек му ласкају, хтео поново да чује понеку лепу, пријатну реч... Тада и пријатеље чашћавао ракијом... Али нипошто из своје боце. Од своје *мере* није хтео нимало открњити, пити ма коме дати. Хвала Богу, пуна је кућа свакојаких боца, — имају и гости из чега пити.

Станиша је одабрао да га, једне вечери, посети баш ту, у башти. Знао је да је ту најприступачнији. Узгред, у једној бошчици, понео поголему рибу,

пастрму. Лаком је газда на рибу, лаком као калуђер какав. Опази ли је, не пита за цену. Одмах купује. А поједе ли десетак ручака без рибе, човека као да спопадну праве муке... Љути се, псује, уздише... Иде по чаршији, пита. И слуге, хтеле не хтеле, морају тражити ловце и наговорити их да бацају мреже... Зло би прошли ако би се вратили празних шака.

Михо опази Станишу како се полако и пажљиво вере испод воћака, гурећи се, угибајући. Описова му полугласно и оца и матер и брзо добаци слугама:

Намјестите оном паничету мјесто... Али подаље од мога... Нећу да ми се примиче.

Слуге бржебоље узеше нов јастук, растресоше га мало и спустише у траву, према ногама газдиним. И главом и рукама показиваху Станиши да ту седне... Али их Станиша и не погледа... Са високо дигнутом главом и са распуханим брковима, сам се приближи Мяхи. Стаде према њему и, учтиво се наклонивши, као да премишљаше: би ли се осмехнуо или неби?... Присетивши се да посета није *званична*, да газда нипошто не сме познати да је дошао с неком *мисијом*, ипак се одлучи да се осмехне.

— Ох, ох, ох!... Оклен ти?... Ко теби показа моја врата? дочека газда некако утањено, неби се могло рећи ни подругљиво ни одвише љубазно. — Откад ми ниси дошао, болан брате?

— А ето... не може се...

Станиша отра зној новом марамом, коју је баш купио због ове посете, и жучко потегну из дубине:

— Окупиран сам пословима... Колосално!

Михо као да се надао таком одговору. Узъали се на јастук, заврати мало главу и грохотом се засмеја.

Послови?... Какви послови?... Знам ја свачије послове...

На, једва се смиривши, убриса сузне очи. Одмахну руком и чибуком указа на траву:

— Сједи!...

— Право да кажем, не бих ти ни вечерас дошао, — околишећи промумла Станиша, па се осврну и поче бирати згодније место од онога на које му указано. — Али купих добру пастрмку... Доообру!

Па, да више надражи газду, лагано, лагано поче размотавати бошчу. Одиже пастрмку на кажипрсту, загледа се у њу. Па састави три прста као да ће се прекрстити и пољуби их.

— Погледај! — рече трескајући њоме. — Види!

Михо се нагло исправи и искола̀чи очи... Као да Станиша на кажипрсту одигао медведа!... Спусти и чибук из руке и удари се по бедри. И поче да меље вилицама и да опљуцкује око себе.

— Колико си дао? — запита меко, готово тепајући.

— Тхеее...

— Ти знаш да је мени риба драга... Дошао си да ме подражиш њоме, — избаци газда јаче, врпољећи се. И макар што окреће главу и стара се да је не гледа... Не помаже... Риба као да се плацне и опет му заблешти пред очима... А месната, а црикаста, а ситне црвене пеге расуле се по њој, као издробљени мерџани! Права камењача!...

Можебити, лукаво одговори Станиша, наслађујући се газдиним мукама.

Момци! Дајте ракију! — узвикну газда јаче и пропе се на колена. — Брзо!

Ухвати рибу за реп и, накрививши главу, поче је миловати.

Дај ми је продај! — рече благо, пријатељски. — Ти и тако не волиш рибу.

— Али кад је овако деликатесна!... Ех!... — избаци Станиша пијукнувши.

— Хоћеш ли пушити? — нагло га прекиде газда и понуди му чинију са духаном. — Сједи ближе и узми!...

Па нестрпљиво довикну према кући:

— Еј... Камо ракија?...

Док је Станиша испијао ракију, Михо узе, управо оте му рибу из рука. Поче је мерити на длану, загледати јој у икрге.

— Колико да дам? — запита одлучно, готово заповеднички.

— Али...

— Колико?...

— Ја сам дао само дван'ес' гроша, — слага Станиша још се, токорсе, устежући. А... ето... Кад толико форцираш, толико ћеш ми и дати.

— Само?..

Газда, бојећи се да Станиша не порекне, сакри рибу за леђа и брзо је добаци слугама. При помисли на сутрашњи ручак, задовољно поглади бркове. Затим извади из појаса овећу шарену кесу, новчаника никада није носио, и пажљиво одброји неколико гроша.

— Ето, — отегну пружајући новце Станиши. — И фала ти...

Станиша некако нерадо прими новце и, не загледајући нити бројећи, гурну их у џеп.

— То ти учиних само за љубав, — избаци некако мрзовољно, чупкајући траву око себе. — Ни-почто за новце, јер ми то не импонира... Дошао био да те запитам за савјет како ли се најљепше зготови... за свечана ручка... па остадох без ње.. А сјутра ми гост на ручку... Чиме сад да га частим?..

Газда, међутим, мислио само о риби. Кад се већ купила, треба смислити и како да се зготови... А то је мука једна!.. Са луком или без лука?.. Или да се скуха *на лонац?*.. Са бибером, паприком!.. Или, још боље, сварити *на слатој води*, са патлиџанима?.. Хм... Добро је и тако и овако... Али за које да се човек одлучи?.. Од свега што Станиша казао, разумео је јасније само једну једину реч *гост*... И, макар што га то сада није нимало интересовало, запита тихо, тек ради обичаја:

— Ко?.. Какав гост?..

— Па... Миле попов.

— Ааа?..

Газда се намах прену и гордо подиже главу.

— Чујем да је дошао, — нагласи јаче, опет се наслонивши на јастуке.

— Има неколика дана, — одговори Станиша полугласно и одмахну руком као да не жели више о томе говорити.

— А мени се није шћео ни јавити! — дочека газда некако подругљиво и као претећи. — Као да сам ја нико и никоговић!.. Ни да дође, да се поздрави!.. Пхи!.. Ћаћа га, зар, томе научио...

Станиша је свакако очекивао овакав приговор. Зато се нимало не збуни нити узнемири. Само стресе пепео са цигаре и, као да нешто узгредно прича, прогунђа суво:

— Баш зато ти није стио доћи, што те не држи за пигмеја... Напротив!.. Ја сам с њиме конферирао о томе два-три пута... И знаш ли шта каже?.. Газда Михо је великан један, сила једна!.. Атрибут!.. Ви га овђе не знате ни цијенити... Њему се не смије ићи у старим, прљавим чакширама, како ви идете, ни у ципелама на којима се надуло пет закрпа... Не ваља... За њега треба да је све ново, фино, рафинирано, као кад се великој господи улази... Зато му ја нећу ни одлазити, док ми не стигне нови, црн аљуг који сам наредио... Тек кад аљуг добијем, правим му посјету...

Газда Михо стао, запањио се. Не зна заправо: да ли да верује Станиши, или да не верује?.. Знао је и био потпуно уверен да у читавој овој причи има прилично лажи... Али свакако мора бити и нешто истине... Е где је сад истина?.. Напослетку кад је неби ни било, кад би била све сама лаж, опет је угодна.

Нареди слугама да понуде Станишу још једном ракијом. Куцну чибуком по нози, по палцу и као замисли се.

— Шта ће му ново одијело? — запита отегнуто.

— Наш је он чојек... Може доћи и у обичном...

— Али он зна коме треба одати част и респект.

— А мисли ли остати овђе?.. Као поп?..

Станиши заиграше бркови, осмехну се. „Нећеш ме уловити, стари лопове“ помисли у себи и, да не би морао одмах одговорити, на силу се закашља.

— На то се још није одлучио, — проговори након дуге почивке, отежући сваку реченицу и непрестано кашљуцајући. — Големе су школе његове... те руске академије... а наше мјесто малено за њих...

Газда Михо препреден, лукав, чуо је сваку реч. Ипак се причини као да ништа није чуо.

— Шта то? — запита јаче, окрећући му уво.

Станиша, токорсе љутнут, готово шапћући понови малопрашње речи.

— Хм, ако је и мало мјесто, опет добро плаћамо, — дочека газда поносно и куцну се по кеси у којој звечаху паре. — Наше су га паре и школовале...

— Њега чека бољи положај, тријумфалан! — нагласи и Станиша поносито и испрси се мало.

Газда се озбиљно наљути. Син једног ситног, обичног попа, па да се тако високо пропиње?.. Може ли то бити?.. И сме ли бити?.. Са празном кесом толико да ускочи?.. И да буде тако поносит, горд?..

— Ето што је незахвалник! — брекну силовито и удари се чибуком по бедри. — Исти отац!.. Изучио школе, проучио књиге, па своме мјесту да окрене леђа... Пхи, пхи!..

— Он није крив, — опет ће Станиша мекше, а мило му што се газда љути и што бесни. Љутита човека увек је лакше *надиграти*. — Ми смо криви.. Да нам се сам понудио, сигурно га неби изабрали.

Газда подиже карамфил и поче се играти њиме, грицкати га.

— Ко каже да га неби изабрали? — запита осорно.

— Па... зар не знаш колико му противника има отац?..

Газда га погледа преко рамена и на силу се засмеја.

— Ето га на! — викну, непрестано се смејући. — Ето!.. И ја сам му очев противник... И ја сам крив!.. Па шта? — окреса жешће и опет се уозбиљи... — Ако је отац нечојек, зар да му кривиш и сина?.. Је ли?..

Станиша се лагано и победоносно придиже. Приступи газди и пријатељски га куцну по рамену.

— Баш си прави парламентарац! - опет извали из дубина, гордо се исправивши. — То сам од тебе и очекивао... И ево обећајем ти, да ћу то сам казати Мили. И рећи ћу како га ти, главом, нудиш и позиваш нека нам буде поп, нека замјени оца...

— Јок!.. Јок!.. Јок!..

Газда о́диже кажипрст и поче вртети главом.

— Ја никог не нудим и никог не позивам, — окреса јогунасто. — Ако он жели и хоће да овђе остане, треба да се први и понуди и да ме замоли... Нека дође, нећу га очерати... А кад се понуди, ја ћу већ смислити...

Станиша, незадовољан, напући усне. „Неда се стари лисац преварити“, помисли у себи... А не одговори ништа... Једино при поласку што, као узгред, изусти:

— Па... Можебит' да ће и сам доћи...

И оде...

Док се њих двојица разговарали и надмудривали, дотле се горе, при врху баште, прислоњени уза зид а заклоњени воћкама, забављали Миле и Даринка, кћи газда Михина. Њихов разговор мора да је био врло занимљив... Нису га могли прекинути ни кад је Станиша отишао и газда се повукао у кућу...

VI.

Пред вече, чим попусти врућина, излазио је Миле у шетњу, изван касабе, у поље. Није хтео да иде цестом куд и остали шетачи. Свраћао је уским, кривудавим путањама између њива и ливада.

Пробијао се кроз поздањене таласе сазрелога жита, тргајући класје и играјући се њим, газио по високој, неповољеној трави, плашећи скакавце и гушгерице. Тек каткада застао би мало под каквим дрветом да отпочине. Прислоњен леђима уз јако стабло, са скрштеним рукама ослушкивао је како, у близини, весело пуњпуриче препелица и негде, за косом, јецају двојнице. Недалеко, пред напупурењом сламњачом, колебом са изрованим вратима и подупртим зидом, на омањој ледини, игра се троје-четворо јаради. Прескачу преко два полутрула балвана и погоне се. Голем, пун чичака, шаров, са високо подигнутим репом, лајући облеће око њих, а омалена угојена крава легла на чистину и мирно прежива:

Два или три пута накањивао се Миле да оде до колибе и да затражи млека. Не толико због млека, имао га код куће и сувише, него да види чељад, да се разговори с њима. Некада, док у школу нпао, по читаве дане проводио је у колибама. Ту се хранио са мрким хлебом и печеним кромпирима или кукурузима, гонио са чобанима јањце на воду да се напоје, берући узгред лешнике и правећи свирале од трстике. Једанпут му се чак учинило, као да га домаћица, крупна, трома жена, позпала и сама хтела да зовне. Дуго га посматрала држећи руку над очима и отирући се рукавом око носа. Напослетку одмахнула руком, окренула се и ушегла у колибу. Кашње није ни излазила.

Враћајући се кући увек је, некако нехотице, окретао баш оним сокаком који води покрај газда Михине баште. Није му туда био најближи пут, напротив прилично је заобилазан, али он као да није ни знао свратити на другу страну. Скрећући у сокак, застао би мало. Поправи шешир, отресе попеку сламку са рамена или са рукава, очисти који чичак са ногавица.

Умотавајући брк и полугласно певуцкајући одмах је, издаљега, гледао: стоји ли она, Даринка, покрај Ђулбехара?... Чека ли?...

Чекала је. Наслонила се лактом на окрајак зида, држи у руци струк босиљка и грицка му листиће, или откида. Нестрпљиво гледа низ сокак: иде ли? Чим га опази осмехује се и пита некако прекорно:

— Зашто си окаснио?

Увек је знао некако згодно да се оправда. Па одмах почне да прича: шта је данас видео. Прича понекад о ситницама, које тешко да би икога могле интересовати осим њега. Али га она пажљиво слушала. Макар и не разумевала сваку реч, пријатно јој било слушати његов меки, топао глас, који некако омамљује као мајчина успаванка. И сам би се по каткада зачудио томе и изненада питао:

— А ти?... Што ти не говориш?...

Тада би покушала да штогод проговори, да каже... Па одмах замуца, збуни се... Ако је пре што и мислила да исприча, сад намах заборави. Ништа да јој пане на памет. Стиди се, румени, увија, а не зна, не може да говори.

Кад га оно први пут угледала, као знанца из детињства, могла је разговарати дуго, опширно. Као да разговара са неким од комшија или рођака. А касније што год чешће долазио, све се више снебивала. У колико он разговорнији у толико она ћутљивија... Не сме сада ни отворено да га погледа... Погледа ли, пламенови јој букну уз образе, очи се наводне, речи застану у грлу. И мило јој што га гледа тако и опет јој криво, љути се сама на се. Готово би понекад да заплаче од муке, да побегне, да се сакрије. А не може, не сме да се макне, ни да га остави. Само кида листиће, грицка и немирно куцка врхом папучице о зид, док меки, топао глас његов једнако јој звони у ушима и омамљује... омамљује...

Пошто се поздрави и оде, дуго је гледала за њим. И кад замакне за старе ћошкове, она још стоји и гледа у празан сокак. Ако се која комшиница, прелазећи преко сокака, јави, не чује је, не одговара. Не чује ни кад је зовну да постави софру

Тек кад јој мати, ситна, мршава женица, са жутим, набораним лицем и уским, ћошкастим куковима, дође и спусти јој руку на раме, прене се, освести. Обе стану једна према другој и немо се гледају. Ни једна ништа не пита, ни једна не одговара, а ипак као да много кажу једна другој... Па се ухвате за руке и тихо, немо одлазе у кућу.

Мати јој још пре неколико дана опазила, како је сад Даринка немирнија него обично. Често мења место, иде из собе у собу, токорсе да тражи нешто, а никад ништа не нађе. Стане крај прозора, иза завесе, и гледа на улицу. Гледа некако замишљено, дуго, као да би да преброји све пролазнике редом. Изненада се измакне, стрчи у башту и вири преко зида... Понеки пут набере пуне наручје цвећа и, пригрливши га на прса, пева из гласа. Читава кућа одзвања, трепери... Тада иде и шали се са сваким. Прича, говори... А понекад замукне, ни гласа да пусти. Седне гдегод у крај, подними се и ћути. Ако узме књигу у руке прегледа по два-три ретка, па је спусти на колено... О чему то мисли?... Нека је тад запитају ма о чему не зна да одговори. Гледа, слуша а не одговара... Не зна да одговара!

Није је хтела испитивати, нити се намећати. Ко зна би ли и казала? Само је више пазила на њу. Пратила је издаљега опрезно, пажљиво... И досетила се... Чим је видела како весело трчи пред Милу, како га нестрпљиво чека, познала је да је сав немир због њега... Јесу ли се загледали?... Или је то само нека игра, луда, детиња игра?.. Газдиница Тата није знала шта да ради. Да зове Даринку, да нешто каже, посаветује? Али зар зна некога посаветовати? Она, коју Бог није створио ни да заповеда, ни да кара, него само да ћути и да слуша!...

Кроз тридесет година откако је удата за газду Миху, била је више робиња него домаћица у кући. Човек, који је знао и умео држати на узди читаву једну чаршију, са толико тврдоглавих и упорних људи у њој, лако је могао да укроти и притегне

једну слабачку жену. Чим је привенчао, чим је довео, одмах је почео и привикавати на послушност. Он куповао потребне ствари за кућу, он наређивао шта ће се кухати за ручак а шта за вечеру, он одређивао колико се од чега сме потрошити. Он бирао дане када се сме чистити кућа и прати хаљине, старао се о кувању сапуна, о сушењу меса. Никада је, чак, није запитао: шта мисли о овоме или о ономе?.. Она нити је смела нити требала ништа да мисли. Ни новаца није смела имати код себе. Он јој одабере платно, од кога ће да скроји димије или јечерму, он га и плати. Само по три, по четири гроша бацио би јој понекад, кад пође у цркву или за какве непредвиђене ситнице. Касније, ако је запитао, морала му испричати за шта је и то потрошила. Њему се морала јавити кад би пошла у походе родбини или којој јараници. Дуже није смела остати, него колико јој дозволи. Чак се није смела пожалити ни да је што боли, док он сам не позна и не натера је да легне. И њој се чинило да то све тако треба, да друкче не може ни бити. За њу није постојао паметнији човек на свету од Михе. Он је знао све, он морао знати све. Чинило јој се да би одмах, чим би учинила нешто без његова знања, све пошло наопако. И она се зато поносила и, на неки начин, била сретна што таког мужа има... Ко би се смео усудити да га пред њом покуди? Ко би јој смео и натукнути што о том да је слична робињи?..

Требало је само погледати, кад би, о великим празничним данима, дошла у цркву и пошла међу жене, у њихово *одељење*. У фистану од тешке, дебеле свиле, у либади од венецијанске кадифе са извезеним златним лозама, са златним кованим појасом, са густим низама бисера о врату и неколико низа дуката преко прсију. Газда Михо волео да заслепљује свет својим богатством. Жени, за празника, скројио нарочито одело и купио најлепше наките... Ишла је поносито, као пашчица, са уздигнутом главом и благим осмехом на уснама. Љу-

базно, али ипак са гордошћу неком, поздрављала се, питала са комшиницама. Кад видела како се гуркају да јој направе место, како се улагују, умиљавају, чинило јој се као да сања...

Доцавши кући остајала је тако обучена по читав сахат, по два. Ишла по соби лагано, достојанствено, застајала пред огледалом, шпикала свилу, кадифу, дукате... Слушкиње дозивала једну за другом, токорсе да нешто каже. А само желела да им се још једном покаже тако, те да види: хоће ли се и оне чудити и дивити се?... Чим осети да ће газда наскоро да закуца на врата, брзо је ишла у собу и свлачила, остављала све... Хаљине морала сама и сложити и уредити. Наките би добро затворила у нарочите кутије и још боље закључала у тешке, везене сандуке. Мука би била кад би он дошао, — а долазио да и то прегледа, — па нашао нешто у нереду или можда занемарено.

Газдиница је била у големој непријатности због Даринке. Није знала шта ће ни како ће. Питати није смела, саветовати није умела. Да каже Михи, да види шта ће он?... То јој се чинило најпаметније. Најпосле у кући се и не сме ништа десити, о чему он неће бити обавештен. Али и то је незгодно! Ако плане, наљути се, запрети?... А Даринка се успротиви, не послуша?...

Јер Даринка била једино чељаде у читавој кући, које се и газди смело успротивити. Додуше и томе је крив само он. Размазио је од раног детињства Макар колики циција био, макар како осоран према другима, према њој увек био и нежан и љубазан и издашан. Хаљине јој кројио какве немају друга деца, скупље, везеније. Играчке бирао најређе. Сухо и ушећерено воће добављао за њу чак однекуд из Грчке. Она једина смела слободно оптрчавати око њега кад је седео у башти, смела му се завлачити под бурак, тргати златни сахат иза појаса и играти се њиме. Могла је радити шта хоће, све јој дозвољавао. Неколико пута разбила му лулу и чашу од ракије. Тата, од страха, занеми па не зна да ли

да кара или да брани. А он се готово завали уз јастук и грохотом се смеје:

— Разби, разби, цуро. Не бој се ти! Има бабо, купиће бабо нову...

И што она више расла, он све питомији према њој. Кад му пошла у школу, читава чаршија није о другом ни говорила, него о њезиним песмама, о молитвама што их учила. О испитима, кад добила дар, — наравно најлепши, — чашћавали се сви. Учитеља кљукали вином, ракијом, кавом. Хвалили га, узносили. Газди долазиле остале газде да честитају. Код куће жене врвиле као о свадби.

Пошто је свршила школу, пријатељи наговараху газду да је пошаље на страну, да се у којој вишој школи школује. Није дао ни проговорити. Бранио се, отимао, љутио. Кући одлазио љутит, па и тамо галамио, грдио. Лакше му некако било кад виче и грди... Напослетку „за срећу ђетета“ омекша и попусти. Сам је одвео, сам наместио у добру кућу, сам уписао у школу. Кад се, при растанку, пољубио с њом, није ни заплакао. Шта више смешкао се, са задовољством човека који је направио један добар посао. Чак и издашнији био него обично. У механи частио тројицу незнанаца, само ради тога што су онако, као узгред, напоменули како „има прекрасно дијете“...

Али чим се повратио с пута, пуста му кућа без ње. Макне у једну собу па побегне, крене у другу, па и отуд побегне. Бежи од куће и од баште и од свега. Непрестано се жали, уздише. Где год кога ухвати, јада му се. И са слугама говори некако изморено, као болесник. Умори их непрестаним јадиковкама. Радије би трпели и псовке и ударце него вајкање тако. И сва кућа као да клону због тога и изгуби свој мир. Ни двадесет дана није могао издржати. Одмах се напремио и кренуо јој у походе. И отада ишао редовно. Ишао много чешће него поп своме Мили.

Кад се навршиле две године, исписао је из школе.

— Ако је и за покору, доста је патње, — окреса одлучно. — Ја ово више не могу поднијети... Не могу без свог ђетета.

Узалуд је Даринка молила, плакала, отимала се. Није помогло.

— Носи хаљине какве хоћеш, купуј књиге какве хоћеш, читај... — каже јој и поносито се куца по кеси. — Све ће бабо платити... Све може... Али да те опет гура од себе, то не може. Нипошто!...

Осећајући се, ради тога, као неки кривац, дозвољавао је да му се каткада опире, противи. Нашто се нико усуђивао није, усуђивала се она... Гунђао је, додуше, мумлао, гонио је. А сутрадан опет, као да ништа ни било није, дозивао је себи. Чак јој нудио и новаца и поклона, само да се умири и развесели. Њихове препирке никако се нису свиђале газдиници. Страховала од њих. Чинило јој се, предосећала је некако, да ће се једном одатле голема несрећа на читаву кућу да сруши. Зато није смела ништа да му говори ни о Даринки ни о Мили. Зашто да замеће кавгу без невоље?.. Даринка је, зар, и сама толико паметна, да неће далеко забраздити.

VII.

О своме разговору са газдом Михом Станиша није причао ни Васиљу, а камо ли Митру. Чини му се да би било прерано опширно говорити о томе. То су људи који ни појма немају о *дипломацији*, и којима се свака тајна не може одмах поверити. Можда би који могао и нехотице да истрчи, да где-год зуцне какву глупост и све да поквари. Другога јутра након састанка с газдом, само је попа позвао. Одвео га лепо кући, токорсе да му освети водицу, закључао се с њим у собу, — да ни чељад ништа не чују и не сазнају, — и, понудивши га цигаром и ракијом, почео да казује.

— Почетак је сретан и пресретан, — рече, значајно издигавши кажипрст према носу и узвивши густим обрвама. — Сад ако наставимо тако, само паметно и дипломатски, све ће бити у реду.

Поп готово није могао да верује у оно што му казано. Гледао је задивљен у Станишу као у каква чаробника. „Је ли могуће?.. је ли могуће?“ Као да пита и себе и њега. Затим смирено састави руке на прсима и поче ломити прсте:

— Хоће ли Бог на ме недостојног излити толику срећу? — гануто запита, погледом молећи Станишу, да опет све понови.

— Сад је све у вашим рукама, — одговори Станиша некако гордо, покровитељски. — Сад да видим вашу памет и вјештину... И да видим ту Милину школу...

Поп скиде камилавку с главе и спусти је на столицу. Превуче прстима преко чела, као да отире крупан зној, и поче гладити косу.

— Лако ћемо ми... Лако... — избаци тихо, а још никако не може да верује да је све *уређено.* — Ти си свршио главно... Ти си утрао пут...

Па се поклони према сребрној икони, која се блистала на обељеном зиду, и одиже руке као на молитви:

— Бог нека ти плати!..

Одмах је отишао да тражи Милу. Није му дао ни да се наједе, — затекао га баш за доручком, — него се одмах почео врпољити око њега. Обилази, куцка га по рамену, милује по коси, умиљава се. Томана се наљути ради тога. Испочетка још и ћутала и само га мрко посматрала испод ока, као псето кад хоће да угризе. Касније поче и да гуња и да прекорава. Напослетку, не могавши више ни да гледа, изађе из собе и љутито лупну вратима.

Поп се осмехну и намигну за њом. Као да је само на то и чекао да оде, да се измакне.

— Е вријеме је, соколе, — поче полако, једнако се умиљавајући, — да мало обиђеш и наше виђеније људе, да их посјетиш.

— Зар и то треба? — запита Миле преко залогаја, љуљушкајући се на столици. — Рашта?

— То је ред, — тихо одговори поп, слежући раменима. — Ето...

— А кога да походим?

— Па... знаш... требало би прво газду Миху... Добар је, моћан, имућан... Па... Ако хоћеш и учитеља... Стар је човек, додуше, али је и он добар...

— То је онај погурени што и љети носи шубару? — припита Миле јаче.

— Он...

— Видио сам га два пута у башти. Копа.

— Ваљан човјек! — дочека поп готово са неким одушевљењем. — Копа, ради за своје дијете, за своју шћер...

Миле, узваливши се, поче куцкати ножем по столу.

— А газди Михи да одем кући? — запита некако обешењачки и искриви се на столици.

Поп се збуни за час и окрену се у страну. Не знаде шта би одговорио.

— Тхее, може се и кући, — развуче након краће почивке, као премишљајући. — А боље би било у радњи, у магази.

— Лијеп је то обичај, — кресну Миле живље, па се подиже и поче се протезати. — Газда Михо није ми, додуше, толико симпатичан, али... Ништа... Посјетићу га и у магази и код куће.

Поп се некако раздрага, подетиљи. Малакса на миндерлук, разбаци руке око себе и готово поче певуцати:

— Хоћеш?.. Хоћеш?.. Је ли?..

Хтеде да опет проговори, па застаде. Неколико часака као да се борио сам са собом. Затим некако и неодлучно и плашиво поче:

— Учеван си ти, не треба ти савјета... Знаш како то треба... А, молим те, буди пажљив према газди. Старији је човјек... Немој да му се какогод замјериш...

— Боже сачувај! — живо узвикну Миле, приступајући огледалу. Па узе четку и поче се чистити. Заглади мало и косу, накриви шешир, засука брчиће. Погледа још једном на огледало, задовољно климну главом и крену према вратима.

Неколике комшије, на беспослици, играли се ораха готово насред чаршије. Један раширио ноге па седи, живо купећи орахе, који се котрљали око њега, а друга четворица измакли се, погнули, пажљиво гађајући орасима новчић, намештен на једном камичку пред оним. Миле застаде мало поред њих и погледа. Готово би и сам да се умеша, да заигра... Колико се пута некада тако играо!.. Али се брзо окрену, готово побеже од њих и крену газдиној магази.

Шта ли ће газда кад га опази?.. Хоће ли се зачудити?.. А шта ће тек она, Даринка, кад чује за ову посету?.. Да ли ће јој бити мило, или ће се љутити?.. А зашто би се љутила?.. Кад може њу да посећује у башти, зашто неби и оца у магази?.. Још ако се стари удобровољи па га и кући позове!..

Газда га дочекао љубазно, готово пријатељски. Додуше, одмах га и прекорио зашто је толико одоцнио са посетом, зашто се није јавио пре. Толику непажњу никако није могао опростити, макар што га Станиша онако мајсторски оправдао. Два пута прекорио га и згодно напоменуо, како то „од млада и учевна човјека“ нимало није лепо. Затим му понудио столицу да седне и заповедио слугама да донесу каву.

Неко време гледали се обојица ћутећи. Газда, седећи на широкој шилти и пушећи, премеравао га од главе до пете пажљиво, испитујући... Под тим погледом Миле се некако неугодно осећао. Почео се увијати на столици, немирно куцкати штапом о мермер, поправљати шешир. Напослетку се газда присети да ипак треба поново проговорити, да се малопрашњи прекори какогод загладе.

А ти свршио школе, а? – запита снисходљиво, ширећи се на шилти. — Је ли?..

Свршио, кратко одговори Миле, коме било непријатно и већ дошло да бежи.

— Како си свршио?.. Добро?..

— С одликом.

— Охо!..

Газда нареди слузи да га понуди и дуваном.

— Пушиш ли? — запита отегнуто.

— Хвала... Не пушим.

— Лаже, — помисли газда у себи, а мило му што је одбио. Пуши он, али неће предамном из поштовања...

Нареди слузи да наточи слађу каву за *господина Милу*. Па, да му прави друштво, и сам прихвати за филџан и поче прскривати.

— А мислиш ли овђе остати? — запита опет, наглашујући сваку реч, искушавајући. — Да останеш, да будеш поп...

Не знам, — равнодушно одговори Миле и слегну раменима. — Нисам одлучио...

И, заборавивши зар да је у туђој магази, поче се љуљати на столици.

— Опет лаже... Погађа се, — помисли газда и незадовољно отпухну кроз нос. Опазивши како се Миле љуљушка, готово гласно промумла: — Сломиће ми столицу, никоговић!..

Отпусти неколика дима, испи кафу и филџан спусти поред себе. Слуга бржеболе притрча да га уклони.

— Право да ти кажем, сви би ми желили да нам поп буде школован, — опет ће газда мирно, а одмерено куцка по нози чибуком, као да би тиме сваку реч да боље потврди. — А кад се ту задесило наше дијете, из нашега мјеста, толико боље...

Затим некако свечано, као да држи здравицу, настави:

— Ми ћемо те, ако хоћеш, и изабрати овђе и лијепо платити, али...

Надао се да ће га ту Миле прекинути и запитати штогод... Застаде мало... Али како ништа не одговори, чак не престаде ни да се љуљушка, избаци јаче:

— Али нам мораш лијепо обећати, да ћеш бити поштенији од оца...

Миле стрекну. Нагло се исправи на столици, укрути се.

А шта је мој отац непоштено урадио?.. оштро, управо одсечно запита.

Газда се ослони на чибук и подругљиво се осмехну.

— Не знаш?

— Не знам, — одговори Миле жешће, а већ почео да се љути. — Мени је мој отац најпоштенији човјек на свијету...

Газда немилосно отегну:

— А знаш ли да је незаконито живио са оном удовицом, са Јованком оном, толико година?.. Свештеник један, па да незаконито живи!..

Миле је, додуше, већ неколико пута начуо нонеке приче о своме оцу и о Јованци. И правио се невешт. Или није хтео веровати, или, ако и веровао, није држао да су вредне пажње. Оцу зато нити што када спомену, нити чак у шали набацио... Ништа... Али сад, кад му овај угојени, буцмасти човек, са великим зеленим очима и са два подвољка, излази са таком оптужбом и баца му је у лице, узбуни се и њему се однекуд учини, до то, јер се тако казало, не може ни бити истина.

То није истина! — викну јогунасто и скочи са столице.. — Лаж је то!

— Ја нити сам кад лагао нити сад лажем, — поносито изговори газда и удари се у прса. — Што ти ја кажем, сва ће ти касаба потврдити... Свако то зна, а ти не знаш... Тамо смо га тужили толико пута... Штета, што га није казнио... Нашло се и тамо лопова који га одбранили...

У Мили се јави пркос. Па ако је и истина, шта се то тиче овог човека? И држећи штап по средини, некако дрско, изазивачки упита:

— Па?..

— Ето, ја рекох, као љутну се газда а зелене му се очи некако злурадо светле и подвољак као да се надима, шири. Ако ћеш обећати да нећеш бити непоштен као отац, бираћемо те...

Како је дрзак, како насртљив овај набрекли дебељко, ова узвиштана гомила меса и сала, умотана у скупоцену чоху!.. И са каквим самопоуздањем, са каквом одлучношћу мумла!.. И са каквим лудим уверењем држи кантар поштења у руци и како безобзирно одмерава!... Миле стиште шаке и хтеде да приступи, да му једним ударом стера црвени фес међу рамена... Ипак, гадећи се, устукну натраг и презриво опљуну поред себе.

Мој отац, свакако, није могао ништа непоштеније учинити, него понеки силни и угледни људи овђе, — некако поносито избаци, високо уздигнув главу. Он барем није оглобио ни оробио толико несрећних породица колико они... И ја не дозвољавам да га ико, у моме присуству, назива непоштењаком.

Газда, коме још нико у касаби овако проговорио није, застаде. Протра рукама очи и забленуто се загледа Мили у лице... Чије је ово момче?... Шта тражи?... Зна ли оно у чијој магази и пред ким стоји?... Чибук му задрхта у руци, дебеле усне као да се растегнуше и заиграше.

— А шта ти мени имаш дозвољавати или не дозвољавати, момче? — запита сипно, утањено, ругајући се као раздраженом и расплаканом детету. Ко тебе за какву дозволу пита?... Тебе?... Тхи!... Какав отац, таки син!...

— Ниткове!...

Миле опет приступи, одиже штап, замахну... Опазив како се газда, поплашен, завали на леђа, брзо се окрену и пође према вратима.

— Ниткове! — довикну му још једном с прага, да чује сва чаршија.

И оде.

Тај дан ишао је, ни сам не знајући куда. Пролазио кроз тесне, вратоломне сокаке, са изрованом калдрмом и стокраким вододеринама, на које као да и Бог одавно заборавио. Прескакао је гомиле сметља на путу, прескакао читаве локве спирина и измета. Верао се и кроз циганску махалу, на крају касабе, гурао се покрај искривљених потлеушица, кроз полуголу Циганчад. Напослетку се почео да пење уз брдо, журећи, као да иде на какав најпречнији посао... Сам није знао шта ради... У прсима му још и сад кипело, руке се још саме стискале и замахивале. Чинило му се да једнако гледа газду онако узваљена, поплашена, како је завалио главу и избуљио очи... Зашто га није ударио тада? Зашто га није оборио на земљу и месио га као што се хлеб меси? Мора да је то необична наслада, кад човек притесни напасника, па га полако мори, мори, гњечи... Он да се увија, грчи као погана гусеница, а ти да притискаш, месиш, стежеш...

Сам себи поче пребацивати како је био слабић, кукавица. Шта је учинио да одбрани свог седог оца? Само одржао један кратак, безначајан говор... Пхи!... По сто пута пхи!...

Тек око ручаног доба вратио се кући. Растресен, уморан, готово болестан. Одмах отишао у своју собу, старајући се да се ни с ким не сретне, ни с ким не проговори. У соби се умио, расхладио. Попио, — мимо обичај, — и две чашице ракије. Као да би да се окрепи, охрабри.

А тада пође оцу.

— Их, откад те чекам! — добаци поп нестрпљиво, излазећи му у сусрет. — Шта је било?... Шта је било?... Причај!...

Миле није имао смелости да му погледа у очи. Покуњено прође поред њега и прислони се уза зид.

— Дивота! — одговори с подсмехом, па скиде шешир и љутито га баци у крај.

— Дочекао те лијепо, љуцки?

— Не може боље!

— Понудио ти да сједнеш?

— И частио ме кавом.

Поп седе на миндерлук и прекрсти ноге. Као да очекиваше да ће чути једну опширну, одушевљену причу о газди и његовој љубазности.

— На шта је даље било? запита јаче као љутећи се што Миле једнако ћути и што почео да разгледа собу, као да ни једне ствари није пре ни видео.

— Све љепше за љепшим, одговори му тихо, преко рамена.

Шта те питао?.. О чему сте говорили?..

Миле се окрену и погледа га. Оде мало до прозора и повири напоље. Па се опет врати и стаде пред оца. Као да је хтео нешто рећи, а не може, не сме да се усуди, Два пута отвори уста и поче да збори, па опет замукну. Напослетку се спусти на столицу, поклопи лице рукама, и, кроз прсте, добаци:

— Био је о теби говор.

О мени? запита поп зачуђен, немирно се чешкајући по бради.

— Назвао те непоштеним човјеком...

Поп се узверено осврну, као да би да види: слуша ли ко? Не рече ништа...

Рече, да си незаконито живио са оном Јованком, опет ће Миле тихо, а још никако не сме да дигне главу и да погледа у оца.

— Ааа?...

Поп се придиже, исправи. Одиже руке изнад главе као да би да се брани од некога, да одбије ударце! Па их опет малаксало спусти и, дубоко уздахнувши, застаде пред Милом. Скрушено, покорно гледао га, као да би хтео нешто да моли, а не може... Опет уздахну и поврати се миндерлуку.

Уздаси очеви као растужније Милу. Готово би да зајеца, гласно да заплаче... Како ће га сад утешити?.. Како ће му казати да се није понио као прави син и није га одбранио како доликује?... Па се лагано придиже и, као желећи да све за-

глади, на прстима приступи попу и спусти му руку на раме.

— Ја знам да они лажу, — проговори благо, као да теши. — Знам, да то није истина.

— Истина је, — прошапта поп покајнички и сетно заклима главом. — Не лажу...

Изненада устаде, ухвати Милу за руке. Као бојећи се да му га ко не отме, не отргне нагло, стегну га, па повуче себи.

— А ти?.. А ти? — запита испрекидано, кроз праменове ретке седе косе, која му пала и по очима и по устима.

— Казао сам да је нитков, — тихо одговори Миле, покушавајући да се отме. — И казао сам да је мени мој отац најпоштенији човјек на свијету.

Поп се причини као да није добро чуо. Застаде, наклони се мало и, загледавши му у зенице, запита јаче:

— И *сада?*

— И сада!..

— Ех, синко, синко!..

Хтеде још нешто да проговори, па се опет сруши на миндерлук. Удари у плач... Зарони главу у јастуке, сакри се у њих и зајеца болно, грчевито, женски, мешајући и бол, дубоки бол стида и радост, што га не одби онај, за чији би живот све дао.

— Синко!.. Синко!..

Поп се одавна надао, веровао је да ће једанпут морати да дође грки час објашњавања са сином. И ничега се толико плашио није. Чинило му се да га неће преживети... Како ће само стати пред њега?.. Шта ће рећи?.. Како се бранити?.. Што је најгоре, бојао се, да ће их тај час потпуно раставити, одвојити једног од другога. Читав га, готово, свет осуђивао и нападао. Зашто да га и рођени син не осуди?.. Грех је грех... Нити се може опрати, ни заборавити... И хоће ли син више хтети и да чује за таког оца?.. Хоће ли му више икад приступити?.. Икад?..

А сада...

Тај је час, ето, дошао... Дошао и одмах прошао... Миле га не грди, не кори, не виче... Никако и не помишља да бежи од њега... И још га грли грешника старог, тешки... Са силним газдом, са громовником оним, свађа се због њега... Боже, добар ти ли си!.. Боже, како је срећа имати блиске душе!

Ех, Миле!.. Миле!..

Миле се спусти поред њега, узе га за руку. Лагано је принесе устима и, са пуно побожности, пољуби...

Зато ли ми ниси дао да о феријама овамо долазим? — прекорно запита.

Поп покајнички призна де.

Бојао си се да ме неко не нахушка против тебе?

— Ја...

Миле му наслони главу на раме, приљуби се уз њега.

— Сад се, зар, нијеси бојао више? — запита мекше.

Право да речем, нијесам могао више без тебе, — рече поп убрзано, жељан да се једанпут изговори, да све излије. Велим: школован си, паметан си, ниси више дијете... Знаш сад и својом главом размислити. Е па... ето... Више се крити ни сакривати није могло... Велим: нека дијете сазна све... Нек сазна и нека суди!.. Бог му, а душа му!..

Прекрсти руке на прсима и готово блажен заврши:

Бојао сам се некако да не будеш плах, опгар... Нијесам знао кога имам... Нијесам знао какав ми је син... Ех, синко, синко!.. Бог нека ти плати!..

Сада тек као да обојица постадоше потпуно искрени један према другоме... Никакве тајне више није могло бити међу њима... Као да нису били отац и син, него два стара друга, који се, након дугога растанка, поново састали, па хоће да се исповеде. И никада им разговор није био живљи,

ни занимљивији... Никада се нису осећали толико блиски као сада...

VIII.

За сваки, крупни или ситни догађај, у касаби се убрзо сазна. И одмах се о њему почне говорити на сва четири краја. Дође ли какав странац, већ сваки касабалија, који га ни видео није, одмах ће вам испричати како изгледа, како је обучен. Потуку ли се двојица, за час се изброји колико је који задобио удараца и са колико је чворуга на глави и модрица на леђима отишао кући. Изгуби ли неко на картама, одмах се срачуна коју ће њиву или ливаду заложити. А кад се неко од обичних смртних људи усуди да једног газда Миху јавно назове нитковом, — то је већ чудо над чудима. Горе, него да је и на узбуну зазвонило.

Људи, изненађени и узбуђени, не могу више ни да мисле, камо ли да раде. Чак се ни седети не може у оним скромним, тесним дућанима. Намах почели одлазити један другоме, прикупљати се. Готово на сваком кораку збила се густа, шарена гомила. Само се види како понеки живо, готово не предишући, прича, а непрестано измахује и главом и рукама, одступа, поскакује. Остали стоје заблењути. Неки му никако не верују, док неки и верују, забринуто чупкају бркове и полугласно шапћу нешто, примећују. Многоме се опази злурад, осветнички осмех на лицу. Многи не може да се уздржи а да се гласно не зацерека, па бржебоље сам себи запушава уста марамом или рукавом, плашљиво се осврћући: да ко не гледа. Попове присташе никако и не крију свога весеља. Гордо, победоносно пролазе улицом, гласно се поздрављају и изазивачки гледају противнике. Газдини *пријатељи* изгледају забринути, снуждени. Некако кришом прилазе један другоме, шапатом се договарају. Сваки као да се боји да ће се сада газдин гњев излити на њега. Тек кад се два блиска пријатеља насамо састану, погле-

дају се слободније. „Право је да неко и *њему* покаже зубе“ усуди се неки да каже... Па се одмах питају: а шта ће сада?.. Хоће ли газда да почне са осветом?.. И ко ће бити прва жртва?

Жене су унапред познале да мора бити белаја. Никада газда Михо неће пустити да му кћи пође за поповског сина. Нипошто. Оца, некада, тужио митрополиту, а сину да поклања кћер!.. Може ли то бити?.. Оне су угатале да је због тога и позвао Милу у магазу. Позвао га, частио као познаника и одмах му добацио: „себи руке“!.. „Нећу“ безобразно одговорио Миле... „Нећеш?..“ Реч по реч, дошло до свађе... Газда се наљутио, измахнуо тешком ручурином те момчету опалио шамар. Момче се одмах успалило, зграбило газду за грло и назвало га нитковом... Да слуге нису притрчале и развадиле, један би, то је сигурно, и мртав био... Жене нису штеделе ни газду Миху ни Милу. Нападале на обојицу, проклињале их. Само се понека усудила да узгред пожали попа „једнога родитеља...“ Једино газдинницу Тату и Даринку што су једногласно сажалевале. Знале су добро, да њима мора бити понајтеже.

Истога дана, после подне, у Станишиној се магази састало читаво веће. И ако се нису сазивали нити шта поручивали један другоме, ипак се сви окупили раније него обично. Први дотрчао Васиљ. Он желео да сазна: шта мисли Станиша о читавој ствари, те да без затезања потврди. Поп и Миле дошли су заједно. Поп је управо на силу довукао Милу, јер се овај упорно отимао и бранио, зазирући од Станише и његових дубина... Напослетку се појавио и Митар, поднапит, весео, задовољан...

Хо, хо, — бекријски узвикну пре него је преко прага прешао. Кад је слава, нек је слава!.. Данас ја частим!..

Несигуран на ногама, љуљушкао се као лађа на таласима. Под оба пазуха чврсто стискао две тешке боце са ракијом; у руци држао фишек препуњен киселим краставцима, салатом, зеленим лу-

ком. Из џепова му вире кутије са цигарама и боца зачињача са зејтином и сирћетом.

— Камо?.. Камо ми момче? — брекну јаче, неспретно се осврћући и тражећи Милу, макар што му пред носом стајао и благо се смешкао на њега. — Аха!.. Ту си?.. Да те пољубим, соколе!..

Спусти *пртљагу* на тле, раскорачи се на широко. Отра мало наквашене бркове, дохвати га око паса, обгрли, пољуби. Добро га приклепну и по једном и по другом рамену, у знак да је потпуно задовољан њиме. Па извади голем нож иза појаса и поче резати краставце.

— Попе, познаје се да ти је син најдубље школе свршио, — добаци, не баталећи посла. — То су ми школе!.. Кресни свакоме у очи шта мислиш!.. Ко био да био, кресни му истину!.. Нек се све окреће у ковитлац! Јакако..

Поп се узвалио на миндерлуку и, осмејкујући се, гладио браду. Није баш много ценио Митрову памет, ни мишљење његово. Али му ласкало што толико хвали Милу... Ко био да био, само нека хвали! Још да га боље познају, како ли би га тада ценили!.. Да су га нешто видели данас!.. Данас!.. Као Христос!.. Ни Христос није био онако милостив... Ни он неби могао онако опраштати!..

Покушавао у два пута да искрено проговори, да све исприча... Онако, како је било... И одмах престајао... Баци, кришом, по који поглед на Милу и одмах стане. Бојао се да му не буде криво, да се не наљути... А опет није могао одолети а да, пред свима, одушевљено не викне:

— Момчина!..

Једини Станиша изгледаше некако снужден, смућен. Никако му се није свиђао поступак Милин. Кад му данас испричали догађај, наравно на свој начин, са неизбежним допунама и изменама, није могао да поверује. Чинило му се одвише претерано, немогуће. Млад, паметан човек са толиким школама и толиким књигама у глави, да се тако заборави!.. Да пљуне не на хлеб него на праву прав-

цату погачу, која му се нудила. Да поново доведе оца у неприлику и да га још више завади са тесногрудом чаршијом у које нема помиловања!.. Додуше, овог му пута није толико стало ни до Милине погаче, ни до попових свађа. Али му стало до себе сама, до свог угледа у чаршији. Лепо човек удесио, смишљено почео да уређује ствар, па — узалуд... Први пут у животу дочекао да вешто *прескочи* и изигра лукавог газду Миху. Први пут да му се насмеје у лице охоло, победнички, на самој скупштини, пред окупљеним светом... Михо да румени, да преврће зеленим очима од беса, да мумла и куне са пеном на уснама. Какав ли би то *тријумф* био! Колико би се говорило и причало о томе!.. И колико би он, Станиша, отскочио у очима противника!.. Сад да се читав бизмарковски план поквари једном лудом свађом!.. Страшно!.. Као да се мора човек толико узрујати због једне *ситне* увреде!.. Учеван човек, који чак и пише књиге!.. Невероватно!.. Био с тога некако повучен, хладан. Као да се зарекао да ни с ким речи не проговори. Само ћутао и слушао, пушећи цигар за цигаром.

Али га Митрова хвала још више наљути. Митар, као Митар, похвалиће свакога когод заметне кавгу. Не пита: је ли у праву или није?.. Али макар и од њега била, овака похвала је свакако више, него претерана. Дрска је чак, бестидна! Буд једно зло учинио, још га соколити да учини и друго! Није могао да се и опет савлада. Одлучи, да и он проговори.

— А мени се не чини да је било опортунистично од Миле, — поче некако полугласно, желећи да већу пажњу привуче на се и да их натера да пажљивије слушају. — Он је, додуше, паметан, зна шта ради, али наше прилике...

— Баш му је према прилици и казао, — упаде Митар задовољан, и засмеја се. — Није могао боље!..

— У нас се тако не може, — мирно настави Станиша, не обзирући се на Митра. — Други кли-

матски услови ту су и... Али смијешно је, да ја сад учим учевнијег човека...

И, мигнувши брком, као да се подругљиво осмехну.

— Збори, збори, — упаде Васиљ живо и понуди га ракијом. — Ко тебе неби саслушао?

— Треба да кажеш, брате... Мило ми је да те чујем, — полако изговори и поп и намах као да се сневесели. Док је Станиша говорио, било му као да однекуд нанели трња, па га шибају њим. Лепо осећа убоде и мукле, тупе болове... Зашто баш он једини да куди?.. И Мили у лице?.. Као да није могао причекати да то згодно каже њему, попу само!.. Станиша познаде колико је тешка попу његова критика. Обрадова се томе. Главно му било да се сада искали. Не бира се на коме: на сину, или на оцу. Само нека стрелице не промашују, нека погађају у циљ. Надме оба образа и опет потегне из дубина:

— Да се једном старом, чествованом грађанину каже да је нитков, то је сувише!.. Може он, ако хоћете, и бити нитков, на опет му се не смије казати... Паметан човјек приступиће му, проговориће с њиме. Стиснуће му и руку, а у себи ће помишљати: „Нитков си... Нитков си...“ Помишљаће, а опак ће му стиснути!.. То ти је права политика!

— То су оба ниткова, — брзо дочека Митар, залажући се краставцем.

— Дипломати тако раде, — нагласи Станиша свечано и испрси се.

— За дипломатске разговоре треба имати и дипломатске главе, — окрену Митар ражљућен, па седе на тле, на сред магазе, и прекрсти ноге. — А таке главе немамо ни ја, ни ти...

Станиша не одговори. Само окрену главу у страну и презриво опљуну.

— Шта је било, било, — прошапта поп тише, непрестано гледајући преда се. — Не може се више поправити.

— Ја и не желим да се што поправља, — пресече га Миле нервозно, па нагло устаде са столице

и стаде иза Митра. — Кад би ми сад поновио све јутрошње речи, био бих, можда, и суровији...

— Опет је он — покуша поп да одговори па се заплете. Незнајући шта би друго, промуца оно своје обично. — Добар човјек, брате...

— Може бити да пријатељу Станкији чак прави задовољство да се са нитковима рукује, — пакосно осече Миле и не погледав на њега. — Али, због тога, може понеки човјек да ни њему не пружи своју руку, из страха да се не опогани...

Па устаче шешир на главу и оде из магазе.

— Стани!.. Куда ћеш? — подвикну поп за њим, потрчавши да га сустигне. — Миле!..

— Не бјежи!.. Не бјежи!.. — подвикну и Митар јаче, ухвати попа за мантију и снажно повуче натраг. — Куда?.. Пусти га, нек иде својим путем... Захвали Богу што га спасао од дипломата! — Па напуни чашу до врха и поче прскивати, као да куша. — Дај сада да пијемо!..

Миле, дочепавши се чаршије, као да одахну мало. Погледа по дућанима, заигра се штапом и крену даље. А касабалије га данас сасвим друкчије гледале... Као да то већ није онај Миле, попов Миле, кога познају од детињства. Не. То је неки други, силнији, необичнији младић. Тај ће на голу сабљу да удари. Бацали су посао, истрчавали из дућана и магаза. Гуркали се, провиривали, само да га боље виде. Понеки и прстом указивали на њега и гласно зазивали комшије из механе да им га покажу. Било их који понизно устајали чим им се приближио и поздрављали га капом. Ситни, упљеснати бакалчићи усплахирено се окретали и, као у послу, токорсе распремали, уређивали нешто у дућану. Не смеју да га поздраве, бојећи се газдиних дошпантача, а неће ни њему да се замере, како неби помислио да су му истински противници... Жене су, стојећи пред вратима са неумивеним дететом у наручју или стодневним плетивом у руци, гласно добацивале по какву примедбу... Нарочито су пазиле: куда ће поћи, где ли ће скренути?..

Неке слале и шегрчад за њим, да види: хоће ли поново проћи старим сокаком, поред Михине баште?

Миле је газио даље, не обзирући се ни на кога. Као да ништа ни примећавао није, ништа чуо... Ишао својим обичним путем, надајући се зар, да ће се, као обично, разговорити са Даринком. Није је затекао. На месту, где га увек чекала, није било никога. Застаде као у чуду и погледа око себе. Као да се питао: шта ово значи?.. Чак се пропе и на прсте и завири у башту... Ни тамо нема никога... „Рашта ли је ово?“ готово на глас изговори, осврћући се... Пође...

Сад већ успорио корак. Чинило му се, као да ће га неко, острага, иза леђа, позвати, јавити се. Једанпут му се чак причуло као да га неко зовнуо по имену... Не хтеде се одмах осврнути... Чекаше да се понови позив... Не дочекавши ништа, натури шешир на очи и пође брже.

Да ли је Даринка већ чула за свађу?... Ако је чула, шта мисли о њој?.. Коме даје за право?.. Можебити јој и криво што је устао против газде, па се љути... Сад ће сигурно, да му окрене леђа. Ни погледати га више неће, а камо ли причекати и разговорити се с њиме... Али ако се само претвара?.. Хоће, можебити, да му покаже како је, токорсе, љутита, да га надражи, да му напакости мало... А... ко зна?... Зар није и газда могао што начути о њиховим састанцима. И зар јој није могао забранити да више не излази, да се не јавља?

— Шта ли је? — запита тихо, премишљајући.

Па снажно измахну штапом око себе и напући усне:

— Тхеее, ако и хоће, ако и неће, — окреса. — Нити је молим, нити баш трчим за њом. Ја јој се нисам ни намећао... Колико она може без мене, толико и ја могу без ње...

Хтео је да више и не мисли о њој. Дочепавши се чистине, поче гласније певуцати лаке, раскалашне песмице. Опет замукну... „А ко зна јесу ли њојзи и казали истину?“ Опет запита сам себе...

Да јој нису лагали?... Могао јој неко рећи да је он, Миле, без икаква разлога насрнуо на оца њезина, изгрдио га... Тад би имала и право да се љути... Он се разјарио кад почели да грде његова оца, зар да се она не љути кад неко грди њезина?.. Али баш ради тога требала га вечерас сачекати... Зашто није тражила да се објасне?.. Он би све тачно испричао, оправдао се... А овако...

— До ђавола!..

А синоћ били заједно, разговарали. И како лепа бејаше синоћ у широком оквиру од ђулбехара, са паучастом марамом од плаве свиле преко главе и са великом, црвеном ружом у коси!.. Како јој се белиле мале, *господске* руке! И како јој весело подрхтавала мала рупица на левом образу!.. Чудо како одмах синоћ приметио није, колико је лепа била... Заговорио се, запричао, па није ни пазио... Тек сада, присећајући се читава говора и измамљујући јој слику пред очи, види то, јасно види... Не сећа се да је још икад видео тако лепу девојку.

Погледа око себе, застаде. Опази да је зашао међу висока жита, куда још никад залазио није... Сам се себи насмеја. Лено се окрену и опет пође према сокацима.

Приближи се школи. Нова зденаста зграда, са два низа уских прозора, са тешким, зелено обојеним вратима, са три овећа димњака и малим, каменим крстом на темену, изгледа као да је сва обрасла у густе коњиче и липе. Испред улаза, као два вечито будна стражара, гордо се издижу, шумећи својим крупастим врховима, два јака јаблана.

— А ено и учитеља! — помисли Миле, сагледавши између воћака малена, дежмекаста човека, снажних, широких плећа и искривљених ногу. У некаквом безбојном, изношеном оделу, опасан овећом бошчом, са продртом шубаром на глави, држао кратку мотику под пазухом. Спремао се да нешто окопава.

Увијек ради!

Миле се сети како му отац предлагао да походи учитеља. Збиља! То би ваљало!.. Требало би мало боље упознати тог чудног човека, који као да ни с ким нема посла осим са децом. Ни с ким се и не дружи, нигде не излази из баште. Залуд га звали у дућане, залуд призивали на ручке и вечере. Зато се, ваљда, и могао неколике године одржати у касаби. Нико га није волео, али, — што је много важније, — нико није ни мрзео.

Свративши с цесте, Миле загази у траву и пође према учитељу. Ишао је полако, готово прикрадујући се. Тек кад му се сасвим приближио, снажно се удари штапом по бедри и скидајући шешир учтиво поздрави.

— Добро вече, господине учитељу!

Учитељ, не осврћући се, ископа још неколико кромпира, које почео вадити. Па се лагано исправи. Превуче рукавом преко кратких, подстрижених бркова, ушмркну, зажмири мало.

— А ко си ти? — некако осорно запита, мрко разгледајући придошлицу, који хоће да га омета у послу.

— Ја сам син попов, Миле.

Учитељ показа руке које су биле земљаве и рече суво:

— Не можемо се руковати... Опрости!...

— Молим, молим...

— А попо те посла до мене? — запита учитељ нестрпљиво и као да се спремао да опет настави посао. — Треба ли му што?

— О не, отегнуто одговори Миле, разгледајући око себе и као смишљајући: шта би још додао и чиме би оправдао свој долазак, овако, у невреме. — Само сам дошао... да видим те ваше чувене зечеве...

Сва касаба знала, да учитељ, уз осталу живину, храни и подгаја питоме зечеве. Знали и да их необично воли. Чим је мало беспослен, не одваја се од њих. Деца, која му хтела поласкати и додворити

се, доносила им од куће млека, кромпира, хлеба. И то били најмилији ђаци учитељеви...

Ни Миле се није преварио што баш зечеве споменуо.

— Ахаа!...

Учитељ затури шубару готово до за врат. Поче се чешкати по темену дршљем од мотике.

— Баш су зечеви! — избаци задовољно, грљајући жуљаве руке из којих се дизала прашина. — Таке одавно нисам виђео!

Узе га за рукав, проведе кроз кратке, испрекрштане путање, пазећи и непрестано напоминьући да му се неби нагазило на леје са грашком, луком и спанаћом. Заустави га пред лејом с краставцима и поносито нагласи, да таких краставаца нема у Херцеговини. Приведе га големом кокошињаку, са високом оградом од бодљикаве жице. Пресамити се пажљиво преко ограде и прокакоћа:

— Кококококо!

Настаде нечувена, несносна граја. Све кокоши, разних врста и разних величина, — и оне које чепркале у крају, и оне које седеле на згодно намештеним пречагама, — лепршајући, бијући се, нагрнуше, навалише према њему. Поче какоћати, кречати, узлећући уза жице, пробијајући се... Мили дође да зачепи уши или да побегне... Нехотице устукну и окрену се у страну. А учитељ, сав срећан, какоће с њима заједно и смеје се... Затим поче истресати кукуруз, кога увек по неколико прегрштн носио у џеповима.

Забављајући се с кокошима, као да бејаше потпуно заборавио на госта. Изненада се окренувши, спази га... Удари се руком по челу, прогуђа нешто неразумљиво и поведе га даље.

— Ено ми и пчела, — рече као узгред и лактом показа на неколике кошнице у страни, под липама. — Нећу те водити тамо, јер би могао настрадати... Кивне су на јабанца.

Приступи реду омањих, невешто истесаних сандучића, неуређено наслаганих један поред другога

на два иструла балвана. Стењући чучну поред њих.

— А ево и зечева...

Полако, пажљиво, као да отклапа кутију са дијамантима, отвори први сандук. Знацима позва Милу да приђе ближе, да боље привири.

— Ето то су бели зечеви, — рече шапатом, бојећи се зар да их не поплаши. — Они са црвеним очима... Лијепи, а?... Погледајдер овога дебељка! — Узе на крило угојена зеца, који му повјерљиво приступио и почео њушкати око руке. Зар није красан?... Хеј?... Ја га сумајем на три кила... А ти?...

Отвори и други сандук. Па трећи.

— Ово су црни зечеви... Ово опет сиви... — Поче их дозивати, миловати, цвркутати им. — Ено тамо оног старохана... Пет кила!,.. Хехехе... Душе ми!...

Једва се раставио од њих. Хтео свакога да покаже, о свакоме нешто да проговори. Почео чак причати и животопис појединих. Кад се окотио, у које доба, какав му био отац а каква мати... Додуше, укратко... Тек пошто опази како га Миле и не слуша више, како зева и гледа у страну, осети да је претерао. Затвори мирно сандуке, с муком се попридиже и рече тише:

— Касно је да ти вечерас показујем голубове.. Другу пут.,.

Миле, желећи да му угоди и да га похвали, избаци као узгред:

— Ти овђе живиш попут малог паше...

— Ха, живим, брате, — одговори учитељ кроз зубе, па сними шубару с главе и тутну је у џеп. — Хвала Богу, живим.

Заглади мало неуређену, никад незачешљавану гриву. Охоло показа руком унаоколо.

— Ово је мој рај земаљски... Шта ћеш?... Бог ми тако дао...

Спусти се на траву испод широке липе и опружи се по њој. Позва и Милу.

— Сједи!... Сједи, ако ти није досадно, — застења. — Мени није... Овђе ти ја понекад пролежим читаве сахате... Тице ми пјевају свако јутро... Што имам једног славуја!... Не питај!... Сад ће почети да пјева... Имам и двије ласте, — ено сам им потковао гнијезда да се не сруше, — па ми и оне цвркућу... Ама никад као славуј!...

Па, извалив се на леђа, завуче руку у дубоки џеп. Истресе пуну шаку мрва, помешаних са бурмутом и којим зрном пшенице. Баци их, разасу надалеко од себе... И, смејући се грохотом, гледаше како насрћуше врапци и како цичући, цвркућући, почеше да се грабе и отимају...

— Хехехе, — пропапта некако пригушено, запушив уста руком. — Гледај објешењаке!... Ето тако вазда... И вазда весели... Нема веселије тице од врапца!... Ако ми када дође по неки тежак час, одмах их окупим, намамим... И одмах се некако и сам развеселим... Душе ми!...

— Сад разумијем зашто не излазиш у чаршију, — добаци Миле некако замишљено, као завидећи. — Овђе ти боље друштво...

Учитељ склопи руке над главом и протегну се.

— Чаршија?... Шта ће ми чаршија? — запита као у чуду. — Не волим ти ја, брате, оне ваше разговоре, празне, шупље, беспослене... Милије ми слушати кад чеље зује у липи, кад се дозивају цркавци из зовине. Па ваши напади, ваше партије!...

Слегну раменима и презриво одмахну руком. Учини му се као да се и одвише заговорио. Нарочито за први пут. Опет устаде, погледа у небо, па према брду, — сахата није куповао пити га када носио, — и рече мекше:

— А, Бога ми, вријеме је да идеш кући... Хајде, брате... Није далеко ни до мрака... И мој славуј брзо ће да се јави... А најволим кад смо сами ја и ти... Други пут... Ако те нисам заглушио својим говором, дођи и други пут...

— Лаку ноћ, — поче се опраштати Миле и пружи му руку.

Испрати га неколико корака, до близу капије... Миле застаде мало, размисли. И, одлучно узмахнувши главом, убрза корак и окрену *њезиним* сокаком.

— Хоћу ли је виђети?... Гдје ли је сад?

Поче издаљега да гледа, да пази: чека ли?... Иде, а све немирнији... Час пође хитро као да би у једном кроку да се докопа баште, час као да се разлени и почне се гегати. Примакнувши се близу, зазину и као да хтеде да узвикне, поздрави...

— Шта?...

Ни сад је нема... Никога нема... Башта празна, пуста... И ђулбехар као да то зна, па опустио ките до земље. Опет се подиже на прсте, погледа боље.

— Нико...

Обори главу и журно пође кући.

IX.

Одупревши се лећима о чекмеџу а рукама о колена, дуго је газда Михо гледао за Милом, кад му изишао из магазе. Мало издигнуте главе, са полуотвореним устима, на чијим се крајевима белила пена, као да смишљао: какву би погрду да избаци, крупну, најстрашнију. И не проговори ништа... У срџби, у бесу, ништа није могао смислити, ни цигле речи, нарочито речи, која би могла да погоди, утуче. Љутит и огорчен сам на се и на свакога, не знајући шта би друго, окрену се и погледа по магази. Опази једног од слуга, ситног кривоустог дечка, како се прислонио уз високе наслаге чохе и блесаво га гледа. Приступи му, прихвати за прса и мало продрмуса.

— Нисам међед!... Шта бленеш у ме? — дрекну силовито.

Поче грдити и остале. Пребацивао им како су лени, тућави, нерадише... Указа на прашину по тезги, на неочишћен под, на отпатке конопаца који запињали за ноге. Изгрди, испсова немилице, не

бирајући речи и никога не штедећи. Пошавши кући, свратио двојици дужника, бакала. Обојицу опоменуо за дуг. Није викао на њих, није беснео. Само, по обичају, оштро, одсечно напоменуо како више чекати не може, како се новци најдаље кроз осам дана морају *створити.*

У кућу уљегао не назвавши ником ни „помоз Бог...“ Јаче залупнувши широком капијом, лагано је прешао преко авлије и отишао код дрварнице. Хтео је да види: је ли и ту све чисто, уређено... Изгледало је као да и сада жели да кога прокуне, испсује... Ћутећи се окрену, оком премери дрва, као да би да процени: колико их потрошено... Оде у собу...

Тата одмах познаде да је љутит. Брзо се одвуче у кухињу и, прстима дајући знакове слушкињама да умукну, сама му понесе ручак. Кад год га видела таког никад није смела проговорити, нити другима дала да говоре. Спусти пред њега на трпезу и чорбу и пилав и печење. Ћутећи се измакну, скрушено се прислони леђима уза зид и, са прекрштеним рукама на појасу, чекаше какве заповеди.

Газда, тек ради обичаја, окуси неколико залогаја. И све остави, одгурну испред себе.

— Не могу више, — прогунђа суво, промукло. — Једите ви...

— Зар не ваља? — тихо запита Тата, а готово би да проплаче.

Он, не гледајући је, окреса:

— Зар сам казао да не ваља?..

— А да ниси, Боже сачувај, болестан? — припита она некако поплашено и усуди се да му приђе.

— Умукни!..

Одиже руку изнад главе и оштро пресече по ваздуху. Стара, позната команда, која увек умиривала газдиницу.

Уљезе и Даринка, посећи зашећерене кришке диње на уском тањирићу. Чим спази оца засмеја се, приступи и клекну на једно колено, поред њега. Некако мазно, мекано протепа:

— Зини!

— Иди! — прогунђа газда, лако је одгурнувши. — Остави ме!

— Зини!

— Даље!

— Трећи пут: зини!..

Заповед је била одсечна, оштра. Видело се да нема попуштања. Шта јој могао? На силу развуче лице на смех... Зину... Она га, једнако се умиљавајући, обгрли једном руком око врата, док му другом готово половицу кришке гурну у уста. Па га пољуби у образ и лако чупну за брк:

— Што си ми љут? — запита.

— Хм...

— Кажи!

— Шта да ти кажем?..

— Љут си, љут си... Познајем ја, — заинтачи она живље, не попуштајући. — Рашта?..

Газда се токорсе опирао, затезао са одговором. Годило му кад су сви забринути и забављени око њега и кад овлико моле... А ипак као да једва чекао да неком све исприча и да се потужи. Чим запалио чибук и повукао два дима избаци напослетку:

— А наљутио ме онај гурбет... онај... онај.. ух!..

— Ко?

— Па онај попов син... Учевњак онај...

Даринка се нагло изви. Застаде пред њим онако, на коленима, и склопивши руке на појасу, запита зачуђено:

— Миле?

— Пас, пас, пас!.. Штене!..

Газда исправи кажипрст према челу и као да поче претити:

— Он мени да каже да сам нитков!..

— Ооон?..

Даринка као да малакса. Слуша шта отац говори, а као да ништа не разуме... Не може да разуме... Као у сну неком.

— Зар ти долазио? — запита након краће почивке. — Је ли?..

— Долазио?.. Јес'... — испусти газда кроз нос са читавим млазом дима. — Камо среће да га моје очи никад нису виђеле!

Она му седе на крило и сва се припи уз њега. Хтела да све чује, све сазна и измами... Шта је нагнало Милу да дође њезином оцу?.. Шта?.. О чему, о коме је био говор?

— А како те наљутио?.. Како? — запита нестрпљиво, љутита што сам не прича, што даље не говори. — Кажи!..

Очекиваше, да ће отац изненада планути на њу, викнути. Надала се да ће јој пребацити, како је само *она,* нико други него *она,* крива свему. Чак би могао и ударити!.. И луда нека жеља овлада њоме: жеља да је рођени отац што јаче удари.

— Стио момак да буде поп код нас, — отегну газда мукло и лагано се узвалчи уз јастуке. Он... па наш поп!.. И стио да се препоручи, да ме моли...

— Их... Поп!..

Даринка некако и презриво и увређено успи сочним, црвеним уснама. Окрену се од оца и умало не заплака.

— А кад сам му рекао, да ћемо га примити к'о свог сина, само да буде поштенији од оца, он... пас, пас, пас, — газда се попридиже ударајући чибуком по ћилиму и превртући зеленим очима, скочи и насрну на ме. „Мој је отац поштен, а ти си нитков!“...

Даринка нити је даље питала, нити шта разбирала. Бојећи се да се не заборави, да што сувишно не рекне, брзо се диже и истрча из собе... Сађе у башту... И спустив се доле, на траву, под старом трешњом, кликну огорчено:

— Свадио се због поповања!..

Леже по трави, а усне јој се непрестано трзају као да ће заплакати... Поп... поп... поп... поп... поп!.. Што се свадио с оцем, што га изгрдио, то није чудо... Свађају се и други... А она добро зна свога оца... Зна како је плах и увек склон инаду... Али да је било због чега другога!.. Да се свадили

због састанака Милиних с њом, Даринком!.. Или... још јаче... још јаче... због...

— Поп... поп... поп!..

Љутито поче чупкати траву и кидати је, тргати рукама. Онако гиздав, леп, да обуче црну мантију на се!.. Децу да крштава, мртваце опојава, чита молитве!.. Да сав обрасте у браду, густу, дугачку браду!.. Зар он?.. А ништа о томе њој да не каже! Ни да напомене чак... Сваки дан били заједно, састајали се, говорили... А о свему томе ни речи!.. Колико лукавства и колико неискрености!.. А ко зна је ли икада и икако био искрен према њој? Ко зна је ли све оно, што до сад причао, било од срца, истинито?.. Можебит' да се и играо с њом, забављао се, не знајући шта друго да ради?.. Досадно му било овде, у касаби, па нашао њу, да се разоноћава. Нити је могла нити је хтела да га једном једином речи брани пред самом собом. Готово се наслађивала, лакше јој било, кад га више оцрњује и куди... Варалица!.. Издајник!.. Превртљивац!.. Није заслужио да га икако погледа... Нипошто... Макар пролазно по сто пута, макар је дозивао, молио... Неће се ни осврнути.

Отишла у собу и узела да везе... Одмах бацила вез... Прихватила за књигу, прошла с њоме преко собе, спустила на колено. Не отворивши, опет је оставила... Седе, затим, поред прозора, подними се. Замишљена гледаше напоље. Причини јој се као да, у дну улице, сагледа његов шешир... Брзо се придиже, провири... Није био он... Био неко други, непознат, који залутао у ове сокаке. Наскоро, свакако мора и *он* проћи... *Свакако*... Хоће ли погледати овамо, на кућу?.. Хоће ли повирити у башту?.. А ако се, почем, сасвим одбије?.. Ако никад више овамо не наврати?.. Немогуће!.. Састави руке преко колена и снажно, снажно притегну.

— Мора, мора, мора проћи! узвикну некако јогунасто, заповедајући.

Тата, која је данас пажљивије посматрала и пратила, уђезе у собу. Уђезе тихо, нечујно.

— Шта је теби? — запита благо, бојажљиво, као кад се болесник пита.

— Ништа.

— А некако си блиједа.

Спусти јој руку на чело, као да би да опипа гори ли?

— Боли ли те што?

— Ништа... Ништа... — одговори Даринка готово раздражено, осорно. Што ме питаш?..

Па нагло поклопи очи рукама и сва се скупи. Проплака. Газдиница је стајала поред ње скрушена, тиха. Гледала је сетно, забринуто, жалећи... Не хтеде да теши, ни уопште да говори што... Пусти, нека се исплаче... Одлануће јој... Затим јој обгрли главу и нежно, материнским привуче на прси.

Не бој се — изусти тихо, с поуздањем неким. — Нећеш га изгубити.

Даринка као да се препаде. Стрекну. Поплашено погледа у матер и брзо запита:

— Кога?..

— Па њега... Милу...

Откуд мати зна да баш о њему мислила? По чему погађа?.. Чиме се то одала?

— Пхи!

— Као да ја не знам да га волиш, — прекори је Тата благо.

Даринка цикну и зарони лицем у завесу. Сакри се... Мати, па да јој тако рекне!.. Како се не стиди?.. И није то истина!.. Не воли га она, не воли, не воли!

— Ако и он тебе воли, доћиће опет, — нагласи Тата јаче, не попуштајући.

Мени је мрзак, мрзак...

Даринка као да се наљути. Упорно, као дете, поче тући по столици.

Лажеш, полугласно одговори Тата.

— Мрзак ми!

— Шути!

— Не знаш ти боље од мене... Не знаш ти... ти... ти...

Опет поче јецати, и трзати се.

— Знам, душо... Мајчину се оку ништа сакрило није... Мајка све види...

Тата дође до прозора, прислони се уз канат. Кришом погледа напоље, на улицу...

— Ето га! — избаци мирно. — Иде...

Даринка се исправи и готово врисну:

— Иде?.. Амо?..

Поче гуркати матер са прозора, поче се пропињати, да види где је.

— Мрзиш га, — дочека Тата подругљиво. — Не треба ни да га гледаш!..

— Ах!..

Даринка брзо принесе прст устима и угризе се.. Зашто је, збиља, тако скочила?.. Зашто се обрадовала?.. Њему, који је вара!.. Који хоће у попове!

— Нећу га ни погледати, — опет поче јогунасто па оде у страну и прислони се уза зид.

— Ево га! шапатом рече Тата, провирујући иза завесе, пазећи да је ко споља неби видео. — Ту је...

Даринка порумени и као да задрхта.

— Гледа ли амо? — запита брзо, стрепећи.

— Гледа.

— Бога ти?..

— Ено га!.. Застаде!..

Застао?.. Он?..

Даринка притрча и сакри се за завесу. Провири. Миле баш тада вирио преко зида и гледао, очекивао неког... Сва се тресла од узбуђења, од радости... Навратио јој... Чека... Дође јој да исцепа, растрга завесу, да викне, да се јави... Да каже како се не љути на њега, како се није ни љутила...

Мати јој приступи иза леђа и узе је за руку. Хтеде је одвући, отргнути од прозора.

— Пусти ме! — узвикну Даринка оштро, ухвативши се за гвоздене демире и бранећи се. — Остави!..

— Хајде, — одлучно вели Тата.

— Ено хоће да иде... Ено полази!

— Нека иде...

— Мени га жао... Боже!.. Жао ми...

Тати се учини да ће поново заплакати. Наслони се на њу и помилова је по образу.

— И мени га жао, — прошапта болећиво. — Али, сад за сада, нити се смијете састати, нити што проговорити... Јер... ако би отац чуо... зло би било... То ти неби опростио... Никако...

— Али ја не могу...

— Мораш.

— А ако се Миле наљути?

— Ко воли, лако се одљути...

Даринка јогунасто напућивши усне и стресе раменима. Као да каже: ко ће то издржати? Ипак није смела да сиђе у башту, да га тамо сачека... Опет га вирила иза завесе... Чинило јој се да се мучи, пати... Тражи је, жели да види, а не може... Ено га... ено... ено... Скупио се, сневеселио!.. Оборио главу, па као да уздише... За чудо, сад га више није жалила као малопре... Чинило се да јој годи што се мучи *због ње*... Нека, нека!.. Нек мало заборави на своје попованье!.. И у часу готово хтеде да узвикне, да запева од неког муклог задовољства.

Одлучи, да га још треба *промучити*. Макар само неколико дана...

X.

Пријатеља и муштерије газда Михине, — да му што боље угоде, сад се тек окомише на попа и на Милу. Старе, познате сплетке о попу и Јованци почеше се непрестано обнављати, и допуњене и поправљене. Нове почеше ницати. Поneким бесposленjацима, који су пре подне, у својим полупразним дућанима, прелиставали сачовнике и тумачили снове а после подне спавали на ћепењцима по два и по три сата, поново се загрејаше одавно залеђене фантазије. И на све стране почела се причати чуда и свакојаке небивалице. У њих, обично, нико није

веровао, нити их примао *за готово*. Али их свак, са нескривеним задовољством, слушао, и препричавао. Сад се тек сазнало, како је поп, преобучен у жандарско рухо, давно некада кришом, по ноћи, обилазио удаљенија села и заводио кршне плашпике. Сазнало се и како је, наравно по ноћи, крао црквени восак и препродавао га, по велику цену, чак негде у Бугарску. Уз то својевољно скраћивао летурђију, прекрајао молитве. Чак откидао и од самог *Вјерују* по читаве реченице, макар што се од њега ни једна једита *јота* нити *черта* не сме откинути... Мили су привезали како је на страни, за све време ђаковања, живео са некаквом шесдесетогодишњом бабом, као са законитом женом. Она га и издржавала. Порицали су да је он икако и био у Русији и похађао Духовну Академију, јер да о вери ни о цркви не зна ни једног слова. Напослетку тврдили, како је био и у неком лоповском друштву... Због тога је пуне три године одлежао у тамници.

Миле се, испочетка, смејао, слушајући оваке и сличне приче. Забављале га... И забављало га да посматра, како исти људи, који разносе све ове вести, чим га сусретну смеју се на њега, поздрављају га... Понеки, — пазећи да неби опазио газда, — приступио би пријатељски, потапшао га по рамену и назвао момчином... Затим, — ако нико није могао прислушкивати, — почне да псује газду и да прича готово исто онако кабасте приче, како их пре о Мили, на другој страни, причао.

Наскоро му све то додија. Додијаше и сами људи и њихове измишљотине... Поче се помало и љутити... Нарочито кад опази како се отац спуждио, како је немиран, невесео... Не може ни да једе, ни да спава... Седне за ручак и лено жваће залогаје, а замишљено гледа негде изнад прозора, у таваницу. Ништа не говори. Чим поједе неколико залогаја, устаје... Тури руке под појас или у џепове и хода по соби... Кад оде токорсе да спава, Миле га чује како још хода... Чује га и по ноћи,

како се диже, пали кресавицу, пуши... И уздише, гласно уздише... Па отвара прозор, вири напоље, кашље.

— Шта ти је? — брижно га питао Миле неколико пута, узимајући му руку и љубећи је.

— Ништа.

— Замишљен си.

— Ех?.. Јок!..

— Невесео си... Ћутљив...

— Не чуди се, синко, — каже поп благо, на силу кашљући у браду. — Старост, лудост!

— Да те не узнемирују ове гласине?.. Љуте те? — навали Миле с питањима. Криво ти што те ни сад не остављају на миру?..

Поп сетно одмахну главом.

— Научио сам на то... А и право је... Грехове треба откајати и отпатити.

Изговарајући се да има посла, брзо је остављао сина, бежао од њега...

Након неколико дана Миле као да поче беснити... Посваћа се са двојицом, са тројицом... Није дао ни да му приступе, а одмах почео грдити, претити... Изродила се свађа...

— Овако се више не може, — напослетку осече Миле, дошавши оцу и све му испричавши. — Ја морам ићи...

Поп ништа се изненадио, ни усплахирио. Само га тужно погледа... Мили се учини као да пита: зар да ме сад оставиш?.. И застиди се и обори главу.

— Оћеће ћу полудити, — прошапта покуњено, као правдајући се.

— Знао сам ја то, — одговори поп шапатом. Знао сам да нећеш остати... Надао сам се томе...

Као да хтеде додати: „Зато сам и био забринут"... Али се уздржа.

— Знао си? — суво запита Миле, не знајући шта друго да каже, нити да пита.

— Није ово мјесто за те, а ни ови људи, — опет ће поп меко, развлачећи, а стегнуо рукама кукове и, мало погурен, хода по соби. — Добри су они

сви, али... Ниси дијете, знаш се снаћи... Бог нек ти је у помоћи!.. Хајде...

Некако свечано приступи и спусти му руку на главу... Другом га благослови... Испрекидано, нејасно очита кратку молитву... Оде у своју собу и затвори се опет.

Миле поче скупљати рубље, књиге, хаљине и спремати се за пут... Све нашао, наслагао, уредио... Ништа заборавио није... Још само да се поздрави са пријатељима, па одмах да крене. И није могао поћи... Одгађа с дана на дан... Нешто га још уставља, задржава... Или се не осећа потпуно здрав, или је неиспаван, изморен... А све чешће излази у шетњу и све чешће навраћа поред газдине куће... Као да се зарекао да мора Даринку видети... Само мало, макар и издаљега, да је види... Љути се на њу, прекорава је сам у себи, пребацује јој како је горда, хладна, без срца... Хтео би, желео да стане, да јој све каже у лице... Да каже и колико се преварио у њој и колико је сада мрзи... Не може да оде, док јој све не рекне... Хоће, на силу хоће да је увреди, понизи... Ударац мора бити снажан, да силно заболи и порази... Да ко запита: нашто све то, неби знао одговорити... Нашто?.. Зар он зна нашто?.. Само да је опази, да је види, — ех, тада може бити и да би знао... А овако...

— Колико се занадила!.. Колико је пакосна!..

Сваки пут, нехотице, избаци по какву сличну примедбу кад је не види... Па барем да запева, да се, из инада, засмеје!.. Знао би да је још у кући и да је жива... Или да спусти макар рубац на зид!.. Да види рубац, кад њу не може!.. Ни то!.. Богато, размажено, јогунасто дете!.. Хоће да се види колико презире једног поповског сина, који био толико смион да се њезину моћноме оцу успротиви... Заклињао се да више неће ни проћи туда, ни погледати на кућу... Има зар и он толико поноса, да покаже како не жали много за њом, како се не жели никоме наметати... И свраћао је у други

сокак, скретао на противну страну... Изненада, на половини пута, присети се, како има нешто да разговара с учитељем... Па се врати, окрене према школи. Тражи, токорсе, учитеља. Приступивши му, као да се и сам чуди: зашто је дошао?.. Само се поздрави с њиме, тек онако... да неби човек помислио да је сумахнит, запита за зечеве, за пчеле... И одмах га оставља, враћа се... Пође, убрза и... Опет се нађе пред газдином баштом... Нехотице погледа, провири преко зида... И бежи даље, одмиче...

Једнога дана, — једва, — угледа је. Брала је карамфиле и састављала их у киту. „Аха, ту је!“ избаци осветнички и пође брже. „Сад сам је ухватио!..“

Зачувши кораке иза леђа и она се окрену. Нагло испусти карамфиле, цикну. И као да се хтеде сакрити, побећи некуд. Па ипак остаде...

Ни једно да проговори. Она немоћно опустила руке, застидела се, гледа преда се. Он обгрлио камен на зиду и као да би да га ишчупа, истргне одатле.

Ето прилике!.. Затекао је!.. Сад може све да каже, да изгрца... А он занемео... Само је гледа... Гледа онако кротку, скрушену, са плавом паучастом марамом на глави и великом црвеном ружом у коси... И готово се сажали на њу...

— А ја... ја те тражио да кажем збогом, — једва промуца, лагано скидајући шешир и хладећи се њиме. — Опет идем...

Она се не помаче.

— Идеш? — запита некако суво, готово равнодушно.

— Сутра.

— Идеш? — запита она јаче, као будећи се

Кад је подигла главу, опази он како јој испод окрајка мараме, који се лепрнао, ситна румена на образу живо заигра и као изгуби се.

— Већ сам се спаковао.

Мислила је да хоће да поплаши, превари.

А кад ћеш се вратити? — Хтеде да запита заједљиво. А глас јој некако пригушен, туп...

— Ко зна?... Никад!...

— Никад?...

Прислони се леђима уз стабло од трешње и немарно поче чупкати и загризати крајеве свиленог рупца... Изгледало је као да јој свеједно: вратио се или не вратио...

Миле се љутну. Удари шеширом по зиду, брзо се измакну и поклони се:

— Збогом!

Она не одговори.

— Збогом!

И пође сокаком.

Она пребледи... Немирна, узбуђена нагло притрча зиду и опружи обе руке према сокаку... Не пазећи хоће ли ко чути или видети, болно, жалостиво јаукну:

— По Богу!...

Он задрхта. Осврну се.

— Идеш?

— Идем.

— Немој!...

Он, и љутит и радостан, намах се приповрати. Угледавши је онако бледу, запита поплашено:

— Шта ти је?...

— Не иди! — малаксало замоли она, све више пружајући руке као да би да га зграби, стегне.

— Зар би волила да не идем? — као нашали се он.

— Не питај!

Она се изви, брзо га ухвати за рукав. Пре него је могао отргнути, принесе уснама. Пољуби.

— Остани!

Али...

Остани... до сутра!... испрекидано замоли она, не пуштајући га. Само још до сутра!... Да те још једном видим... И да ти кажем...

Не усуђујући се да му пољуби руку, опет му пољуби рукав... Па се окрену и побеже у кућу...

Миле, зачуђен, погледа дуго за њом. Погледа не трепнувши. И онда лагано, једва одмичући, пође низ улицу.

XI.

Сјутрадан Миле никако да се смири. Пробудио се рано, пре сванућа... Умио се, обукао, па весело хода по соби, певуцка. Томана, кад га опазила, зачуђено склопила руке, не знајући шта би рекла. Изневши му каву и спуштајући на сто лукаво, као да је то не интересује много, запита:

— Нећеш, зар, данас путовати?

— Нећу, Томана, нећу, живо одговори он. — Данас још имам посла...

Зграби је око паса и поче се весео окретати с њом. Она, избезумљена, нити може да се отме ни да се брани. Тетурајући, посрћући готово врти се заједно с њиме, као да игра... Једва се некако отрже и отетура у страну.

Зар са мном старом да се шалиш? прекорно му добаци.

— Ако отац запита за ме, кажи да сам отишао у шетњу, — нареди он мирно, изненада се уозбиљивши, па узе штап и шешир. Вратићу се око подне...

Путем је гатао: рашта ли га Даринка молила да још и данас остане?... Шта ли је то?... Је ли се надала да ће јој успети да га помири са оцем?... Или зар хтела да му што исприча?... Или да се оправда што је била онако догунаста, немилосна?... Јуче нити знала што да говори, ни да се правда. Или се, зар, стидела да призна како је отац прекорио и забранио јој састанке с њиме?... Јер није могуће да се сама, хотимично сакривала... Не... Каква је само изгледала кад је пошао, кад јој рекао *збогом?*... Зар би могла онако јаукнути да га је својевољно избегавала?

Тек јуче познао је колико га воли... И то му

ласкало... Онако лепа, лепа цура!.. Који би момак могао да јој одоли, да јој се отме?...

Читаво пре подне ишао кроз поља, пео се на брдо, мотао се кроз гајеве... Потуцао се од дрвета до дрвета и урезивао име... Једанпут чак почео да урезује и њезино... Прислонио се раменом уз стабло и почео резати... При повратку застајао је и разговарао са косачима. Волео их гледати онако мрке, снажне, сунцем опаљене, са набрекнутим голим мишицама и раздрљеним прсима, око којих се улепили пешеви зноjаве кошуље. И пријатно му било да слуша оштро, једнолико шуштање косе кроз сочну, мирисаву траву. Недалеко од косача неколико дерана грабљама купили траву и ваљали се по њој, шкакљећи се и дречећи. Поред празних, невешто намештених кола лешкарио угојен мрки во и чешао се главом о руду...

Уморан и зноjан враћао се кући... Опет, по обичају, хтео да скрене газдиним сокаком. На дну улице, на савијутку, задржа га мала, мршава цурица. Некако плашљиво, увлачећи ситну, бледу главу међу високо уздигнута рамена, приступи му, повуче за рукав.

— Поручила ти, да вечерас, у десет сати, чекаш код школе, под липама, — шапатом изговори.

На се намах окрену и хтеде побећи. Миле је ухвати за раме и притегну.

— Ко поручио? — запита јаче, не пазећи хоће ли ко чути.

— Па она... Даринка... — И цурица, затрептавши голим, закрвављеним трепавицама, поче се отимати. — Пусти ме... Боли...

— И рекла *вечерас?*

— Јес'...

Цурица се отрже и отрча. Он прекрсти руке и гледаше за њом... Готово не зна: би ли веровао или неби?... Да чека код школе?... Зашто код школе?... Зар није лепше у башти, крај зида, као и пре?... Или се боји да отац не сазна, не спази?... Ко зна!... А зашто да тражи састанак у десет

сати?... У касабл, где се најдаље у девет заспе, то је већ касно... У то доба још никуд из куће изашла није, осим, може бити, са оцем на коју забаву или на село?... Шта јој пало на ум?... Шта ће?... Шта тражи?...

За ручком беше необично расположен. Брбљао је, шалио се, певуцкао... Наговио оца да пије и да се куцне са Томаном... А поп и даље остао суморан, сетан... Пио је, додуше, доста, али му вино није могло ни језика одрешити, камо ли натерати га да се насмеје... То је чак и Томана могла да примети... И отворено му рекла, како не слути добру.

Миле готово побегао ради тога од куће. Не знајући куда би на другу страну, упутио се учитељу. Затекао га управо кад распушта децу... Рашприо се, укрутио покрај излаза, намрштен и строг, турио руке у џепове и мрмља нешто, примећује. А деца, сретна што остављају школу, дефилирајући испред њега весело га поздрављају капама и смешкају се... Задње, одраслије, задржа мало. Стиснувши шаку и запретивши, препоручи да неби и опет застали у путу и заиграли се у повце. Или да неби запали у туђе винограде. Једнога клипана потегну и за уво и чвокну по глави... На се тромо окрену према Мили и пријатељски запита:

— Свиђају ти се ови малишани, а?

Свиђају богме, потврди Миле кроз зубе, тек да му угоди. — Лијепа ђеца...

Опазивши како се неки посвађали у путу, опет стиште шаку и поче измахивати за њима. Показа им како ће сутра свакл „добити своју порцију"...

Ударљиви су, несташни. Објешењаци! — прогунђа затим протежући се. — А мени мило с њима... Волим их... И, што би ви млађи рекли, вазда их *штудирам*. Гледам, гледам, гледам и мислим нешто: „Боже мој, шта ли ће од њих изаћи?"... Био онај туњавко, онај Гаврило... Вазда шути. С муком отвори уста... Вазда сам... Узме књигу па чита, или шара некакве њошкасте главе... Заклео би се човјек, да никад неће знати ни десет

коза да чува... А кашње... Чуће се једном, како је Гаврило сила... Сам пише књиге, о њему пишу књиге... Хвале га, узносе... А, на другој страни, чујете опет, како је окретни, хитри, паметни Радан, што сте му прорицали министарство, постао нико и ништа... Ниинко и ништаа... Ето!...

Миле је, у том часу, мислио на Даринку... Шта ради?... Спомиње ли га?... И чиме то хоће да га изненади?... Збиља ли је или варка каква?... Кад учитељ умукну, он још размишљао... Тада се сети да мора нешто да каже... Макар шта...

— Ти си, можебити, и записао: како си кога оценио у детињству, запита развлачећи, да можеш, ако доживиш, сравнити: какав ће се пошље ишчаурити?...

— Хехе... Погодио си...

Учитељ се удари у прса и поносито показа на своју собу.

— Имају гори читаве биљежнице о томе... узвикну. И још, ето, таких беспослица... Све о ђеци... Ко зна!... Може и то некад ваљати... Ако ништа, а оно кад доспијем у пензију, да имаш шта прелиставати.

Далеко је до пензије, дочека Миле, тек да нешто рече.

Није, — убрза учитељ одлучно. — Чим ми кћи сврши препарандију... не знам јесам ли ти причао да имам кћер и да учи препарандију... довешће је... Она нека ме замијени... Ето јој ђеца, а мени да остане моја башта, зечеви, кокоши и остало...

А хоће ли она трпити ову менажерију уз школу? — запита Миле.

Учитељ га погледа попреко и некако увређено рече:

Па... мора трпити, јер... јер су је ове кокоши и свиње пиколовале... Ја са својом плаћом једва и себе храним... Не бих могао ништа... Али Бог дао ове животиње и ово зеленье и то доноси паре.

Ненаучан да много говори, отпочину мало... Саже се и поче из леја требити камење, које деца, играјући се, набацала... Требећи проговори опет:

Осим тога што ја зарађујем, ова *друга* школа користи и ђеци... Сви ђаци, уз ону прву, и показа на школску зграду, изучили и ову *другу*... Учио сам их и да засијавају и подгајају зеленье и да хране живину и гоје чеде и... све... И, да право кажем, некоме ће бити боље што ово учи него Б писано и Б штампано... Ко зна!...

Зачуди се и сам колико се заговорио.

А сад, брате, хоћу да мало живље радим... И, молим те, немој ме сметати у послу... Имаћемо још када да се разговоримо... Збогом...

Миле се поздрави с њиме... Пође... Али шта сад да ради?... Где да иде?... Како ће дочекати десет сати?... С киме?... Науми да мало прође кроз махале... И наскоро се покаја ради тога... У сваком сокаку, са дна до врха, поседали испред авлијских врата, по клупама, по ћилимима, сандуцима, бабе, жене, девојке, чак и понеки дућанџија. Изнеле и растрле на широким бошчама: воћа, слаткиша, духана... Једу, пуше, разговарају... Нека од баба изнела и преслицу да преде. Нека, од млађих жена, сакупила у крило кошуље или хаљине, покушавајући да, уз разговор, шије... А по средини лице, на савијутцима, на ћошковима, деца, деца, деца... Не може се макнути од њих... Већином босопоси. Рашчешљани, са изгребаним рукама и упрљаним лицем, са неколико чворуга на глави и модрицама на коленима, вриште, дрече, дигли улицу на главу.

Опазивши Милу све жене, по обичају, у знак поштовања, устадоше... Неке, познатије, и наклонише се мало, држећи руке на појасу и љубазно се осмејкујући... И стајале су тако, необично љубазне и необично понизне, све док прошао... А чим се мало удаљио, одмах се почеле подругивати.. Балавац, кога су оклагијама и камењем гониле некад из својих башта, сад хоће да је господин!.. Како се погордио!... И како се раскошно одева!..

У џепу ни паре, а одело као у милијунаша!... Гиздавац!... Ко зна због чега је и прошао овуда?... Свакако из рачуна... Неће ли, можебити, да бира другу девојку место Даринке?... Коју?.,. Почеше спомињати и набрајати све познатије девојке... И из свог и из оближњих сокака... И хвале и куде сваку... А никако да погоде коју ће одабрати. Ниједна им се не чини *погодна*...

Верући се између деце и непрестано гуркајући час једно час друго, Миле као да се замори и зажели да се врати. Али ко ће поново да прође кроз инквизиторске погледе оних истих жена?.. Горе, него кроз шибе!.. Да се пробија напред?.. Како ће?.. Оне се и тамо ушанчиле и заселе... Можда још горе, пакосније од ових!.. Одлучи да сврати у најближу механу. Откако је дошао никако није ни био у механи, због чега му чак и пријатељи замерали и називали га женскоњом... Није могао да подноси онај задушујући воњ механски, који му изазивао несвестицу, нити да води разговоре са полупијаним људима који га замарали... Сад, изненада, као да га неко гурну тамо. Уђезе. Назвавши *добро вече* прође у чађаву, недовољно осветљену, ћошу, за ниски, омањи сто. Убрусцем отресе прашину са стола и столице.

Механа беше готово препуна. За кратким, климавим столом, покрај врата, седела гомила хамала. Боце, пуне ракије, жутиле се пред њима. Сваки час натезали су их и частили један другога. При томе су, заплећући језицима и упорно ударајући по столу, рачунали: колико који највише заради и где се, обично, најбоље плаћа?.. За другим столом четири касапина погађали са једним претргом читаво крдо оваца... Нити они видели овце, нити их он, засада, има. Понеколико пута опљуну у шаке, рукују се. Наруче још по једно пиће „за сретна пазара" и опет настављају разговор и погађају. Три су пута свршавали *пазар* и три пута наново погађали... Даље, за великим, обојадисаним асталом, који се рачунао у *господске,* седеле неколике дућанџије...

Све сами бакали и један-два окрупња трговца. Некакав усукан носоња читао им новине, сваке вечери, неизменце, новине куповао један из дружине и на глас читао осталима, док га други пажљиво слушали. Сви мирни, озбиљни, забринути, као што и доликује људима, који свако вече, пре него ли седну за мршаву вечеру, претресу најкрупња политичка питања и читаву карту Европе помало преуреде... Као људи са широким погледима и великом душом, необично су милостиви и правдољубиви. За сваког имају срца осим за своје муштерије... Треба их само погледати са каквим жаром узимљу у обрану немоћне пред моћнима! Не бојећи се осуде, не зазирући ни од кога ударе на Енглеску ради Ираца, на Русију ради Финске, на Немачку ради Пољака. Изгрде сурове фабриканте и осоколе одважне раднике који се дигли да штрајкују. Једино што тврдоглаве и злобне муштерије не могу да осете сву великодушност и доброту ових племенитих људи... Муштерије су управо и раструбиле оне невероватне гласине: како у ових људи интерес усквасца мимо четрдесет по сто, како су за ситне зајмове прогутали големе куће и покућства, а неколико врећа жита што га, на вересију, посејали међу сељацима, родило им читавим њивама и ливадама... Недалеко од њих, у страни безбрк, полупијан Швабо свирао је у хармонику, ударајући и ногом о под и главом о зид, а два чупава радника живо расправљали о постојању Бога, о бесмртности душе и о Васи Пелагићу... Они су, прелазећи с питања на питање, прелазили и с пића једног на друго... Наручивали су час вино час ракију.

Механџија мршав, ситан човечуљак, дремао је за својим столом. Био то обичан, прост сто, ограђен као неком тарабом од танких дашчица. На њему поредано неколико боца и два три низа разноликих чаша... Ништа више... Точећи пиће муштеријама, сваки пут и сам помало прискне. Зато га, готово сваке вечери, пијана носили кући. Понеки од гостију

морао да устаје између дружине, да га у послу замени. Кад га Миле позвао, не одазва се одмах. Ником се, обично, није хтео одмах одазвати... Неће човек да ико помисли како са нестрпљењем чека на муштерије и на њихове грошe!.. Пљује он на свачије грошe!.. Не живи за новце, него за ћеф!.. Тек кад га Миле зовну по други и по трећи пут, као да се пробуди... Прокомеша рамењима, зевну и лено се попридиже:

— Што зовеш? — запита суво, трљајући необријану браду и мрко гледајући на овећу лампу под ниском таваницом, која одавна дими, а нико од гостију неће да се придигне и да је увије.

— Имаш ли малиновац?

— Јок, — осече механџија увређен и окрену се у страну. Слаткице ти тражи у жена... У мене су само љутице, љута пића...

— А ти дај ракијицу, — нареди Миле мекше. Велику?.. Малу?..

— Какву хоћеш... Свеједно...

Механџија тури руке у џепове и искези се.

— Није то свеједно... Малу ћеш савладати ти, а велика ће савладати тебе... Тако ти је... Још ни бркова немаш; а да пијеш велику!.. То ми је, зар, за тебе?..

Оде, наточи и донесе малу чашицу ракије. Спусти пред Милу... Па опет погледа на лампу и мукло прогунђа:

— Вала, штенади погана, кад вама дим не смета, не смета ни мени... — И опет се врати и седе за сто... И опет поче дремати.

Миле се згурио за столом и мирно, ћутећи, посматрао госте... Ти и таки људи требали, дакле, да одлуче о његовом намештењу... Овако, уз чашу вина или ракије, којом би их частио газда Михо или други неко, да лепо и сложно закључе шта ће викнути: „достојан“ или „недостојан“... Макар што га честито нису ни видели, што још нико с њиме готово ни говорио није... И, кад би био изабран, могао би се испрсити и похвалити како му *народ*

дао поверење... *Слободна* воља *народна* дигла га на високо место. И нико неби смео рећи да нема право... Нико... Још би са свих страна, најљубазније честитали, казали како је омиљен, вољен у народу...

Диже се и пође да плаћа. Спусти грош пред механџију. Крену према вратима.

А ти си оно рекао газди Михи да је нитков? — запита механџија тихо, ухвативши га за прслук, и загледа му у очи.

— Што?..

Ништа... Онако питам... – Па му врати грош у шаку и лукаво намигну. — Ти нећеш платити ништа... Момчина!..

Миле не хтеде узети гроша. Назва „лаку ноћ" свима и брзо оде... Опет замаче у сокаче... Кад дошао до липа, испред школе, заустави се... Одахну... Спусти се, затим, на траву и леже... тако је чекао... Никад му још сахати нису били дужи... Чинило му се као да неће ни доживети док избије десети. Немогуће... Зато му, зар, и заказала састанак тако касно... Зато јер... Бог зна шта хоће она!.. Можебит' да се и игра с њим, вара га... Хоће, из жеље за осветом, да га извргне руглу, подсмесима... А он, луда над лудама, ево је послушао!.. Као ишибан пас понизно чека, да му, место залогаја, добаци љубазну реч... Два три пута смишљао и дизао се да побегне. До ђавола све!.. Какви састанци, какве трице!.. Једанпут је тврдо одлучио да остави ово проклето место... Па шта још чека?.. Чему се нада?.. Није ли најпаметније да још ноћас отпутује?...

Изненада као да шушну нешто... Близу, готово изнад главе му... Причини му се и као да чује кораке... Придиже се из траве... Погледа... Иде, примиче му се кроз помрчину... Она... она... она!.. Брзо се исправи и пође јој у сусрет.

Једва дође! — прошапта некако прекорно, пружајући јој руке.

— Опрости, нисам могла прије... Није било лако, — једва промуца она, узбуђена, задихана и поплашена.

Узе га испод руке и ослони се на њега, пољуби.

— Јесмо ли сами? — запита меко, гледајући му у очи.

— Сами.

— Хајдемо.

Он, зачуђен, узвикну:

— Куда?

— Ти си ми јуче казао да одлазиш, — одговори она слободније, са пуно повереља и преданости, све се више пољубљујући уз њега. — Куда?.. Не знам... Али ја не могу без тебе... Не могу остати... Хајдемо заједно... Куд ти, туд ћу и ја...

Миле се збуњено осврну... Говори ли то она, или неко иза њезиних леђа?.. Чује ли у истини њезине речи, или само уображава да чује?.. Шта је ово?.. Збиља?.. Шала?.. Не даде му да се и даље пита, размишља. Обгрли га обема рукама и снажно повуче за собом.

— Хајдемо, — прошапта убрзано, молећи. — Хајде... Да нас не затеку овђе... да не виде...

— Али шта ћеш? — запита он јаче и запре ногама у земљу као да би да се отме.

— Хоћу да будем твоја...

— Да бјежиш са мном?

— У свијет?

— Куд хоћеш...

Сад му тек свану пред очима... Све разумеде... Зато ли се онако узрујала, кад јој јуче казао да одлази?.. Зато му поручила да чека!.. Оставља оца, мајку, имање толико, благо... Све баца, жртвује... И иде за њим празноруким, убогим... Иде ћораво, слепо, не знајући шта ће бити, куда ли допрети... Толико му вјерује и толико га воли!.. Њега изнад свега!..

Прекрсти руке на прсима и погледа је. Како се променила, колико пролепшала!.. Као да то није она јучерања Даринка, него нека чудна, гиздава

лепотица из старинских бајка, која дошла да га очара. И не размишља ни мало, не оклева, не каје се... Са оним замамљивим осмехом на успама нуди му себе, младост, живот, све што има!.. Са радошћу човека који осећа колико је вољен, готово врисну. Брзо је обухвати око струка, стегну, одиже у наручје... И, као човек који ограбио богат плен па се боји да му га не отму, готово трчећи понесе је према кући... Неко, из мрака, као да подвикну за њима. Нечије псето истрча иза расклиманих тараба и, пратећи их, поче да лаје... Нити је кога видео, ни шта чуо... Само трчао, трчао даље, не обзирући се и не застајући...

Дошавши до својих врата, као да их хтеде проћи... Ипак се приповрати... Застаде... Живо прихвати за шпекавицу и поче чупати, дрмусати капатом... Врата, која нису ни била закључана, с треском се растворише. Он упаде у авлију. Заносећи се као пијан окрену према собама и викну узбуђено:

— Ево нас!..

У собама као да наста клепет, трка. Поп, у спаваћим хаљинама, са мрком капицом на глави и извраћеном чарапом у руци, поплашен истрча и узверено се загледа у мрак... Томана, са распуштеним плетеницама, неповезана, држећи свећу у руци која јој дрхће, застала пред прагом па шапће нешто, моли се...

Ево ми плијена! — весело подвикну Миле, па брзо приступи оцу и показа му на Даринку. Ево ми жене!..

Поп, у недоумици, надиђе руку над очи да боље види.

Жене? — запита некако сметено, изненађен свим што виде.

А твоје снахе...

Па узе Даринку и приведе је.

— Благослови!

Поп намах испусти чарапу. Погледа једно, погледа друго... Уђе им се у лице и опет загледа. Па се измакну мало и склопи руке:

— И жениш се?
— Женим.
— И остајеш ми овђе?
— Остајем.
— Благо мени, синко!..

Изговори и као да смалакса. Наклони се према Даринки, као да ће пасти. Ухвати је, обгрли. Узе јој главу међу руке и поче миловати.

— Па... ти си Михина!.. Даринка!.. — зачуђено запита, као да је тек сада познао. — Ти?

Побјегла, — добаци Миле са стране, немирно тапкајући око њих и као улагујући се.

— Побјегла?.. Право! Поп рашири руке на широко и испрси се. — Ех, шћери моја!.. Сине!.. Сретна ли мене кад ово дочеках!..

Сада се тек присети како је Даринку и сувише дуго задржао на авлији... Срамота!.. Запричао се, занио, а она да чека!.. Као да је од ниска рода, мрска му и одвратна, па не жели да је пусти под кров!.. Боже сачувај!.. Да заглади погрешку, узе је за руку и сам поведе у собу... Сам јој понуди и столицу и измакнув се на леђа, опет их погледа обоје:

— Сине!.. Шћери!..

Па се дохвати за главу, зграби капицу и тресну њоме о под, вриснувши дивље, готово манито... Затим се узвали на миндерлук, бекријски пребаци ногу преко ноге и снажно се удари по колену. Завали мало главу, зажмири и, први пут након попадијине смрти, запева:

Трепетљика трепетала
Пуна бисера,
Ови наши бјели двори
Пуни весеља...

Опазив како Томана уноси боце са вином поскочи. Отме јој боце из руке, гурну је у страну и издиже још јаче и гласније:

Ово бабо сина жени
Па се весели...

Натегну највећом боцом и поче пити.

— Остави!... Немој!... — замоли Миле приступајући му и кушајући да измакне боцу. — Много је...

— Пусти ме, бре! — дрекну попо оштро, заклањајући се за Даринку. — Нико ми данас не може забранити пиће... Хоћу да пијем!... Да пијем да се опијем, бре!...

Миле се, токорсе, снужди и као да поче сама себе питати:

— Ко ће ме сад свјетовати шта да радим?... Нико... А треба ноћас све уредити... Све... До зоре да буде и вјенчање свршено. Да, кашње, нико ништа не може покварити...

Поп брижљиво спусти боце на тле и одмах се уозбиљи. Поче се чешкати иза уха, смишљати.

— Па, брате, зовни нам пријатеље на разговор, избаци напослетку, не могав да смисли ништа Зовни Станишу, Васиља... Митар нек узме коња и нек оде по попа Аћима из Благаја.. Нико нам више и не треба...

Па се опет узвали и опет поче пити.

XII.

Читава се касаба узбунила и ускомешала. По улицама врева, довикивање, граја, као о празнику каквом. Мало и велико изашло из кућа, узбуђено обилази унакоко, мота се, гура. Дућанџије не отварају дућана, нити им то пада на памет... Купе се око механа, застају, радознало повирују у њих... И чашћавају један другога, рукују се, честитају... Чак и жене не могу више да се, као обично, држе одељено. И оне се умешале међу њих... Свак хоће понешто да сазна, свак пита, распитује... Само се спомиње „чудо на чудима“ и велика срамота газда Михина. Само се о том збори. Човек, који до јуче изгледао тако силан, непобедив, пред ким све стрепило и клањало се, данас им изгледао мањи и ништавији од танкопасог мрава. И као што се,

обично, дешава свима виђенијим људима кад мало поклецну, сваки се сада, и онај најнезнатнији, осећа потпуно достојним да баци камен на њега... Завист, пре тако вешто прикривана, наједном избила са свом жестином... Нико да зажали за њим, нико да рекне лепе речи... Смеју се, урлају, бесне од весеља...

Милу ненадно направили јунаком над јунацима. Кад би се неко нашао да каже како је Даринка сама побегла, сама му дошла, истукли би га као најгорег лажова и потварала... Не... Они већ знају, да се је Миле сам, — не тражећи ничије помоћи, — одважио да дође пред газдину кућу, утрчао је у авлију, зграбио девојку која залевала цвеће и упртио на се, изнео... Газдини момци били ту и све гледали очима. Ни један није смео да се усуди и да му пут препречи... Сам газда, кад му казали, није смео да се макне... Кукавица!... Само је дигао руке и, као самохрана баба, почео проклињати.

И све врвило поповој кући. Свак ишао да честита. Собе и авлија биле препуне честитара. Све се збијало, гурало, тискало. Око авлијских врата, уз растворене канате, притеснила се читава гомила. Нико не може ни напред ни натраг. Само се чује тупо, подмукло мумлање и препирање...

Миле, сав рашчупан, ознојен, пошкропљен и вином и ракијом, вере се кроз светину и наклања се. Стиска руке на десну и на леву страну. Не зна заправо ни ко му честита, ни шта говори. Уморан, једва се држи на ногама. А још се непрестано смешка. Пушта да га са свих страна тапшу по плећима, да га тегле за рукаве, да којешта запиткују...

Понекад само измакне се између њих. Отрчи горе, пропне се до Томанине собе. Тамо погледа на Даринку. Опкољена читавим јатом комшиница, седи на столици и мирно прича, разговара. Изгледа весела, задовољна. Чим спази Милу, климне му главом, па порумени. И, желећи да га задржи мало, запита понешто... Али се он брзо окрене, опет трчи доле, честитарима. Неће да му замере и да зажале на њега.

Поп никуд није мицао из своје собе, никуд излазио. Умотан густим облаком плавичастог дима, поред овеће хрпе поломљених боца и попушених цигара, седи на миндерлуку, уз мрког, ћутљивог попа Аћима. Раздрљен, распасан, гологлав. Држи препуну чашу у руци и непрестано наздравља. Час се куца са Станишом, час са Васиљем. Дигне се понекад лагано, поклецујући и ослањајући се на друге. Љуби се, грли са сваким. Ко год уљегне, љуби га... И расплаче се као дете... Спомиње, зове покојну попадију и плаче... Широка, седа брада сва се уквасила од вина и од суза. мантија се искупљала, замастила... На се, изненада, узвали на миндерлуку, одигне високо руку изпад главе и измахује њоме кроз ваздух, и удара по зиду... Поново запева... Ниже, једну за другом, све старе севдалинке, што их још у младости научио... И бекријски подврисне каткада... Узме попа Аћима за руку па га нагони да заиграју коло... Повуче га до насред собе, и почне посртати... Опет легне на миндерлук и опет пева...

Митар се одвојио од њих, одметнуо се. Саставио нову, шарену дружину, па се с њом забавља. У руци држи велику, тешку чутуру са вином, окићену везеном чеврмом, а преко крила бисером окићену, шестожичну тамбуру, са три златне ките на држаљу... Катката је узме у руке па пригрли. Наслони се уза зид и мераклијски засвира запевавши свог омиљеног агу Хасанагу. Отпева неколико стихова узастопце, не почивајући... Опет је спусти у крило и виче, дозива Милу:

— Дођи да те видим, делијо!

На се одмах окреће и каже осталима:

Делија јакако... Што нико не смије, смије он... Ноћас, кад ме пробудио и казао шта је и како је, сточих од радости... Онако необучен, у гаћама и у кошуљи, са одигнутом свијећом у руци, гледао сам га као свеца... Чинио ми се виши од Краљевића Марка... Јакако... И одмах сам се опремио, опремио и коња... Грком сам отишао по попа Аћима...

Куд други коњаници иду два-три сата, стигао сам за сат... А Аћим неће да пође... Мисли се, затеже, боји се владике... Брука!.. А ја одмах за нож... „Полази, попе, јали оде глава...“ Препаде се... Поблиједи... „Зар је сила?“ пита... „Сила...“ Стајао сам поред њега, држећи руку на ножу, док није уредио и себе и коња... Те опет трком овамо... Свршили смо, вјенчали одмах... Јакако... Све поштено!..

Затим се с муком придигне и иде да грди жене. Љути се што непрестано брбљају. А ниједна да запева. Као да може бити свадба на којој и жене не певају!..

Чуло се, понекад, како неко на авлији, пригњечен, стење... Покоје дете крикне, расплаче се. Праште трбушасте боце којима ударају о зидове, звече испражњене чаше, крцкају столице, а широки канати на вратима непрестано клепећу. Кроз гомилу, изнад ње, растолеже се, мркло брујање, хујање неко... Као да се негде, у даљини, силовит ветар пробија кроз оголело грање, које се очајнички опире, брани.

Док већина врвила попу *на веселье,* било их неколико који нису смели да забораве ни газду Миху. Њему су, са тужним, плачевним лицем, полазили као на неко саучешће. Хтели да га мало разоноде, и разговоре... Али се одмах и враћали... Врата на газдиној кући била су свакоме затворена... Унутра било мирно, тихо... Као да нема никог живог... Нико се није ни усудио да закуца или зовне.

Газдиница Тата полако, нечујно, као сен прелази, вуче се из собе у собу. Бледа, испијена, уплакана. Иде, завирује, тражи. Као да очекује да ће сад негде, у ћошку каквом, поново опазити Даринку. Стане и пред икону, пред којом жмирка кандило, немо опружи руке према њој и гледа, дуго гледа... Почиње и да се наклања, крсти, моли... Па се измакне у крај, прислони уза зид и болано хукне:

— Шћери, шћери шта уради од нас?

Даље не сме да рекне ни речи. Боји се, да се нехотице не измакне каква клетва, која би пала на дете. Опет се примакне прозору и вири у башту. Гледа, куд је она, Даринка, обично пролазила са својом танком марамом преко главе и са руковетима цвећа у нарамку. Као да се сакрила негде, за воћком, па ће сад да избије, да се јави... Гледа, чека... И, изненада, причини јој се као да чује шуштање неко... Ено, онамо, помиче се грање, угибље... Ено се лепрша опуштени крај жуте, свилене хаљине. Ено... Опазив мршаву мачку како се извлачи између цвећа, одлази од прозора... Иде у другу собу... Нађе Даринкин ђерђеф, што га синоћ оставила... Остала још једна неизвезена грана. Мала, ситна грана са отргнутим листом.

— Шћери, шта уради?

Седне крај ђерђефа, обгрли га. Почне да љуби вез онај као икону... Спусти и главу на платно и заплаче... Па бржеболе, страхујући да ко не опази, измиче се. Опет се диже и иде по собама.

Газда се закључао у собу. Сам. Нико не сме да му приступи... Онако необучен, како се јутрос дигао из постеље, остао и сада. Око њега, разбацане и искушљане леже чакшире, појас, фес... Неће ни да их погледа... Само прихвата за боцу и точи ракију... Точи и пуши... Клепне ли штогод, кврцне ли, трза се и штреца... Једнако као да се нада, да ће сада доћи какви изасланици *одоиуда*, од Миле. Хоће да посредују, да моле за опроштај... Тада му зелене очи пакосно севну, а десни образ заигра... Он да опрости?... Никад... Што јутрос казао, на том и остаје... Никад неће поћи своје речи... Пре главу да изгуби него да порекне...

А јутрос беше разјарен као рањена звер. Кад је слушкиња, Стана, која најраније устала и затекла Даринкину собу отворену а постељу нетакнуту, преплашено утрчала и викнула „нема Даринке“, нагло је одбацио јорган са себе, исправио се у постељи и промумлао нешто нејасно, неразговетно... Затим,

погледав на газдиницу која се одмах досетила јаду, очајно размахнула рукама изнад главе и пригушено вриснула, запитао усплахирено, промукло:

— Шта је?

— Нема Даринке.

Тата необучена, рашчупана оде у собу зовући, тражећи. И две друге слушкиње узврте се око ње. А он пристао за њима и још ништа не разумевајући, љутито дрекну:

Шта је?

— Побјегла Даринка, — кроз плач промуца Тата, па му се спусти, паде пред ноге и обгрли му колена. — Оставила нас...

— Куд је побјегла? — запита газда суво, не верујући.

— Побјегла Мили... попову...

— Миили?...

— Загледали се, у зао час...

Газда намах све разабра, схвати. Снажно је одгурну ногом и отрже се. Пође према зиду као да тражи пушку, — и ако одавна пушке имао није, — зграби свој чворугави штап из прикрајка и оштро викну:

— Ђе сте момци?... Амо... Отимаћемо...

Удари се руком у прса и грмну јаче:

— Отимаћемо је... За косе ћу је узети, коњу за реп привезати и довући... Одмах...

Момци се збили један уз другога и поплашено се згледају... Ни један не сме да макне... Пре су на његов миг трчали, скакали, а сад, кад зове, нико не може да пође, да помогне.

— Хајдемо, — завика газда опет, заборављајући да је необучен, па измахну штапом и хтеде да пође.

— А ја мнијем да су они и вјенчани, — једва се усуди да проговори најстарији од слуга, шепави Спасоје. — У њих је то свршено.

Газда га попреко погледа.., Је ли могуће?... Да се сврши нешто преко његове воље?... И он да не може ништа?... Ни да забрани?... Ни да се освети?... Ништа... По Спасојеву лицу познаде, да је истина

што говори... Нема, дакле, помоћи... Нема... Не знајући шта би друго, поче тапкати на месту, муцати нешто, крештати... Затим се устреми на Спасоја, зграби га за перчин и као да хтеде одигнути од земље, бацити.

— А ви ђе сте били?... Ај?...

Спасоје, искрививши главу, стисну зубе да гласно не јаукне... Не одговори ништа.

Пустили их мирно, а?

— Нисмо виђели.

— Лопови!... Јатаци!...

Пусти му перчин и одгурну га према степеницама.

— Напоље из куће!...

Погледа и на остале и показа им врата:

— Напоље!

Видећи уплакану Тату, приступи јој и погледа је некако осветнички. Изгледало је, као да хоће да се руга, да пребацује... Па јој отрже шамију с главе и баци у крај.

— И ти... Напоље!

— Михо!.. Господару!..

Онако слаба, сатрвена, са расутом косом по мршавим раменима, згури се пред њим, скупи.

— Напоље!..

Немој!

Нико ми не треба... Ни ти!

А ти уби, — покорно одговори она и сва се унесе пред њега, готова да прими ударце. — Уби, а не гони!.. Ти си глава, ти господар!.. Можеш...

Пхи!..

Опљуну поред ње, окрену се и прође у Даринкину собу... Онази хаљине њезине превршене преко постеље... Киван налети на њих као на плен какав... Поче кидати, чупати,

— Кучка!.. Проклета кучка!.. Проклета по сто пута и она и сјеме погано!.. Кучка!.. Кучка!..

Па оде у своју собу и закључа се. Нико му више није смео приступити.

XIII.

У чаршији сви прорицали и надали се да газда Михо неће, од стида, изаћи из куће барем за месец дана. А он изишао сјутрадан. Обукао се некако гиздаво, готово празнички. Мирно иде улицом опирући се о свој дебели штап, поносито одигнувши главу. Знао је отприлике, шта ће се све мислити и говорити о њему. Зато и хтео да сваком напркоси, да покаже како њему и имену његову ништа наудити не може. И кћи ако се дигне против њега, и њу је у стању одбацити. Идући чаршијом застајао је, по обичају, пред дућанима муштерија. Питао их, токорсе, за здравље и посао. А сваком оштро, испитујући гледа у очи, као да би да му прочита сваку помисао. Готово ни један није могао да издржи тај мађијски поглед. Још јуче пили, бекријали, псовали га, а данас да га слободно гледају! Не могу!.. Газда, намргодивши се, не пита више ништа. Опет подигне главу, окрене се и лагано иде даље. После подне одјахао и на село. Слуге, које опет, за инад осветницима, задржао, опремили му коња, истимарили. Оседлали га и новим седлом са посребреним узенгијама и црвеним бисагама, зауздали га уздом са великим, шареним китама које га бију по челу, расипљу се по очима. Гриву му испреплели тракама и гајтанима, реп потпишали. Спасоје, са још једним момчетом, пешке су каскали пред коњем.. А газда, горд и успављен, чврсто седео у седлу. Нигде се обазрео није, ни на кога погледао. Једино, из пркоса, навратио баш испред попове куће. Ударивши коња узенгијом, натерао га да поскочи, да заиграа. А он пакосно, изазивачки гледао у прозоре. Не опазив никога, опет попусти узде, шикну кроз нос и обори главу.

У попа су, у то доба, сви седели у ручаоној соби и испијали чај. Поп сео у врх стола, на широко, домаћински. Узео Даринку поред себе и хоће, из своје руке, да јој даје и чај и колаче. Хоће да је пита као дете. Од јутрос, откако је устао, не зна

ни за кога у кући него за њу... Није хтео ни да се умије пре него се она пробудила. Драго му да је гледа како, са лећеном у руци и везеним пешкиром преко рамена, стоји поред њега и полева из новог ибрика, док се он сапуни и запљускује, говорећи и припиткујући. Неће да пуши док му она не донесе дуван. Неће да узме каву ако она није наточила. Чак желео да му она за ручак испече алву. Не пита: зна ли или не зна. Хоће да она испече. Залуд се Томана противила и љутила. Ни-пошто не хтијући да се одрече титуле *домаћица*, нити је давала кључеве из шака, нити дозвољавала *млади* да улази у кухињу. Напослетку, морала попустити. Прогунђала нешто и љутито се измакла, са жељом да алва баремм пригори. Неће чак ни да покаже ништа, ни да помогне.

Ни Миле се није одмицао од Даринке. Пристајао за њом свуда. Додавао, при облачењу, хаљине, игле, укоснице, помагао јој да распреми собу. Сваки пут, ако не гледа, изненада, иза леђа, пољуби је у врат или покрај уха. Два-три пута, кад јој сметао, морала га и гонити, смејући се. Узалуд. Нељути се, токорсе, оде два корака од ње. И одмах се враћа, љуби је опет.

Ни тога дана, ни доцније, готово их нико није посећивао... Нико није желео да им сад смета... Тек понека жена ако би каткад, као узгред, свратила. Само на кратко. И Митар, који је свако јутро, пре него отвори дућан, ишао да лови рибу, застао би некад на вратима, дао им три-четири пастрмке и одмах одлазио. Залуд га сврађали да попије чашицу ракије.

Првих дана чинило се као да Даринка и не мисли на своје. Ни да их спомене, ни да запита за њих. Само понекад, кад остане сама, седне поред постеље, подпими се и замисли... Миле је, једанпут, затекао и уплакану. Савила се на миндерлуку, притеснила уза зид и као да још јеца. Нагло јој приступи, ухвати је за руку.

— Шта је?.. Шта ти је? — запита у чуду.

Она отрже руку, поклопи очи њоме и поново заплака.

— Рашта плачеш?

— Онако.

Седе поред ње, наслони јој се на раме и поче је миловати по коси.

— Је ли те неко увриједио?

— Није.

— Па?...

— Ништа. Сјетила сам се мајке.

Састави руке преко колена и болно јекну:

— Колико ли пати!

Након тога, кад би се сетила мајке, Даринка се увек сакривала у буџаке, где је не могу наћи... Тамо остане каткад по сахат, по два. Кушаше, преко Томане, и да распита за њу... Само јој Томана никад није смела да каже пуну истину. Не сме старица да каже, како газда, након *срамоте* оне, још није лепе речи проговорио ни с ким у кући... Чак ни са женом... Док се у чаршији правио весео, кочоперио се, пркосио, код куће био љут, жесток.., Чим се врати из чаршије и закрочи преко прага, грди свакога кога сусретне. Неће више да иде ни у башту, на своје старо место, крај потока. Одмах бежи у собу и закључаје се. Откључа само каткад, ако му донесу вечеру или ако затражи ракије. А ракије пио више него икад... Понеки пут испразни једну боцу, другу...

Остављена, одбачена газдиница Тата немо се врзала око његове собе. Застаје, пази, слуша... Каткад се малаксало спусти, седне на праг. Прикупи мршава колена и, поднимивши се, бесвесно гледа некуд, ни сама не зна куда. Чинило јој се, очекиваше, да ће је газда ипак, једне вечери, позвати себи. Зовнуће да разговарају о њој, о јединици... Није је, зар, заборавио?... Не може заборавити... Он је зато и невесео, што ње нема... Зато се пропио, што ње нема... Цвеће запустио, јер га она не залева... Жали он за дететом својим, као што жали и она, мати... Па зар још може дуго

издржати без ње?... Неће ли, најпосле, једне вечери, одлучити се, дигнути?... Неће ли рећи: „Хајдемо, тамо... Да видимо дијете...“? Очекујући, надајући се, газдиница све више коњела... Венула сваки дан... Оседелa, сасвим пожутела у лицу, погурила се... Једва корача... Многи се чудили како се одавна није укинула с ногу, како већ није пала у постељу. Је ли Томана могла да све то каже Даринки?... Крпом се одвуче, сврати у дућане и за своје паре накупује воћа, колача... Све носи и спушта јој у крило, смејући се и намигујући.

То ти, каже, послала мати... И поздравила те... По стотину пута поздравља... И вели ти да се не бринеш за њу...

А је ли здрава? брижно пита Даринка, сакривајући поклон, да ко не види.

Никад здравија!

Ни отац се не љути више?

Задовољан је к'о млад јелен и милује је к'о никада...

Није могла потпуно веровати. По гласу Томанину, по покретима као да познавала, како није све тако како прича. И слутила је да има нешто рђаво, нешто што се од ње крије... Али шта?... Шта...

Опет се сакривала у буџаке.

XIV.

По шести пут накањује се Миле да на хартију набаци омању скицу... Никако да почне... Одавно све смислио, све распоредио, скројио... У глави му читава слика, пуна, жива, пластична слика, којом ће намах да замами читаоца, да га освоји. Кад иде, шета, чини му се да ће одмах, чим приступи столу, све њи лако, без муке. За пепун сахат већ ће бити готов... Имаће ствар какву још никад написао није. Одличну, јединствену!.. Брзо, без одлагања, узима перо, намести се. Брзо разреже и хартију, превије, уреди... Почне грицкати држаље и чека...

Сад само да напише прву реченицу... Она је још понајтежа. Остале долазе саме, навиру... Готово не може човек да им одоли... Само кад се једанпут почне!.. Али, до ђавола, како?.. Како би да почне?.. Опази, да нема довољно тинте. Љутито мућне тинтарницом, опсује нешто. Оде у очеву собу и напуни. Опет се врати. Узме перо међу прсте и пипа, гледа... Проба га на нокту... Једну реченицу као да ухвати... Ево је!.. Згодна!.. Замочи перо у тинту и поче да пише. Опет остави... Одбаци перо и удари руком по столу... Не ваља!.. Банална, обична!.. Чак се ни прекројити не може... Може ли?.. Никако!..

Устане и почне немирно ходати.

— Но... Хвала Богу!

Опет нашао, потрефио... Лепо, сликовито... Притрча столу и, онако с нога, бојећи се да му не побегне, написа... Прочита... И одмах побриса.

— Не ваља!.. Не ваља!..

Даринка, као прикрадајући се, улази у собу. Приступи му с осмехом.

— Јутрос ме ниси ни пољубио, — рече меко, умиљавајући се. — По обичају.

— У послу сам, — кратко одговори он и измакну се мало.

— Пољуби барем сада... Једном, двапута!..

— Остави!

— И три пута, ако хоћеш!

Ухвати га за руку и принесе му образ да га пољуби. Он се окрену и као да хтеде брекнути... Ипак не одби... Мрзовољно, усиљено нагне се, почеша је брковима покрај уха... Па опет оступи.

— Зар тако? — запита она прекорно.

— Ето сам те пољубио... Остави ме сада, — нестрпљиво избаци он, па опет пође столу.

Зашто се љутиш на ме?.. Шта сам ти учинила? — запита она лакше, као молећи.

— Остави, молим те, та глупа питања... — окосн се он жестоко и сав се искриви на столици

— Доста је више... Кад видиш да сам у послу, немој ме узнемиравати.

Она застаде мало, почека. Као да се надала да ће одмах, тога часа, омекшати и приступити јој да се оправда... Затим се окрену, почека покрај врата. Па, лако уздахнувши, изађе из собе.

У задње доба постао је некако напрасит, осоран. Никад да се смири на једном месту, да почине. За ситницу се љути, па кори. Испред оца се некако уклања. Стиди се да седи с њиме, да му у очи гледа... Чини му се као да ће му старац једним нехотичним погледом пребацити: зашто још непрестано чами у кући, беспослен... Па још са женом!.. Зар да их он, онако стар, обадвоје храни?.. Читава века хранио га, потрошио толике паре на његово школовање, па и сад да троши, увек... Миле осећа да се попео оцу на грбачу... Дави га, гњечи, као бреме кога се никад ослободити неће... И стиди се... Сам себе назива паразитом, намет-ником... Љути се на се, љути и на жену... Зашто се сад женио?.. Зашто?.. Није, зар, могао чекати још годину две?.. Није ли се могао стрпити, док нађе службу, угнезди се?..

Љутио се на Даринку и што је често сетна, што чезне за матером. Неколико пута прекорио је оштро, немилосно... Криво му и због неких жена, које сад често долазе у кућу и састају се с њоме... Шта ће оне?... О чему се може разговарити с њима?...

Гдекада опет изненада се развесели, разведри. Иза ручка поп, обично, зовне Даринку да седне поред њега. Да седне на миндерлук, уз колено му... Нагони је да запева... И док она, наслонивши му главу на раме, извија песму за песмом, он задовољно, мераклијски, одбија димове и испија чашу за чашом... И Миле се, мимо обичај, усуди те попије по коју чашу. Узвали се и он на столици, слуша песму. Затим, раздраган, притрчи Даринки. Одигне је у наручја и љуби, љуби... Узалуд се она отима и цичи... Не пушта... Тек кад поп, у шали, добаци: „А како се мене не стидиш, дијете?“ брзо је

пушта. И узбуђен, задихан опет се заваљује на столицу. Иза тога као да се одушеви и почне да прича. Каже, како ће и он сада озбиљно да прихвати за посао. Прво: има много, много да напише... Недавно, неколико пута, кушао али није могао... Сад ће већ лакше ићи... Написаће, продаће, зарадиће новце... Затим ће да тражи место... Дела његова издићи ће га на згодно, видно место. И сви ће морати да иду с њим, даље. Доста се чамило у овој јадној, Богом заборављеној, касаби... Доста се глупавило међу овим ситним, незнатним људима... Сад ће тек да се почне живети новим, правим животом!...

— С ким овде да говорим?... С ким да се састанем? — питао је јаче, презриво опљунув према чаршији. — Тамо ћу барем да се крећем у друштву какво ми доликује... Сваки дан да дебатујем о важним, најкрупнијим питањима, да постављам и решавам проблеме... Па сабор!... Позориште!... Уредништва!...

— А ја бих највољо овђе да умрем, — мирно му одговара поп, испијајући чашу. — Овђе ми је гроб покојнице... Па да починем поред ње... Волим, да су ми кости међу својима, да знам ће ће бити.

— То су смијешне предрасуде, — ватрено га прекида Миле, — предрасуде малих, забачених људи... Главно је да се мора умријети, а гдје... Нек се умире гдје било!... Мртвацу је свеједно: или га бацили у море, или сахранили у цркву, закопали га међу туђине, или међу своје... На њега се и тако, — макар ко био, — прије или послије заборавља...

— И ја бих овђе волила, — уплете се и Даринка, подржавајући попа. — Ја се бојим тих великих друштава и те крупне господе...

— Чим се навикнете на њих, заволићете их...

И он је, све се више одушевљавајући, причао даље и хвалио... Затим одмах ишао да пише писма... Писао неколицини пријатеља и познаника, који су вољни и да се заузму и да све учине за њега.

Барем су вазда наглашавали да се у њих може поуздати... Свакога је молио да му се побрине за место, да нађе... Чак се мислио обратити и на митрополита... Касније је одлучио да ће му сам отићи и лично га замолити.

Даринка никако није могла да схвати откуд овако нагле промене на Мили?... Шта им је узрок?.. Узалуд га молила, преклињала да јој макар наговести шта га понекад мучи. Није јој хтео казати. Каткад би је одбио љубазно, смешећи се и привлачећи је на прса. Каткад би се сурово обрецнуо и окосио.. Мора, дакле, да је нешто крупно. Чим толико крије од ње, крупно је... Али шта?.. Да она сама није у чему крива?.. Да није баш због ње?.. Или се, може бити, заситио па је и не воли као пре?.. Зар би могао бити онако осоран да одиста воля?.. Дуго, дуго размишљала је снуждена, замишљена... И сад се тек осећа потпуно усамљена, одвојена од сваког... Да има барем неко поред ње!.. Не да се изјада, зар би она могла ма пред ким да зажали на Милу, него, онако, да проговори с њом, да јој рекне топлу, искрену реч... Нико... Пон је, додуше, воли, мази је, тепа као детету... Али он јој ипак некако туђ... Никад је он неби могао ни утешити ни разгалити.

Опет се сети матере. Где је?.. Шта ради?.. Спомиње ли је још?.. Прекорава ли?.. Проклиње?.. Добра, добра мајка!.. Сећа је се још док била млађа, здравија... Дође она, Даринка, из школе, немирна, расплакана. Расплакале је другарице... Уђе у авлију и обеси торбу са књигама о клин на зид... Авлија чиста, ометена. Ситна калдрма бели се као рашчешљан памук. Мали шареникасти каменчићи светлуцају према сунцу као позлаћени... Степенице, трабозани, отрвени, још пуни влаге румене се некако; врата на соби окићена босиљком. Уђе у собу, а соба окађена тамјаном, па мирише, мирише као црква... И свеле дуње, око иконоса, миришу, и грана рузмарина, задевена за греду на ниској таваници, мирише... А пред иконом.

гори кандило, пашти... А мајка стала, преклонила се пред њом и моли се Богу, моли побожно... Опазивши је, и она стане поред ње, прислони јој се уз бедру. И она почне молити. Гледа у малог, малог Исуса на икони, гледа у сребрно кандило и лепо осећа како је отуда нешто греје. И бедра материна греје је, и мирис онај некако топао па опија. И одмах јој лако на души... Ведра и весела трчи кашње на улицу.

Други пут — сећа се, — било у ноћи. Ухватио је страх од приказа и утвара. Причале јој о томе слушкиње и то је устравило. Пробудила се иза сна, вриснула. Скочила и хтела да иде, бежи некуда, ни сама не знајући куда. А свуд наоколо мрак. Ништа се не види. Ни демири на прозорима, ни лонци испред њих... Само се чује како шушти нешто подмукло, претећи шушти и крцка, стење, ломи се неко у башти, неко, кога даве... А мајка, забринута, одмах долази... Не пита ништа, не каже. Само је узима за руку и води у свој душек. Обгрли је, приљуби се уза њу. И док око прозора једнако пишти, гребе, мајка све јаче стеже и грли, милује... И она се, покрај будне мајке, опет заводи у сан и не трза се више, не вришти.

Па и онда, кад се оно Миле свадио са оцем... Није ли мајка познала да га она, Даринка, воли? И није ли дошла да одмах теши, осоколи?.. Ех, кад би и сад овде била!.. Обузе је силна, необуздана чежња: да види матер... Макар само кроз тарабе да је провири... Ако ништа, руку да јој види!.. И, као бојећи се да когод не позна шта је наумила, да је не спречи, хитно истрча у собу. Није се имала када ни намештати, ни дотеривати. Једним измахом руке загласди косу, поправи хаљину на прсима. Брзо зграби мараму са постеље, пребаци преко главе и пође.

Ишла је уским, споредним улицама. Ишла брзо, готово трчећи. Није пазила: гледа ли ко, поздравља ли. Само се једног плашила: да какогод не спази оца, да се с њим не сусретне. Дошавши у сокак,

брзо сврну у туђу, комшијску башту Затим, пазећи да ко не види, погурена пође покрај плота... Дође до омањег, уског пролаза и поче се провлачити. Густо купиново шибље хватало је за хаљине, вукло, плентало се око нога, шибало по лицу. Из греботина на рукама удари крв. Она као да ништа не осећа... Чим се докопа познате, *своје* баште, пође трчећи. Прескочи преко потока, загази у траву, дође на путању... Затим лагано отвори ниски, искривљени капицик и уђезе у авлију.

Код високог, кусастог лехандера, на простој, искрпљеној троножници сеђаше Тата. Седи онако слаба, погурена, држи танко вретено међу прстима и распреда свилу. Старица јој била окренута леђима. Чуперак седе косе опустио се испод шамије и пузи јој по врату... Даринки заигра срце... Хтеде да приступи, да целива онај чуперак... Па нагло опружи руке, преви се и заклопи јој очи прстима, сакри их.

Тата стрекну, зањиња се. Мршаве руке затреперише, вретено испаде и једнако се вртећи, отетура у траву.

— Зар ти, Даро?..

Даринка не одговори. Прискочи, седе јој у крило и, не смејући да погледа, сакри јој главу у недра.

— Ти?..

И, као неверујући, поче да пипа, стеже... Па спусти бледу главу на бујну косу њезину и као да поче мирисати:

— Слатка цура моја!..

Заплакале нису ни једна ни друга. Као да им се сасушиле сузе. Није их било. Само се гледају и грле, непрестано грле и гледају.

— А што си ми блиједа тако? — благо запита Тата, милујући је по образу.

— Онако... од радости...

— Да ниси слаба?

Тата као да ненадно оздрави. Брзо се придиже, исправи. Узе је за руку и поведе према соби.

— Хајдемо...

— Али ако бабо...

— Шта ће бабо? — некако пркосно изговори Тата и повуче је јаче. — Зар да те се мајка не нагледа?

XV.

Негде испред подне, баш кад се дућанџије спремају да ручају на својим ћепењцима, — пошто им деца у малим, бакарним тасима донела ручак од кућа, — зазвркаше чаршијом нова, једина у читавој касаби, кола. Лепа, бледуњава девојка и три господски одевена младића, варошанина, седели у њима. Све дућанџије, као по команди каквој, намах оставише ручак. Сви истрчаше пред дућане, склепташе се један уз другога. Држећи руке над очима и кладећи се погађаху: коме ће посета?.. Где ће свратити?.. Изненадише се кад опазише како се кола зауставише пред школом. Девојка, весело машући рукама, брзо, као дивокоза, искочи и нагло потрча међу липе. Момци, пограбивши две-три торбе и неколика штапа пођоше за њом.

— Ко ли је оно? — питаху многи, гледајући се зачуђено.

— Ко би још похађао учитеља, кад он ничије друштво не воли?..

— А зар му не познајете шћер? — изненада, са стране, викну неко и удари се по челу. — Није ли и прије три године долазила?...

Кроз непун сахат свуда се говорило само о учитељевој кћери. Лепа, лепа, лепа!... Вила!... Ништа мање него три просиоца пристала за њом. Или да пође за њих, или да се одмах убију!... И све сама господа... Голема, велика господа, чији се новци за годину дана не могу пребројати. И сви у жутим ципелама и са штаповима у руци!...

Учитељ као да се не обрадова много новим гостима. Додуше загрлио је кћер, — морала само причекати док отаре руке које су биле мокре, —

пољубио је у чело и, од милоште, уштинуо за образ. На одмах мрко, полугласно пребацио јој:

— А куд ми доведе ове заврзане?... Шта ће ми они?...

Она се причини као да ни чула није. Брзо скиде шешир, баци га на један грм, па мало заглади косу. Затим, вртећи се на високој пети, са чудном кокетеријом поче да представља своје пријатеље:

— Петровић, Ћирић, Кот... тур...

Учитељ свакоме пружи по два прста да се рукује. Извади бурмутицу и понуди им да потпраше. И сам заграбн међу прсте бурмута и накључка у нос. Раскорачив се на широко, кихну неколико пута.

— Уведи их, Десо, тамо у кућу, — добаци након краћег размишљања и климну главом. — Наће се, зар, што да се поједе и попије.

Па се лено окрену и кихну опет. Не говорећи више ништи се правдајући, оде пчелама. Имаће већ времена да се са Десанком насамо разговори.

Мало доцније то је друштво дошло и до попа. Затекоше га на авлији. Гологлав, у избледелој доњој мантији која му распућена, са дрвеним папулама на босим ногама. На прсима држи некакву окрхану и проломљену корпу па расипље жито и мрвице. Грохотом се смеје гледајући како се отимљу о зрна кокоши и голубови. Заварава их и баца зрневље час на једну, час на другу страну. Опазивши госте, некако застиђено застаде. Брже одбаци корпу и збуњено поче запућати мантију, прикупљати је.

— Како сте, господин попо? — убрза Десанка, слободно му приступајући и пружајући руку. — Познајете ли ме?...

Поп, отступивши мало, накриви главу. Загледа се у њу.

— А јеси ли ти... јеси ли учитељева... — полугласно отегну, присећајући се имена, — ...овај... Десанка?...

— Ја сам...

— Жива била... Жива била...

— Ех, ех!... А ко су ти ови? — И показа на

момке, који гологлави стајали одаље и чекали док на њих дође ред да се поздраве. Рођаци?... Пријатељи?...

— Јес'... Моји пријатељи, — дочека Десанка живо — а дошли да те посјете...

Поп, поласкан пажњом ове необичне господе, узврти се мало.

— Нека, нека ђецо... Живи били... Нека сте дошли!...

Хтео би још нешто да каже да захвали, а не зна. Само притеже мантију, чупка је и осврће се. Па, као прибравши се, потапка Десанку по рамену и лако је гурну према соби.

— Хајдемо, хајдемо, — замуца, не гледајући на остале. — Да се одморите.

У соби затекоше Милу. Ходао немирно од прозора до прозора, шапућући нешто. Као да поново покушавао да пише. Кад гости уђегоше, прену се. И као да хтеде побећи из собе, сакрити се. Пође према вратима и сударн се са оцем.

— А ево и њега!... Ево ми сина! — рече поп поносито, стискајући га за мишицу и водећи према Десанки. — А ово је... хајд погоди, сине... ех, зар не знаш?... Ово је Десанка учитељева.

Затим, док се сви нису још ни поздравили, оде. Одмах се врати, водећи за руку Даринку, која изгледала некако и немирна и усплахирена.

— А ово ми је снаха!.. Оваке на свијету нема!..

Настаде мало комешање, гуркање. Почеше се поново представљати и поздрављати. Даринка, изненађена посетом туђих, непознатих лица, заруменила се сва, смела. Нити зна шта да каже, ни како да се окрене. Збунила се још више што и Миле гледа, пази на њу. Причини јој се као да је прекорава погледом... Заклони се брзо за попа и стаде покрај врата. Желила само да што пре умакне. Не зна ни што су је звали... Што ће им?.. Зар није сувишна међу њима?..

Миле, опазив је сакривену, као да се љутну. Погледао је некако попреко. Па нагло искочи напред

и суво, без имало љубазности, понуди госте да седну.

Сви поседаше на миндерлук, осим Десанке. Она опазила неколике књиге на столу, па одмах пошла тамо. Застала, растворила понеке и почела да их разгледа.

– Је ли ту сав Достојевски? — запита, окренувши се према Мили.

— Није... Фали *Идиот*.

— У нашој касаби није ни потребан, — дочека она живље. — Имамо их и сувише.

Њему се свиђе та јефтина шала... Насмеја се. Па јој слободније приступи и готово шапатом запита:

— Ви сте читали Достојевског?

— Често.

— И волите га?

— Много... То ми најмилији писац.

Ако нисте, можда, прочитали коју од ових књига, радо ћу вам позајмити.

Десанка као да се сад присети да се у овој кући појавила и домаћица. Погледом потражи Даринку. Опазивши је сакривену, као да се хтеде подсмехнути. Усне јој се некако подругљиво развукоше... Као да хтеде рећи: „Касабалинка!..“

— А кога Ви читате? — запита изненадно, желећи зар да је још више збуни и застиди. — Можда Толстоја?..

— Ја мало читам, — одговори Даринка иза попових леђа. — Немам времена.

Поп се токорсе наљути. Брекну:

Оставите се сад таких разговора!.. Какве књиге, какве беспослице!.. Вина донеси људима!.. Нек се пије... Зар из моје куће да изађу жедни?..

Седе онда поред Петровића па га обгрли.

Нас ћемо двојица, момче, да се окупамо, — узвикну јаче, изазивачки. — Да видимо који ће боље потегнути... Старац сам, додуше, али се не бојим ни једног од момака... Ни једног!..

— Хоћемо ли великим или малим чашама? — запита Петровић живо, ширећи се на миндерлуку.

Котур, који је намргођен седео и непрестано пазио на Милу и на Десанку, силом се накашља. И макар што им сваку реч пажљиво прислушкивао, хтеде да покаже како му није ни стало до њих и како га само разговор другова занима.

— Ја сам за мале, — избаци некако набусито, као у свађи.

— А ја за велике, — дочека поп упорно и удари се у прса. — Умори се само човек точећи непрестано.

Десанка је опазила како је Котур гледа. И драго јој што се онако мргоди и што кашље. Кад не може друкче, пред толиким друштвом, хоће кашљем да напомене како га заборавила... Из пркоса причини се као да није ништа ни чула. Желећи да га још више наљути, принесе се Мили готово до уха и полугласно запита:

— А Ви? Пишете ли што ново?

Миле је зачуђено погледа. Као да је питао: откуд знаш да ја пишем?..

— Читала сам две причице Ваше, — дочека она меко, ласкајући. — Ја барем мислим да су Ваше. Другога Милу Илића не познајем...

— Ситнице су то, — одговори Миле токорсе небрижно. А необично му мило што баш и његове ствари читала.

— Мени се много свиђају. Топле су, свеже, искрене.

Даринка на овећем сребрном послужавнику донесе пуну боцу вина и неколико чаша. Поче точити. Кад опази како се Десанка заговорила с Милом, некако је поносно погледа. Као да вели: „Гледај каква мужа имам.“ Била је уверена, погађала је, да се овој лепој и паметној цури морао необично свидети. И та *варошанка* мора сад да јој много, много завиди.

— Она још ниједне моје ствари читала није, — помисли Миле у себи, гледајући како точи. — Не интересују је...

Поп и момци, у живом разговору, дигоше се и почеше да се куцају... Испише на искап...

– Хоћете ли нам правити друштво? – запита Петровић Даринку учтиво, наклонивши се, и понуди је једном заосталом, пуном чашом.

— Хвала... Не пијем... — нечујно промуца она.

И опет се збуни. Некако нехотице испусти боцу, коју држала у руци. Боца удари о сто и разби се. Вино се разли по чашафу, по чинијама с дуваном, по поду. Један млаз потече по ћилиму и разби се о попову папучу па се разли.

— Имаш ли очи?... Што не пазиш? – опгро се окоси Миле, па притрча да покупи комаде од стакла, који се расули испод стола. – Гледај, шта си урадила!...

— Нека, нека!... Има још вина! — узвикну поп да прекрати говор. – Донеси, шћери, донеси!...

— Нека, — пригушено проговори и Даринка, ни сама не знајући шта збори. Па брзо поклопи образе рукама и окрене се према вратима. Побеже из собе...

Седели су, пили до у вече. Поп, по обичају, држао здравице... Колико гостију, толико и здравица. Код сваког напао нешто да похвали. Певало се по неколико пута и *Многаја љета* и *Царју небесни*... Сви се братимили... И Миле се морао братимити... Морао се љубити и заклињати на вечито пријатељство. Њему се барем чинило да се о вечитом пријатељству говори, јер како од вина одебљаше језици, није се баш јасно могла разабрати свака реч.

По мраку отетурали су момци до кола. Време је било да се врате откуд су и дошли. Желели су да се опросте са укућанима, па, не знајући заправо ко је укућанин а ко није, почели се међусобно опраштати. Један Котур што био нешто присебнији. Само се наклонио Милу, попу стеже десницу, и, преко рамена, мрко добаци Десанки:

— До виђења!...

Миле је сам отпратио Десанку до школе. Кад се, доцније, вратио кући и сео за вечеру, рече као узгред:

— Дивна, интелигентна женска... Уведите је у париско друштво, па ће и тамо да се снађе и да се допадне!...

XVI.

Другога јутра није ни покушавао да пише. Устао раније, обукао се, па стао пред огледало. Тек сада примети, како га бербер, код кога се јуче бријао, није пажљиво избријао. Оставио му неколико длака крај десног ува... Бојећи се зар да га отац или Даринка не заспу сувишним питањима или причама, одмах се поче тужити на главобољу и пође у шетњу.

Размишљаше о јучерашњем дану... Ко би се, у овом пустом месту, могао надати онако пријатној посети! Момци, прави варошки момци!.. Фини, одлично васпитани!.. Па како су весели, безбрижни! Барем док живе, живе као људи... Чак и лудости њихове друкчије су некако. Оригиналније, лепше. Шале пуне духа. Гледајући их осећао се, макар и за кратко време, срећан и задовољан. А како би тек било кад би стално живео међу њима, у њихову друштву!..

За чудо, на сва писма која писао пријатељима, још није добио одговора. Или су лени, равнодушни, па неће да се осврну на молбе његове, или одиста траже, бирају место, па тек кад нађу хоће да му јаве и да га изненаде... Јуче хтео да се и новим познаницима препоручи. И њих хтео да замоли. Даринкина *неприлика* засмела га да то не учини .. Сам се застидео због ње, — ништа горе нема него се стидети за другога, — и наљутио се. Није се усудио, након тога, ни да нагукне како би желео да дође у Сарајево.

Ето, једна непредвиђена сметња!.. Сад му је јасно, требало је да дође тако нешто, па да је при-

мети. Ко зна колико још може имати неприлика ради ње?.. Неће ли и кашње остати овако неспретна, сметена?.. Увек?.. И да прави испаде, да га срамоти?.. Бадава!.. Лепа је, добра, честита. Али само за касабу... Никако за интелигентније, финије друштво... Шта би му рекли, кад би је увео у једну отмену кућу?... Шта би мислили о њему?.. (Ко зна шта ли су јуче и *они* мислили о њему?) Зар неби било смешно, кад би ненадно, као јуче Десанки, некоме рекла како нема времена да чита?.. Или да се онако збуни при поздрављању?.. Или... ух... догађај са боцом не сме ни да спомене... Срамота!.. Брука!..

Идући и размишљајући, дошао је близу школе. Сам се зачуди кад се обрете под прашњавим липама, пред читавим раштрканим јатом учитељевих кокошију. Погледа око себе. Ослухну. Причини му се као да чује учитељев глас... Чудна нека радозналост обузе га, те се примаче ближе. Повири, загледа... Умало не удари у грохотан смех...

По башти, по лејама, између изгаженог поврћа и цвећа, измешали се зечеви, пилићи, пачићи, крмад. Са несносном, заглушујућом писком, циком и гроктањем трче, прескачу, мотају се, док учитељ, замореп, озпојен, очајан, маше и шубаром и марамом и дречи, гонећи их у ћумезе. Недалеко од њега стоји Десанка. И она маше обема рукама и смеје се, смеје, а коса јој се замрсила, непослушни чупи пали по очима. Марама, коју пребацила преко рамена, готово спала и један крај вијари јој се око бедре па лепрша.

— Дођите, дођите! — викну кроз смех, опазивши Милу. — Да видите!..

И учитељ се окрену према њему. Мученички га погледа и некако промукло замоли:

— Помози, ако Бога знаш!.. Помози, да ову пасју вјеру ућерам!

— Немојте!.. Немојте!.. Нећете помоћи! — заповеднички узвикну Десанка и пође да му препречи пут. — Нипошто!..

Учитељ немоћан, ражљућен, лупи шубаром о тле. Одиже руке изнад главе и јекну:

— Нека све ђаво носи!.. Нећу их више ни ћерати.

Десанка победнички затапша рукама.

— До ђавола! — брекну учитељ промукло, купећи камење и гађајући живину где коју стигне.

— Зашто сте то учинили? — благо је прекори Миле, примичући се. — Рашта?

Она пркосно одиже главу и севну очима.

— Зато што хоћу, — одговори јогунасто. — Синоћ, док се још нисам ни одморила, одмах ми почео да говори о послу, о својој живини... Одмах говори и о некаквој пензији... А мене да задржи овђе, у овој пустињи, да кубурим са прљавом дјецом касабалијском...

— И остаћеш, — промумла учитељ некако инаџијски. — Мораш!

— А ја ћу тако, свако јутро, пустити ту твоју менажерију... Нека сву башту изгазе и пониште... Пуштаћу док ти не додије, док ме сам не оћераш.

Желећи да спречи даље препирање и да окрене разговор на друго, брзо га запита:

— А куд сте пошли?

Мили се учини као да тим питањем хоће да га прекори: зашто се свратио и наметнуо се... Да се оправда, мирно јој одговори:

— У шетњу.

— Чекајте... И ја ћу!

Па зграби шешир који још лежао, одбачен, на грму и, не погледав на оца, окреса јаче:

— Хајдемо!

Испочетка ћутали обоје. Он лагано корачао, полако размахујући штапом око себе и ударајући по младу лишћу. Она, накрививши главу према десном рамену, певуцкала некакву нову песму.

— А Ви?... Мислите ли овђе остати? — изненада га запита, чистећи хаљину од чичака, који се залепили при рубу.

— Не знам... Не мислим, — неодлучно одговори Миле и узви раменима.

— Не знам... Не мислим, — понови она подражавајући му и као ругајући се. То је некако двосмислено...

— Ја бих желио да одем...

Не чекајући га да доврши, она се гласно засмеја.

— То не вриједи, — рече. — Треба казати: ја *хоћу* да одем.

— Али...

— Ви ћете остати... То се већ види, — избаци некако лакше, као сажалевајући. — Ту је отац, па жена... Тхее... А штета за Ваш таленат!...

Миле као да ништа ни чуо није, осим задњу реченицу. И неко необично задовољство осети у том часу... Дакле она, заиста, цени његов таленат!... У њезиним очима није баш обичан, ситан човек. И она, ето, не жели, да се један такав таленат запарложи или угине овде... Криво јој па жали... Колико саосећања код те девојке!...

Погледа је са пуно захвалности... Не одговори ништа... Као да очекиваше да ће наставити хвалу, да ће још нешто додати... Напослетку, преваривши се у очекивању, поче и сам да певуцка нешто.

Жут, овелик лептир прелети изнад њих. Спусти се недалеко на нежни, плави цвет медуље, уједначено измахујући широким крилима која се златила у сунцу. Десанка, као раздрагано дете, цикну и затапша рукама... Потрча да га ухвати... Миле потрча за њом... А лептир поново размаха крилима, одиже се треперећи и поче, као дражећи, да се витла, игра изнад њих.

Она се измаче у страну и некако дурљиво рече:

— Ви сте га поплашили!

— Ви сте му били ближе! — поче се бранити Миле.

Опет потрча напред... Стаде... Кроз влажну, свилену траву провирао се плитак, кривудав поток и препречавао пут. Даске за прелаз није било...

Само неколика овећа камена, поодмакнута један од другога за детињи корак, служила место моста.

— Но?... Шта ћемо сад? — оштро запита она, брзо се окренув на пети. — Како ћемо?

— Шта ћемо? — полако запита и он, па се наднесе над поток и поче се огледати. — Да пређемо.

— Али ја не могу преко тог камења... Бојим се посрнућу, — живо добаци Десанка.

— Ја ћу ићи први и водити вас за руку, — заштитнички дочека Миле.

Она се поново засмеја.

Чудне ли помоћи, по Богу брате!... Као да се и тако не могу спотаћи!

Ускочи на први камен, рашири руке и наже се као да би да скочи у воду.

— Знате ли шта? — запита ђаволасто, изазивачки.

Он, чудећи се шта ради, у недоумици промуца:

— Шта?

— Пренесите ме!

Стоји и не може да верује. Гледа је и као да се пита: говори ли истину?... Па нагло одбаци и штап и шешир, засука рукаве. Затрча се, зграби је, па одиже... Понесе је преко камења сав дрхћући од силног узбуђења.

— Сад ћу Вас бацити! — викну као у шали, застајући насред потока, а очи му се ужагриле. — Бога ми!...

Она као да се поплаши. Вриснu и обгрли га око врата као да би да се сачува.

— Не!... Не!...

Снажно је стегну обема рукама. Сад је његова, сад не може побећи!... Осећа како му врело месо њезино гори под прстима и пече... Бујне, набрекле дојке шкакље га по образу. Драже... Поче готово посрћати... На задњем камену омаче му се нога и буђну у воду... Није ни осетио... Само би да је носи, да носи дуго, без одмора.

— Пустите ме! — заповеднички викну она, кад већ прешли поток и дочепали се путање. — Хвала....

Ништа јој не одговори. Није ни чуо шта збори, није хтео чути.

— Пустите!

Успори корак.

— Шта је? — запита некако тупо, као будећи се иза сна.

— Та пренијели сте ме већ...

— А ја бих овако носио читав дан!

Лагано, као размишљајући би ли или неби, спусти је... Уздахну... Па отра зној са чела и врати се да узме штап и шешир.

— Јесам ли тешка? — меко запита она, играјући се са једним отргнутим листом.

— Као перце...

— Дајте ми Ваш штап, — замоли га чудним, утањеним гласом, претварајући се да је заморена. — Почиње узастраница.

Немо, послушно пружи јој штап.

— Не, — дочека она оштрије и узмахну главом. — Дајте ми руку!...

Ишли су лагано, једно поред другога, чврсто се држећи за руке .. Читавом тежином тела ослањала се на њега, додиривала га раменом. А њему мило, необично мило... По свима жилама као да мили нешто, нешто што раздрагава... Понека грана ошине га по лицу и запара. Не чује. Удари се ногом о камен. Не боли га... Нити шта говори, нити може говорити. Само понекад, преко рамена, погледа је онако рашчупану, зарумењену, са растворених устима, која као да горе... Стегне јој јаче руку и опет иде, иде даље.

Она се наједанпут отрже. Потрча. Верући се кроз младу лесковину, поче се као коза пентрати уз оштро камење. Ишла је, хитала према голети, према осамљеној стени једној, која — мрка и голема — гордо се пробијала кроз облаке и свакога јутра, као царица каква, раскошну круну сунчеву носила на глави.

— Куда ћете? — запита задихано потрчавајући за њом.

— Небу! — пркосно одговори она не осврћући се.

— Чувајте се!...

— Небу се иде само вратоломним путевима... Зашто да се чувам?...

Испентравши се високо, стаде на један погрбљен камен... Пуцкајући прстима поче поигравати на њему.

— Забога!.. Камен се сваки час може одронити! — поплашено довикну Миле.

— И Ви сте ми мушко!..

Жацнут прекором, потрча и он тамо... Спотакну се неколико пута, посрну. Дочепав се камена, попе се, стаде уза њу. Обухвати је око струка, као да је чува, и привуче себи.

Није се бранила. Наслоњена на њега, некако замишљено гледала у даљину, дуго... дуго... Изненада, под навалом неких сећања, као да се снужди... Обори главу.

— Хајдемо.

Читавим путем није више проговорила. Ишла је полако, мирна, кротка, сетна... И он ћутећи ишао поред ње... Нити смео запитати ни приметити штогод. Пред школом се растадоше а да се нису ни поздравили. Она само равнодушно климну главом и сврати под липе... Он гледао за њом док није замакла у школу... Затим се окрену и пође кући.

Даринка, са китом цвећа у руци, дочека га крај врата.

— Знам колико волиш цвијеће, па баш пошла да ти окитим сто, — рече осмехујући се.

Он, да јој се не замери, узе киту и поче мирисати.

— Хвала, — прогунђа кратко.

— Јеси ли се уморио? — брижно запита она, узимајући га под руку и приљубљујући се уз њега. — Јеси ли далеко шетао?..

Није је смео погледати. Осећао се као неки кривац пред њом.

— Изнојен си... Треба да се одмориш... И да штогод поједеш...

Љутну га што спомену јело. Као да ни о чему не зна говорити него о јелу и о кухињи. Не одговори. Одмахну главом као да одбија.

— Хајде да видиш како сам ти уредила собу... Да ме барем похвалиш...

Осетив њезино раме на своме, Миле се успламти. Одмах се сети шетње и Десанке... Чини му се као да је и сада ту, поред њега... Веру се, иду заједно... Њезино врело месо пржи га и сада... Дошавши до собе, обгрли Даринку и привуче је себи. Стегну је и поче љубити, љубити страсно... А она, сирота, као да потпуно заборави на се. Сва сретна и малаксала клону му у наручја.

Томана, која бејаше понела доручак, застаде на собним вратима. И зачуди се... Врати се у кухињу, па, као да ништа видела није, поче лупати судима и пуштати неке гласове, који су имали да значе песму.

XVII.

Отада Миле све чешће излазио у шетњу. Увек са Десанком. Час се пели уз брда, тражили планинска врела и брали лепњике, час се вргали око села, равницом, утркивали се по пољу, плашили овце, једанпут их у шетњи и киша ухватила. Док се они верали по брду, пентрали по камењу, изнад њих невисоко, надвијали се густи, мрки облаци, погонили један другога, сустизали се. Негде, у даљини, почело и да тутњи подмукло, тупо. Ветар понекад силније навре кроз грање засипљући црвеном прашином и отргнутим лишћем. Грање крцка, цичи, отима се: лишће трепери и шушти подмукло.

— Да идемо, — напомену Миле забринуто, гледајући унаоколо. — Покиснућемо.

— Нека, — одлучно одговори Десанка, гргајући лишће око себе и расипљући га.

Ветар навали јаче. Немилосно поче трзати шешир и отимати јој га. Она брзо скиде шешир и

понесе га у руци... Ветар, пиштећи, помамно поче да заиграва и рашчешљава јој дуге бичеве гргураве косе.

— Је ли Вам хладно? — ругајући се запита и окрену се Мили.

— Вјетар све хладнији, — одговори Миле озбиљно. — Негђе почела падати и киша...

Изненада севну мућа... Обоје стрекнуше, одскочише... Као да све око њих заурла, уједанпут. Загрми, затресе се све... По која кап крупне кише поче пропадати.

— Бјежимо! — викну и она и нагло потрча низа страну. — Брзо, брзо!..

Ветар, надимајући се, звижди и готово урла... Трза јој хаљину, заплеће међу ноге, вуче... Грање шишти и цијуче. Далеко негде, у мраку, као да стење нешто силно и очајно хропи... А киша засу... Пљушти, лије... Крупне, студене капље ударају у лице, пробијају кроз хаљине... Жедна, наквашена земља замириса...

Она потрча још неколико корака, па застаде. Не може даље... Мокре, танке хаљине прионуле, припиле се уз обло, пуначко тело... Стегле је око бедара и не дају да миче... Румене мишице, рамена, провиде се и изгледају као голи... А киша, не попуштајући, једнако туче по њој...

— Шта ћемо? — викну готово кроз плач, осврћући се према Мили.

— Још мало... Још... Ено колибе! — добаци он задихан, соколећи је.

— Ја ништа не видим...

— Ено... Тамо...

Узе је за руку и поче трчати жишље. Опазио малу, посрнулу чобанску колибу у страни... Само да дође до ње!... Само да се дочепа!...

Једва.

Стигавши до расклиманих врата, снажно удари ногом... Отворише се... Узе је, обнемоглу, око паса... Унесе... Баци је на навиљак сламе, на којој, по ноћи, спавали чобани. Па опусти руке низа се

и одахну. Онако мокра, изморена, скупи се на слами и погледа га. Наквашен, прљав, изгужван. Брчићи му се опустили, бичеви косе превили се преко десног ока и заклонили га. Танки млазеви воде још и сада цуре низ образе, цеде се, капљу на раздрешену машну... Грохотом се засмеја... Живо поче чупати сламу испод себе и бацати на њега, гађати га.

— Јао, како изгледате!.. Јао како сте смијешни!..

Он се наљути.

— Да сте мене послушали, боље би прошли, — осорно осече.

— Нећу да слушам!.. — пркосно дочека она, па брзо устаде и исправи се. — Никога ја не слушам... Види се, да сте учили за попа... Ужасно волите предике.

Хтеде јој одговорити нешто јетко, осорно... Застаде... Тек сад као да опази колико се пролепшала!... Здраво, свеже руменило пробило јој на лицу, велике, влажне очи раширише се и као да горе кроз мокре праменове косе. Опази и како јој мишице пуначке, јаке... И уста сочна и црвена... И прса набрекла, набујала... Луда, необуздана жеља овлада њиме: да је опет обгрли... Опет да привије, стисне снажније него икад!... Не премишљајући дуго, поскочи, кораКну према њој... Покуша да је ухвати.

Она, полугласно цикнувши, поплашено отскочи натраг... Приби се у један буџак и опружи руке унапред, као да би да се брани, па онда подвикну на њега, запрети... Не помаже... Видећи да ће је ухватити, брзо се саже. Погради некакве виле са сламе и поче измахивати.

— Себи руке!...

Он, пристајући, замуца нешто.

— Себи руке! — понови она жешће и опет измахну.

Чим је устукнуо, искочи из буџака и суну мимо њега. Брзо се дочепа врата и побеже напоље, на кишу.

Он оста осамљен у колиби... Постиђен. Дуго је стајао пред оним буџаком и некако тупо бленуо напоље... Шта ли јој би?... Рашта се наљутила?... Није ли га до малопре сама изазивала, дражила?... Поче беснети, прекоравати, проклињати. Зашто је био мекушац?... Зашто је силом није зауставио?... Нека се отима, нек вришти, нек се брани... Ко ће је чути?... Пошао је кући и не чекајући да киша престане... Нека лије, нека пада колико јој драго!... Кад наљегао испод липа нехотице се окрене према школи... Опази је како стоји на прозору. Имала кад и да се пресвуче!... Чекала га... Чим га угледа, климну му главом и засмеја се.

— Донесите ми сјутра какву новију књигу, — весело му довикну. — Одсада више нећемо шетати... Опасно је... Сад треба да се чита...

Састанци и шетње њихове нису остали незапажени. Жене, које су Десанку, као придошлицу, непрестано држале на оку и пажљиво пратиле, прве почеше говорити о томе. Испочетка тихо, шапатом, молећи једна другу да „ником не каже“... Касније све гласније и отвореније. Напослетку почеше причати јавно, на улицама и на свима селима својим.

Десанка је, по општем мишљењу њихову, била покварена, распуштена девојчура... Док била у вароши, пристајала за сваким. Скитала се с момцима, пила, бекријала... Нарачунале, да досад морала имати најмање двоје деце. Чим дошла у касабу, није се стидела да довуче са собом тројицу бекрија. Сад се, ето, не стиди да се вуцара са ожењеним човеком... Сама с њиме по пољу, по шуми... Видели је, кажу, чак и по ноћи. Милу такође грдиле, безобзирно. Поред онаке лепотице каква је Даринка, да се спусти на једну наказу. Безочник!.. Још имао образа да тражи поповско место, овде, у овој поштеној касаби!.. Бадава!.. Очева крв!.. Штета само за ону добру, честиту жену. Сад ће, сирота, свенути као отргнута ружа.

Чак и пријатељи попови озбиљно се забринули. Час у Васиљевој, час у Станишиној магази, састају

се и, уз вино, непрестано шапћу. Говоре само о томе. Чини им се као да су и они сами осрамоћени. Људи увек били без лаге, чиста и светла образа. Сад да им бездушно пљуне на њега баш онај, за кога се толико заузимали и од кога очекивали толико... Испочетка су штедели попа, сакривали од њега. Надали се још да се „све може поправити“... Напослетку одлучише да му се изјадају... Он је отац, он треба први да се дигне. Нека једном учини крај овој непристојној игри. Или да све *угуши,* или да сасвим раскрсти с пријатељима.

Ја сам давно примјетио, да на твом Мили има нешто што ми не *импонира,* — једва се накани Станиша да први проговори. — Видио сам да је вјетрењаст, неозбиљан. Читав мој план са газдом Михом покварио ми својом нетолеранцијом... И све као да сам предвиђао, да ће нас једном грдно обрукати.

Поп стрекну. Досетио се о чему ће се говорити. И сам је понешто видео, али није хтео да види и понешто начуо, али није хтео да чује. Планио се и да помисли на то, да се сам са собом разговори. Не жели да сам себе уверава о оном, у што никако неће да верује... А сад, ето мора... Мора извлачити, бранити, — он барем мисли да мора бранити макар и пред пријатељима, — али како?.. Шта да каже?..

— Јеси ли чуо шта се дебатује о њему? — Запита Станиша јаче, као исповедајући га.

— Ја?.. Ништа нисам чуо, — незгодно слага поп, обарајући главу и гледајући преда се.

— А јеси ли барем ишта опазио?

Станиша важно надува образе и набра обрве.

Не знам ће су ти биле очи, — окреса. — Толико се мота са оном .. оном учитељевом... а ти да ништа не видиш.

— Оно је добра, поштена ћевојка, — тихо прошапта поп, као да саму себи одговара.

Станиша презриво отпрсну.

— Не знам је ли поштена или непоштена... Само је оно непристојно... Читава касаба о том говори... Сваки то осуђује...

Митар, који никако није могао да попусти и да удари на Милу, још увек тражио разлога да га оправда. Свак може бити крив, само он не може!.. Зато се и сада уплете и набусито избаци:

— А ја ћу се заклети да ту нико није крив, него му жена... Је ли она шћи газде Михе, не може бити у реду... Она га одбила од себе и одбацила другој...

Попа као да озледи неко. Намах се прену и скочи. Оштро, прекорно погледа Митра. Па се сав окрену према њему и брзо се поче ударати по бради, по образу.

Шамар ми ошини, брате, пљуни ме ако хоћеш, али о њој не збори тако! — јекну уврећен, а сав подрхтава. Оно је анђео, светац један!.. Оно је сухо злато!.. Богородицу хули, а њу хулити немој!

— Кад је тако, а знам да је тако, — дочека Станиша јетко, онда је дупла брука... Таку жену оставити, а трчати некаквој... Срамота ме и рећи коме...

— А ја не вјерујем, — прогунђа поп покуњено и опет клону на столицу.

Згури се, преви и погледа их скрушено, молећи.

— А зар ви вјерујете? — болно запита. — И ти Станиша?... И ти Васиљу?...

Станиша, гледајући га онако смрвљена, поражена, зажали за њим. И поштедео би га, прекинуо би разговор. Чак би заборавио и на Милино пуровање са Десанком и на светске приговоре. Али никако не може да заборави на Милин испад, којим му покварио сјајан један успех... И сад да се не освети?..

— Ако си отац, треба да се дигнеш и да га покараш, — нагласи јаче, ширећи се на шилти и мирно гладећи брк. На теби је, да читавој овој инфамији учиниш крај...

— На мени?...

И поп рашири руке и мученички јекну:

— Ја да му кажем?

— Ти и нико други, — отегну Станиша немилосно. — Јер ако ти прећутиш и пустиш да се и даље брука, ми, твоји пријатељи, то не можемо пустити... Не дамо ми да нас ико срамоти. Окренућемо главу и од тебе и од твоје куће...

Поп се с муком диже. Пође готово тетурајући. Не рече ни *збогом*... Пријатељи се немо згледаше и забринуто климнуше главом...

Поп је ишао кући, често застајкујући и као одмарајући се... Суморан, замишљен... Дакле ипак има нешто код Миле, нешто „што није у реду?"... Зар би се пријатељи дигли на њега без неког озбиљнијег узрока?... Зар би иначе тражили од њега да му све каже?

Али како ће казати?... Како почети?... Ако ипак све ово не буде истина, ако је само једна душманска обеда, зар да се он, отац, дигне први на њега?... Зар да једином сина у лице обећује?... Може ли то?... Сме ли?... Па ако се Миле наљути?... Ако га, макар и нехотице, увреди?... Не може ли, изненада, оставити кућу и отићи у свет?... И он опет да остане јадан, осамљен, као сасушена грана на окрханом пању?... А шта ће Даринка кад чује?... Како ће она?... Или је већ понешто чула, сазнала?... Види се, састане са женама, а оне ништа сакрити не знају, ништа прећутати... Само што она, сигурно, у све те гласине ни мало не верује... Воли она Милу, па како би веровала?... Али ако ипак верује?... Шта тада?... Задњих дана изгледа некако слаба... Бледа је, измучена... Није ли то од жалости, од бриге?... А једнако се осмехује... Једнако љубазна према свакоме... Може ли се онако осмехивати жена, која у души пати?... Може ли онако пристајати за мужем, приљубљивати се уз њега?...

Поп одлучи да се с њом разговори. Хоће да је „искуша"... Ако све зна, неће је изненадити, ништа ће јој бити непријатно кад спомене Десанку... Напротив... Обрадоваће се што може и сама да се

изјада некоме... А ако не зна?... Шта?... Осмехнуће се и неће веровати. Ништа више.

Кад дошао кући, затекао је саму, у соби. Седи поред прозора. Поднимила се, прислонила уза зид... Сетна, забринута... Није ни чула кад је уљегао и кад јој се приближио... „Све зна", помисли поп у себи... И одмах хтеде да се врати... Она се, као случајно, окрену. Погледа га. Дуго бленула у њега немо, ћутећи. Као да га не познаје. Напослетку превуче руком преко чела, као да заглађује косу. Подиже се.

— Зар ти, бабо? — запита полугласно.

— Ја сам, шћери, ја, — одговори поп мирно, па приступи и пољуби је у чело. — Чекаш ли на Милу? — запита мекше, милујући је.

— Сад ће и он доћи, одговори она осврћући се према прозору.

Поп прође по соби.

— Хм... Сад се нешто и сувише задржава, — мукло прогунђа. — Вавијек закашњава.

— Слаб је нешто, немиран... Потребне су му шетње, — одговори она благо, бранећи.

Поп се као окоси.

— Али ми се не свиђа што шета са Десанком. Зар не може сам?...

— Она пуно чита... — опет ће Даринка меко и опет се примаче прозору да види иде ли јој. Боље с њом, него у механи са каквим дућанџијом.

Поп умало не узвикну од радости. Сам пред собом не зна љуцки да брани сина, а како ли га брани она!... Она, која га познаје боље него нко!... Наједанпут осети неку чудну потребу, да сам напада Милу. Немилосно да напада, само да може слушати обрану њезину, јаку, паметну одбрану лица које воли. И њему тад би лакше.

Оставши сама, Даринка седе код прозора... Дакле зна и он, отац?.. И свет зна?.. А она мислила, да нико ништа приметио није, да нико ништа не зна осим ње... За чудо, одмах, при првом сусрету са Десанком, као да је слутила да ће ради

ње имати неугодности... Нешто је било на њој, нешто, — ни сама не зна шта, — што јој се није свиђало, нешто од чега се плашила... Додуше било јој мило, радовала се што се и *оној* свидео Миле... Познала је како њој, Даринци, завиди због њега и била поносна што га има. Али одмах као да јој неко и шапнуо, како ће покушати да га отме... Није се узалуд онако умиљавала око њега и ласкала му. Није џаба спомињала његове приче...

Други дан, чим Миле пошао од куће досетила се да ће се састати са Десанком. Притрчала одмах прозору, да види куда ће окренути?.. Чим опазила како је скренуо према школи отступи мало, уздахну... Затим се спусти поред постеље, наслони се на бедрењачу и поче размишљати... Је ли могуће да он одмах, на први поглед заволи ту *другу*?.. *Друга* се, по лепоти, не може ни сравњивати с њом... Миле није без очију да то не види. Још кад њу толико воли!.. Али оно *нешто* код оне *друге* може га ипак намамити, или заварати... Ако ни због чега, а оно да се заиграе с њоме... Само кад та игра неби дуго потрајала!.. Кад би се брзо свршила!.. За инат Десанки хтела је да се надмеће с њом... Друга би, можебити, почела да плаче, да куне, да се свађа... Она то неће... Једном је јуначки освојила свог Милу. Више га неће пустити Некоме... Неће уздисати пред њим, корити га, пребацивати... Зар да га потпуно одгурне од себе?.. Напротив!.

Тога дана стајала је пред огледалом дуже него икада. Зачешљавала се, дотеривала, облачила. Хаљине изабрала готово празничне. Гужву бисера обесила о врату. Затим стрчала на авлију и брала цвеће да га дочека са пуном китом. Срећна ли бејаше кад је, у соби, почео грлити!.. Чинило јој се, да је, раставши се са Десанком, сад јасно опазио разлику између њих две. И, наравно, приволео њој, коју одавно воли... Она ипак победила!..

Али касније, кад он учеста са шетњама, као да поче малаксавати. Кад год остане сама, замисли се и забрине тешко... Куд ли ће ово одвести?.. Како

ли ће се свршити?.. Да је Миле и сад воли, много воли, о том била уверена. Никад није био толико добар, толико љубазан према њој, као сада... Мази је, пази, чува... Понекад донесе и поклон... Кад је, недавно, стидљиво напоменула, сакривајући му главу на прса, како је носећа, чинило јој се да ће је угушити у загрљају... Доцније се и расплакао... И опет је љубио, љубио лудо... Говорио јој како је најбоља жена на свету, како он, никоговић, не зна да је цени... И заклињао се, — макар што тражила није, — да ће је увек тако волети. Нико га од ње отргнути неће.

Па зашто да икако тражи *другу*, да јој иде?.. Шта ли је то на њој тако примамљиво?.. Зар што је много читала, па много зна да говори о књигама? (Даринка је, у новије доба, и сама много више почела да чита). Или што зна причати како се живи и шта се ради тамо, у вароши?.. Или... Шта то она има на себи?.. Какве су мађије?.. Рашта јој иде?.. И неке луде, детињске жеље долазиле јој тада на памет. Зажели да се разболи, да лежи. Само да би он могао бити увек уза њу, само уза њу, да би, барем за неколико дана, заборавио на *другу*... Или да се деси каква несрећа, — само не њему, Боже сачувај, — тамо у шетњи, па да се окани... А чувала се да нико не позна, нико да не примети како она зна за те шетње и да их се толико плаши... Чак ни мати... Неколико пута одлазила јој онако, кришом, али ваздa весела, насмејана. Тата, којој жене напуниле уши свакојаким причама о Мили, чудом се чудила. Није знала да ли да верује, или не верује. Наравно, Даринки о том ни слова није споменула... Зашто да растужује дете, кад је тако срећна?.. Зашто да напомиње?.. Ако буде истина и сама ће сазнати, кашње. Уштедеће барем који месец патње. А ако није истина, — боље да никад и не сазна... Не треба.

Даринка се зачудила кад је баш поп, главом, дошао да јој то спомене. Он, — па да удари на Милу! Али се брзо прибрала... Зар да и он мисли

како је некаква Десанка у стању да јој преотме мужа?.. Зар да се каже да је поред ње живе осрамотио кућу с *другом?*.. Лажу, сви лажу!.. Ко год то спомене, лажов је... Све што се прича само је лаж, лаж, лаж...

Опазивши Милу како иде чаршијом, брзо устаде и погледа се у огледалу. Гордо подиже главу и некако пркосно, као да многи гледају, пође му у сусрет.

— Забога што трчиш тако?.. Што се не чуваш? — довикну он с врата, идући према њој и пружајући јој руку. — Баш си као дијете!..

Као бојећи се да јој га неко не отме, страсно га обгрли и пољуби.

— Данас ћемо заједно шетати, — протепа умиљавајући се. — Далеко, далеко...

Али ти неби смјела... у таком стању...

— Али ја хоћу...

Стид га било да се и даље противи, да је одвраћа. Као грешник, који би свој грех да заглади и забашури, морао је да се претвара, да попушта... Климну главом да хоће. Обухвати је око паса и поведе у кућу.

XVIII.

Узалудно је, неколико пута, молио Миле Десанку да поново оду у брдо или у поље. Није хтела. Изговарала се ненадном, јаком прехладом и главобољом. Уједно некако обешењачки напоминьала, како се боји каква поновног пљуска. Боји се, рече, и поплаве, која би је могла занети... А редовно искала нове и нове књиге. И он их редовно доносио. Је ли их читала, не зна. Задржавала их, обично, по дан по два. Најдуже трећег дана враћала их тражећи друге.

Једнога јутра одабрао и понио неколико Тургењевљевих романа. Пажљиво умотао у хартију, превезао и, обесивши о штапу, носио играјући се њима. Дућанџије га гледале некако и подругљиво

и са завишћу. Понеки се усуди и да се простачки накашље за њим, да отпљуне. И нека жена, радознало извирујући иза каната, прекорно заврти главом према њему... Није их ни погледао... Шта му могу те мале, ситне душе?.. Зар да му они прописују како ће да живи?.. Заустави се пред школским прагом. Погледа унаоколо, неби ли кога опазио. Никога. Покуца на врата, ухвати за голему штекавицу. Затворена. Зачуди се. Прислони се раменом уз канат и поче ударати... Нико се не јави.

— До ђавола, гдје ли су ово? — запита одмакнувши се мало. — Зар још спавају?..

Не знајући шта би друго, одлучи да сам мало прошета. Кроз један сат опет ће се повратити. Ни они, зар, неће спавати до подне?.. Није хтео да и књиге носи са собом. Остави их онде, на прагу... Лагано, звиждучући, крену... Саме га ноге носиле онамо, куд најчешће ишао са Десанком, куд и она сама најволела да шета. Свако дрво, сваки камен чине му се познати. Тамо, једанпут, села да сабере у киту цвеће које путем набрала. На онај камен спустила малу, лепу ногу, молећи га да јој притегне свезу на ципели... Онамо, даље, отишла под дрво да своје име уреже у њему... И сад лепо види где га урезивала. Како су драги ови неми познаници!.. Како ли је угодно обилазити око њих... Причини му се, неколика пута, као да га зовну по имену... И као да му се засмеја поред ушију... Планина одјекује од њезина јасног, бистрог смеха!.. Брзо се осврну, погледа. Нико. Само једна шаренкаста тица лагано се љуљан а грани и циликће отуда.

Пошавши даље, поче певуцкати. Некако му се сама наметну песма коју је недавно чуо од ње. Ни много мелодична, ни лепа. Онако нека наметљива песма, коју не може човек да одагна. Нагло је прекиде... А чим је три корака одмакнуо започе опет. Ову је песму недавно певала, идући уз брдо. Скинула шешир, носи га у руци и, накрививши главу, иде, певуцка. Њега, који ишао за њом као покоран пас, као да није ни примећавала... На

што ли је мислила тада?.. На кога?.. Или уопште није ни мислила ништа?.. Певала, зар, тек онако, као да би саму себе хтела успавати.

Кроз разређено лесково жбуње, недалеко од потока преко кога је преносио, учини му се као да нешто лепрша. Нешто, као окрајак њезине хаљине... Јест... И као да зачу узвик њезин. Јасан, оштар узвик... Помисли да се опет преварио... Причинило му се.. Загледа се опет... Док спази и познати шешир и малу руку на њему, која га поправљала... Она је!.. сама?.. Она, она!.. Радостан, срећан, похита, потрча тамо. И стаде као укопан... Није сама... Није... Ено, сад јасно види и некакву мушку прилику. Стоји поред ње, близу... Стасит, плећат... Миле се шћућури и полегути... Сакри се за оближњи жбун. Погледа боље... Сад је већ видео и лице оног мушкарца. Суво, окошто, мрко... Познаде Котура.

Откуд он овде? — готово гласно запита, шћућуривши се још више. — Кад је дошао?.. И шта ће Десанка сама с тим ружним, одвратним младићем?.. Како може с њим?.. Како јој није мрзак?.. Није се смео приближити да им прислушкује разговор. Само их тако, из заседе, посматрао. И чудио се: због чега ли се оно препиру?.. Рашта онако живо разговарају?.. Десанка, узбуђена, нешто му објашњавала. Он слушао хладан, мрачан. Тек понекад одговорио би. Кратко, одсечно и, — како се чини, — врло, врло опоро. Она се два пута љутито окретала од њега и као хтела да пође, да га остави... Затим се опет враћала и говорила брзо, непрекидно... Чинило се, као да ће заплакати... Он се само подругљиво осмехнуо. Хладећи се згужваним шеширом, са необично широким ободом, почео рамењем да се чеше о стабло... Она, напослетку, раширя руке и пође, потрча према њему... Хтела га, зар, загрлити. А он се нагло измаче и одгурну је, готово удари у прса.. Она се заљуља, као да ће посрнути. Једва се одржа на ногама. Миле се стресе. Стиште обе шаке, погури

се. И као да хтеде јурнути, кидисати на напасника... Ко је он, да сме онако с њом говорити? Готово се био извукао из заседе и стао на чистину. Припремио се да је осветн... А, истога часа, грохотан смех Десанкин као да му проби уши... Опази је, како се и опет затрчала, полетела. Пре него је и могао поново одгурнути, обгрлила Котура, обесила му се о врату... И он као да омекша мало, попусти. Осмехну се снисходљиво, као што се несташном детету осмехујемо... Обухвати је око паса и повуче за собом...

Миле, избезумљен, остао и гледао за њима. Шта је ово?... Какво чудо?... Он груб, суров, немилостан, она онако нежна и мила према њему... Дивља, јогунаста Десанка, да се онако укроти и припитоми?... И да грли онакву наказу?... Ко је он?... Ко је?... Стајао је распаљен, бесан. И жалио, корео сама себе, што се уздржао, што није ударио на њега. На њезине очи да га савлада, обори... И да гази, гњечи, дави... Полако, немилосно да дави, наслађујући се његовим мукама и последњим трзајима. А зар је и она много боља?... Ко је она?... Малокрвна бледа девојчура!... Покварена, хистерична женска, која се пушта свакоме да је грли... И свакоме се веша о врат. Сад нашла Котура! А, сигурно, није он први за ким пристајала... Ко зна колико их променила. И он био луд и ћорав. Толико ишао за њом, умиљавао се, понижавао. Дозвољавао да се игра с њиме, да га за нос вуче... Њему чак није дозволила да је обгрли ни онда, у колиби, кад на пољу падала киша... А овоме као да се сама нуди и намеће... Готово би сад и сам да је удари и одгурне као онај малопре. Још немилосније чак, него ли је онај урадио. Али се опет поче љутити на њега. Ако се и намећала, она је опет слаба, немоћна. Женска је глава. Па да дигне руку на њу!... Да буде јунак према жени!... Како је само он, Миле, могао то да отрпи?... Зашто је није узео у обрану? Нек види, нек одмах распозна. Мојн је од њих двојице племенитији и бољи.

Кад је наљегао поред школе, опет их видео заједно. Шетају испод липа. Он иде гологлав, са шеширом у руци. Она се наслонила на њега, па му прича. Мора да су га опазили обоје. Учинило му се да су гледали према њему. Али му брзо окренуше леђа и лагано свринуше на другу, ужу путању. Он се сав накостреши. Хтеде да им покаже да их опазио. Да им се гласно јави. За инад. Побојавши се да би могли помислити како је због тога, што се љути, уздржа се.

Опази Даринку како га чека на вратима. Прислонила се уз канат и мирно чека... У овом часу била му она, као бродоломцу мало, ненадно острво. Једина која га воли!. Добра, дивна, драга, ненадмашива! Потрча јој као што преплашено дете потрчи матери... Шта га брига хоће ли ко видети или замерити!... Хоће најлепшу жену на свету да загрли... Свакоме да покаже како је његова, само његова. Узеше се за руке и заједно уљегоше у авлију... Она позна да је узбуђен... Спусти му руку на чело и поче га миловати, токорсе као да брише зној... Није питала ни запиткивала ништа.

Чим су уљегли у собу, седе она на постељу, а он се спусти поред ње. Спусти јој главу у крило и обгрли јој колена.

— Уморан си, — меко га запита, рашчешљавајући му косу прстима.

Како је суров, како немилостан био према њој!... Колико јој грдне неправде учинио!... Колико ли се због њега напатила! Дође му да заједа. Сит да се наплаче овако, на крилу њезину... Спусти јој усне на колено и пољуби.

— Опрости ми, — промуца болећиво, као жалећи се.

— Теби да опростим... Зар си ме увриједио?... — пропапта она, гапута.

— Много сам те увриједио, — покајнички одговори он. — Много.

XIX.

Миле се дурио још неколико дана. Никако није хтео да оде Десанки. Надао се да ће сама доћи или барем да ће поручити нека јој опреми нових књига на читање. Често је стајао пред вратима очекујући тога жељеног *гласника*... Начекавши се узалуд, опет се враћао кући. Опет је називао најпогрднијим именима. Зарицао се поново да нипошто отићи неће. Никако се неће први *покорити*. Као да је неко уопште тражио од њега да се покори.

Као некоме за инад, са Даринком је тада био љубазан и питом. Ишао да јој купи наранача, јабука. Једанпут јој чак донио и везене папуче. Каткада, као дете, узимао је у нарамак и носао по авлији певајући. И за ручком остајао дуже и разговарао са оцем. Поп, од радости, попије по неколике чаше вина, непрестано намигујући на Даринку... Сада би да се клади са читавим светом, како су све оно биле *потворе*, које се подметале Мили. Од њега нема ни бољега сина, ни бољега мужа на свету... Нигде... Са присним пријатељима сад би да се потуче, кад би му о том напоменули... Бадава!.. Нико њега није боље познавао од Даринке. Нико толико није веровао у њега... И није се преварила...

Других дана, опет, постајао је немиран, раздражљив. Као да на силу тражио да се с ким свађа. Ако ни с ким, а оно са самим собом. Дешавало се, па шета по авлији и готово гласно говори и грди. У ноћи исто се трза и говори. Каткад устане, ужди свећу и хода по соби. Провирује на прозор. Узима цигар. Спусти га на прозор, па одмах тражи други. Даринка се дизала, пристајала за њим, молећи га да легне. Квасила пешкире и полагала му на главу и на прси. Неколико пута, сирота, освићала будна. Непрестано стајала крај његове постеље и пазила на њега.

Није могао дуго издржати. Кад видео да нема *гласника*, почео се сам мотати око школе. Надао се да ће га она опазити и позвати... Грди је, псује,

а чека да му се јави. Жели да га позове. Чак се враћао и учитељу и налазио га код пчелињака или код зечева... Љутио се, криво му било, — ни сам не зна зашто, — гледајући како мирно ради свој посао, не обзирући се много на кћер ни на њезине госте. Куша да га увуче у разговор. За Десанку није питао, надајући се да ће је он први поменути. Надао се чак да ће учитељ споменути и Котура. Казаће можда колико је гадан и одвратан... Колико би се обрадовао кад би то чуо!.. А, као за инад, учитељ избегавао сваки разговор. Био некако мрзовољан, сетан. Једино се потужио како му неко отерао или убио славуја, те сад нема више да запева и да га разгали... Затим одмах, говорећи како има посла, одлазио даље. Милу остављао сама са оном мрском живином.

— Нема друге, него ћу потражити Десанку, — најпосле одлучи Миле и пође у школу. Да барем узмем књиге које јој давно дадох на читање, а није вратила, — пропапта као правдајући се сам пред собом.

Нашао је у предсобљу. Пребира и растреса некакве хаљине, крпе, разгледајући их, слажући једну на другу. Опазивши га, као да их хтеде сакрити или одбацити. Затим се брзо исправи, сапучи распучену блузу на прсима и пружи му руку.

— Добро дошли.

Он прихвати руку, стегну је. И за час заборави на све прекоре које толико дана смишљао и којима је хтео обасути. Промуца некако меко, као постиђено:

— Откад вас нисам видио!

— Мило ми је што сте дошли, — мирно му рече она, — да барем понесете оне књиге са собом... Опростите, што нисам прије вратила... Ено их на столу...

— Зар јој баш ништа друго није могло да паше на ум него књиге?.. Зашто да их одмах спомиње... Као да је он само због књига дошао! (Заборави, да је и сам себи казао, како због књига свраћа!)

Прислони се уз врата и запита је тихо:

— Ви се љутите на ме?

— Ја?.. Боже сачувај! — некако равнодушно одговори она.

— Чиме сам се то могао замјерити?.. прекиде је живље, охрабривши се мало. — Како ли сам могао увриједити!..

— Оставите луда питања!.. нестрпљиво осече она и окрену се од њега.

— Али ја хоћу да сазнам.

— Оставите!

— Хоћу... Хоћу...

Она севну очима и пркосно га погледа.

— Шта хоћете да сазнате? — нагласи јаче.

— Све.

— Све? — отегну она с подсмехом.

— Све, све, све, окреса он бешње, љутећи се и на њу што пркоси и на се што је још сметен. — Ја хоћу да знам, ја морам знати.

Она уђезе у собу и седе на столицу. Понуди и њега да седне.

Зашто наглашавате то своје *ја?* — запита некако мирније. — Шта сте ви мени, па да тражите као неку исповијед?..

Седнувши, он као да се стиша.

— Ви сте ми унеколико дали право да Вас овако питам, проговори лакше, прибраније. — Ви сте према мени били... како би да кажем... и сувише слободни. Дозвољавали сте дакле, да и ја према Вама будем слободнији.

— Ја се не сјећам да сам икада била сувише слободна према Вама, дочека она као да се брани, не пред њим, него пред неким другим. — Баремништа слободнија, него према осталим пријатељима. Могу само рећи да сам била сувише *повјерљива* (ово нарочито нагласи) као према једном *ожењеном* пријатељу... Али чим сте то криво схватили и покушали да будете слободнији него би требало, знала сам да Вас пристојно дочекам.

Он, изненађен, отегну:

— Па Ви сте према свакоме онаки?

— Казала сам, — кратко осече она.

— А према Котуру и више...

Она поруменн. Мале ноздрве раширише се, очи поново севнуше. Подиже главу, те некако и инаџијски и охоло одговори.

— А према Котуру и више!

Миле подиже глас.

— Ви га волите?

— То су моје ствари, — дрско му одговори.

— Он Вам, сигурно, и забранио да се са мном дружите?

— Јест... Он ми забранио... Јер сам њему и испричала све... *Све*... И пљусак и колибу.

Ни сам не зна како је истрчао из собе, како прошао чаршијом, како ли стигао кући... Књиге, које носио под пазухом, љутито одбаци. Тресну њима о земљу. Оде у собу и затвори се.

Котур је, дакле, крив!.. Заиста... Нико други... Знао је он то одмах, погодио је. Никад она сама неби била тако осорна. Никад. Он, Миле, није се ни наметнуо први, ни приближио се. Она га сама тражила. Сама га звала у шетњу, сама соколила да буде онако... онако слободан према њој... Није истина да је она према свакоме била тако *повер-љива* као према њему... Лаже... Њега била одабрала мимо све друге... Он јој се најбоље свиђао... И сада, изненада долази мрски, мргодни Котур. Он хоће да забрани, он да је отргне од њега. Али зашто да га она слуша?... Зашто?... Зар је толико моћан?.,. Толику зар власт има над њом, да може заповедати?... Миле се сети своје потоње шетње. Сети се како гледа Котура и Десанку. Збиља!... Он је господарио њоме, он јој заповедао. Сме је и ударити а да не зажали на њега... Сме и може што год хоће... Ех... Зашто га тада смрвио није... Зашто га пошгедео?... Увређено самољубље довршило га до беснила. Други да буде бољи од њега!... Другог да одабере, а њега да одбаци као изношену хаљину!...

Неколико пута хватао се за косу и немилосно чупао. Као да осећаше чудну насладу у томе да сам себи изазива болове... Зашто он није био онако осоран, дрзак?.. Зашто је он није могао натерати да слуша?..

Стискао је шаке и претио према улици:

Мене ћеш слушати!.. Мене и никог другог!..

XX.

Други дан није се могао савладати а да опет не оде. Макар се свадио с њом, макар га отерала. Хоће да каже, мора јој казати све, мора се изговорити... Не дозвољава он да га тако одбаце... Никоме не дâ да га потцењује... Треба да окуша и да докаже како није слабији од Котура... Кушаће, макар и главу изгубио!.. Дође до школе и покуца на врата. Нико се не јави. „У кући је, а неће да се одазове", помисли... И поче тући из све снаге... Примораће је да му отвори.

— Шта је?.. Што лупаш? — изненада, иза леђа му проговори учитељ... Изађе између леја са мотиком у руци. Сав земљав и упрљан. — Никога нема у кући.

— Никога нема? — запита Миле не верујући.

Учитељ обори главу и уздахну. Миле сад тек примети како је блед, подбуо, неиспаван...

А госпођица? — брзо запита слутећи неко неочекивано зло.

Учитељ одмахну главом и кратко одговори:

Отишла.

Па одбаци мотику у страну. Седе на траву и тешком, земљавом руком удари се по челу:

— Ево што су данашња ђеца, прогунђа. — Гој га, гој га, дижи... Надај се да те у старости неће оставити... И ето... Остави... Никад више те среће да живим уза њу, да је гледам... — Па збаци и шубару с главе и мукло додаде. — Јадан сам ја, јадан!..

И, као да сам себи тумачи, настави полугласно:

Од неки дан видим ја, да она нешто спрема: вазда некако замишљена... Мало говори... Она ми била моја тица у кући... По читав дан пјевала и чаврљала... На изненада умукла... Знао сам ја да добра бити неће...

Миле приступи ближе и ухвати га за раме.

— Јуче примила некакво писмо, па се одмах почела спремати... — сетно настави учитељ. — А јутрос ми вели: „Идем ја..." „Зар тако брзо?.." „Морам..." А кад она каже да мора, онда мора... Шта могу ја?..

Ослањајући се руком о граву, придиже се. Опет прихвати мотику.

— Сад да се ради, — прогунђа тихо. — Бојим се да нећу ухватити лањске повце... А треба послати дјетету ако заиште...

Окрену се и оде да копа.

Миле се угризе за усну. Постаја мало. Као да хтеде још нешто запитати. Шта ће сада?.. Шта може?.. Побегла му, отишла... Ни јавила се, ни рекла *збогом*... Оставила га мирно, равнодушно, као да га никад ни познавала није... Зар баш толико покварена?.. Толико злобна?.. И сад је више неће ни видети... Никако?.. Никада?.. Ни да проговори с њом?.. Ни да је обухвати око струка онако, као у шуми?..

Застаде и готово на глас запита:

Могу ли то?..

Дође кући и сусрете се са Дариком. Учини му се бледа, изнурена... И некакве пеге избиле јој по лицу, испод очију... Колико је обружнила!.. Кад му приступи и хтеде да га ухвати испод руке, готово отскочи од ње. Као да се гади на њу. Брзо, готово трчећи пође према соби.

Да ти није нешто? — меко запита она, пристајући за њим и старајући се да га ухвати.

— Ништа.

Брзо си се вратио.

— Не питај... Пусти ме, молим те...

Она пристаде опет. Неће да пусти.

— Зар мени да не кажеш? — избаци прекорно и молећи.

— Ни теби, ни никоме, — одговори набусито и затвори врата.

Уђезе у собу, погледа... Неред. Ништа није на свом месту, ништа како треба... И соба тесна, мрачна. Не разуме како се може живети у оваквој соби. Поче разбацивати ствари... Опази сноп писама што лежала на столу... Искида их, искомада... Затим изађе на авлију и ту поче грдити. Поп, који се облачио, лагано изађе из собе. Онако у кошуљи, без мантије, са рукама у џеповима, приближи му се и мирно, доброћудно запита:

— Миле, шта ти је?

— Шта ми је... Шта ми је?... — пакосно одговори Миле, млатарајући рукама и показујући на све стране где год запазио нешто нечистоће. — Зар не видиш шта ми је?... У овој кући мене хоће да уморе нередом.

Поп жалостиво отегну:

— Синко... Зар тебе?

— Видим ја... Све видим... Све се дигло на ме... Све устало...

У том часу њему се, у истину, чинило да се овде више не може живети... Као да се створила нека тајна завера против њега... Хоће да га угуше, дотуку... Нико, нико му пријатељ није... Нико га не воли искрено, предано, несебично... Отац, па је себичан... Хоће да га закопа у овој пустињи. Да га сахрани само због тога, да њему буде лакше, да добије одмену... Жена као и отац... Проста, глупа... Не разуме га, не схваћа... Боји се варошки, боји се великих друштава... Хоће да га веже овде за ову смрдљиву кућу... Нико ни да помисли на његову будућност... Нико да му зажели бољи положај... Нико да води рачуна о његову *таленту*... Требало је да дође неко са стране, па да им покаже ко је он... *Она*, прва, казала је да је штета да овде угине... Умна, ненадмашива!... Само га

она ценила... Само га она и волела... Да се није умешао Котур, никад га оставила неби... Никад!... Никад!... Њу хвали, а проклиње касабу... И он да допусти, да га ова жабокречна, устајала бара прогута?... И да га ови пауци што свуда расплели мреже, и у рођеној му кући, потпуно саплету и исисају!... Ни за живу главу!...

XXI.

Даринка никако није могла да разуме откуд изненада толика промена на Мили?.. Јуче питом и нежан, а данас груб и осоран... Зашто?.. Наслутила је да то мора бити ради Десанке... Али шта му је учинила?.. Како га могла онако раздражити?.. Чиме?.. Чим јој, негде испред подне, казаше како је *побјегла*, одмах се досетила... И намах сва претрнула... Није *она* узалуд побегла... Ту се морало десити нешто крупно, големо... Или се морали посвађати, раскидати све везе, или се он само правио љутит, како би забацио трагове... А, овамо, можда био с њом у договору ради бега. Зашто је јутрос онако грдио?.. Зашто наглашавао како се „овђе више живјети не може...“ Није ли већ тиме неговештавао свој одлазак?.. Није се смео одважити да им то мирно каже. Требало је токорсе да се изгрца у некој срџби.

Око подне чекала га, извиривала: хоће ли доћи на ручак?.. Чинило јој се, да јој се малопрашње слутње могу и не остварити. Можда се узалуд плашила... Ако је она *друга* отишла, мора ли и он ићи?.. Зар се није могао посвађати с њом?.. Јуче, сигурно, неби био онако нежан да је мислио на бег... Зар би се могао онако умиљавати?.. Али.. Залуд је кушала да саму себе утеши... Никако да одагна слутње... И што се више приближује подневу, све је немирнија... Гледа, чека... Учини јој се понекад, као да га види. Позна му ход, позна шешир... Увек се превари... Јави се неко други.

прође, поздрави је... Али Миле нема па нема. Чак нема ни попа. Он увек долазио раније, да пре ручка пробенета с њом. Данас закаснио... Зашто?.. Зар није чуо *све*, па не може, не сме да дође?. Сузе јој навреше на очи. Отступи од прозора, спусти се на столицу и проплака... Презрена, остављена, одбијена!... Сама, сама, сама!.. Волела га, предала се, поклонила се пред њим, па да је тако остави!.. Хтела би да задржи сузе, а не може... Чини јој се као да извиру из срца, трзају га и теку, теку непрестано. Боже, зашто си свиреп?.. Зар га она *друга* достојнија?.. Куд ли сад беже, где су?.. Како сад мора *она* да је срећна!.. Привија се уз њега, грли га, љуби, тепа му... Уграбила га и сад чврсто држи... Неда га, не пушта...

У предсобљу као да одјекнуше нечији кораци. Она се прену... Он?.. Није ли вазда онако ишао, лупао?.. Брже скочи, пође... Отвори врата... Нема га... Врати се опет, стаде уз прозор и опет провири. А зар ипак неби могао доћи?.. Неби ли се могао вратити?.. Сетити се ње, Даринке, па да се покаје... Не осећа ли и он како га нико не може толико волети? Ослободи се, одбаци *ону* и врати се... Зар не може?.. Данас, сјутра, прексјутра!..

Опази попа како иде улицом. Сам. Смрвљен, скрушен... Оборио главу, руке малаксало опустио низа се... Ветар му се заиграва са широком, седом брадом. Бели проретки перчин прелева се као свила... Брзо отрча да се умије... Зар да поп позна како је плакала?.. Ико зар да позна како се осећа побеђена, немоћна пред оном *другом* и како очајава?.. И да се неко пред њом тужи на Милу?.. Никако... Сваки нек види да она не попушта... Нада се и сад и непрестано ће се надати... Мора јој се вратити... Мора, сигурно мора!..

Поп уђезе тихо, на прстима. Као кад се улази у собу болесника који спава. Није смео да отворене погледа Даринку. Стидео се... Оде у врх собе, седе на миндерлук и подними се.

Даринка, шћери, изусти напослетку гледајући преда се и шарајући ногом по ћилиму. Бог је Бог... Хоће некад да искуша... А данас нећемо ручати ни ја, ни ти, јер... јер смо несретни и остављени...

— Бог је добар и никог не оставља ко му се моли, — мирно одговори Даринка, горда и усправљена. А плава јој коса светли се некако као танка ореола око главе светитељка.

— Знаш ли да нас је Миле оставио? — болно запита он.

— Нит' нас је оставио, нити мисли остављати... — одлучно одговори она.

— Отишао са оном, са Десанком...

Отишао да тражи мјесто, — поправи га она мекше. — О том је одавно говорио.

Поп је погледа испод ока, испитујући.

— А зашто није казао да иде?.. Зашто изненада?..

— Мени је казао јутрос.

Поп као да се разведри. Придиже се и приступи ближе.

Баш *теби* казао?

— Зар не вјерујеш? — прекорно га запита и на силу се осмехну.

— Ех... ех...

Не знајући да ли да верује или не верује, поче се освртати као да тражи нешто... Затим је узе за руку и погледа јој у очи... Она мирна, присебна... Ухвати је за мишице и весело затресе:

Даринка, шћери, дај ручак! — избаци задовољно. — А знао сам ја... Душе ми, знао сам... Ће би он?... Како би он?.. Ех... Лаже, брате, свијет... Увијек и увијек измишља гласове да ожалости човјека...

Она, малаксала од претварања, наслони се на њега и као узгред запита:

— А зар говори свијет о томе?

— Остави, — суво прогуњи поп и одмахну руком — Кажу, како се њих двоје договорили да

побјегну... Једно измакло раније, а друго касније да забаце трагове... Миле, чак, кажу, ишао и учитељу, токорсе да пита за њу... И моји пријатељи то причају... Окупили ме јутрос, те удри, удри, удри... Можеш мислит' како ми било... И стид ме и жао ми... И боли, боли... А опет у мени нешто каже: „Не вјерuj им. Лажу.“... И ето... Ето... Он, сиромах, отишао због мјеста, а они тако... Добри људи, а погани на језику... Ето...

Даринки дође да опет зајеца. Ражали јој се гледајући како се поп расположио... Не зна да га обманула, да му слагала... Јадник!... Брже истрча из собе и оде у кухињу... Испрекидано нареди Томаши да му однесе ручак, рече како је уморна, па оде у своју собу и сакри се...

За чудо Станиша, Васиљ, па и Митар били су овог пута и љући и узбуђенији од осталих касабалија. И други су причали о томе, расправљали. Али некако мирније и са мање злурадости него пре... Али као да одавна очекивали ово, па их зато није ни изненадило. Нису могли много ни китити ни допуњавати... Шта више чинило се као да жале попа... Кад је ишао чаршијом, склањали се испред њега и учтиво га поздрављали. Макар што није гледао у њих, нити их примећавао. Понека жена гласно уздахне и прошапће: „јадник“!... Имао је, додуше, грехова као и сви смртници... Али ипак није заслужио, да га Бог оволико казни... Макар и од Бога, сувише је!... Било их у комшилуку који нити су хтели запевати, нити дозвољавали деци да запевају... Кад је жалост у чијој кући, грехота је повећавати песмама са стране. Грехота напомињати, како наоколо живе безбрижници, весели људи.

Станиша, Васиљ и Митар нису могли тако. Њих ово поразило, утукло. Као да њих лично задесила нека грдна срамота, па не знају шта ће од стида. Митар никако није могао ни да једе. Само пио. Васиљ се сакрио од људи у магазу. Станиша се непрестано мргодио и много, много пушио. Зато су, да одлану срцу, да се изговоре, заједнички уда-

рали на попа. Некада га онако бранили, опраштали му све везе са Јованком и све ситније грехове. Сад никако нису могли да опросте, што се у сину његову толико разочарали... Захтевали су од попа да га се јавно одрече. Чак да га прокуне у цркви О какву празнику, кад народ препуни цркву, да, по старинском обичају, у црној, жалосној одежди, са наопако окренутим воштаницама у рукама, стане на двери и гласно да проклиње. Нека очева клетва одјекује изнад побожних, погнутих глава, окађених мирисом тамјана и распаљених свећа. Нека се одбије о чађаве, мемљиве зидове и нека замре, скамени се под ниским и мрачним сводом. А читав народ да вичe „амин"... Да га се одрекне као Искариота нечастивог. Знали су, уверени били да их поп неће послушати... Али су захтевали... Да су могли још нешто свирепије измислити и то би захтевали. И готово се наслађивали што виде попа утучена, скрхана. Мило им што не зна ни да се брани, него само нејасно муца нешто. Кад би неко, са стране, дошао да га тако кори, сви би заједнички скочили на обрану, тукли га, давили. А себи дозвољавали да без милости коре и пребацују... Чинило им се као да Миле негде, прикривен, слуша... И као да сваком речи само њега погађају... Због тога им било некако лакше...

И газдиница Тата чула је за све. И готово није могла да верује... Није ли се, у задње доба, неколико пута састала са Даринком?... А она још никад ведрија ни задовољнија била није... Зар би одиста могла бити толико слепа да ништа не позна на Мили... Да не примети никакву промену... А да је ништа познала, зар би могла бити тако нескрена према матери?... Ништа да не каже, да се не погужи?... Неби ли се макар чиме одала?... И сад, изненада, да се све овако преокрене?... Може ли бити... Не лаже ли свет и овог пута као и што је толико пута слагао? Очекивала је Даринку. Или да дође те да све потврди, призна, или све да побије... Сваки час излазила на авлију, прилазила

вратима, ослухивала... Да јој сама оде и да запита, није смела. Шта би било, кад би Михо сазнао?... Она да прекорачи праг попове куће... Како би смела изаћи пред њега?... Мучила се, патила. Питала, распитивала свакога. И сви јој неједнако казивали. Свак, додуше, потврђује да су отишли. Али неки тврде да су их својим очима видели како беже заједно, док други уверавају како су отишли растављени, једно за другим. Неки причају како је Миле био и тужан и суморан. Други кажу да је био весео и чак певао путем. Пред газдом није смела ни да проговори о томе, камо ли да што запита. Од Даринкине удаје њезино се име није спомињало пред њим. Ко би се усудио да о њој говори?... Колико се морало крити, колико пазити да не види или не сазна како Даринка дође у походе, и како с матером седи, разговара!... Колико се морало ласкати и слугама и слушкињама, да неби одали!

Ни сам Михо није говорио о њој. Никад. Као да је ни имао није. Није више ни проклињао. А знао чак, поред све њихове пажње, да долази у кућу. Једанпут, кроз прозорић, видео је како с матером стоји на авлији... Обе мислиле да спава, — у то доба увек је спавао, — и мирно стајале на авлији. А он их гледао... И ништа казао није. Никога прекорио... Шта више, другога дана никако није хтео спавати. Сакривен стајао и вребао Даринку... Чекао је, надао јој се... И није дошла...

Газдиница је приметила, како је задњих дана нешто суморнији. Не једе готово ништа, не говори. Чак и не грди. У кући свима необично што не чују ни једног прекора, ни једне погрде... И свима жао, тешко...

Једнога јутра, рано, изађе на башту. Оде међу цвеће и, пребирајући шебој, као узгред добаци газдиници:

— А она *наша* оста остављена, а?.. Ја, ја... Душманин јој и отац и мати, па неће да слуша. Тако јој и треба...

Газдиница, изненађена, не одговори. И шта би могла одговорити?.. Нити смела бранити, ни хтела кудити. Газда, као да себи прича, настави живље:

— И сад ће... то видим... опет оцу на врат... Хоће... Нема онога *иса*, сад треба отац... Ја, ја...

Па важно одиже прст према фесу и попрети:

— Али сад ја нећу... Јок... Ја нисам више отац... Ја сам нико и ништа... Моје очи нек је више не виде.

Газдиница се скупи и поче кашљати у шаку. Као да смишљаше: би ли што рекла, би ли замолила? Не смеде... Збуњено му приступи и поче отресати траву са широких му чакшира. Он убра два цвета и помириса. Задену их за појас и крену у чаршију.

Ако дође, избаци суво, ти... како ти драго... Мати си... Ти можеш и примити... Само ја јок!.. Мене нек не тражи...

Неколико дана као да се надао да ће се збиља вратити. Сваке вечери онако оштро, суво питао Тату: „Шта је?.. Је ли већ дошла?..“ И готово се почео љутити што је нема. Неће да каже, да се ода, али се познаје на њему да му криво... Газдиница познала одмах... И одмах отишла у собу и, крстећи се и метанишући, прислужила кандило пред иконом.

Напослетку као да му додија чекање. Зовну Тату да га, по обичају, опаше и очета. Сваки дан само га она опасивала и четкала... Док се вртила и угибала око њега, љутито окреса:

Ја не знам шта онај нечастиви поп мисли... Мисли, зар, да сам ја просјак... И он да храни моју шћер, коју му син оставио!.. Је ли?.. Он, поп један, на мени уз нос... Је ли?.. Да ми и сад удара у образ пред свијетом!.. Хм...

Тата не одговори. Само поче помало да кашљуца и да живље четка.

— Шта ти мислиш?.. Што не говориш?

— А шта ћу казати? — кротко одговори она и преклони се пред њим. — Ти си глава, ти знаш...

Није био задовољан са одговором. Надао се да ће она споменути што друго. Нешто о њој, о Даринки. Јер баш о њој хтео говорити опширније. Хтео се препирати, свађати... Незадовољан, прогунђа нешто и оде из авлије.

Дућанџије се необично зачудише, кад опазише како сврну поповој кући. Он, па у попа!.. Ко би то очекивао?.. Ко би још веровао у то чудо?..

Михо лагано, достојанствено уљезе у авлију. опирући се о свој дебели штап. Не обзирући се ни на коју страну пође према поповој соби. Полако отвори врата. Уљезе. Поп гологлав, необувен, шетао по соби. Одмах се могло познати како је брижан и замишљен. Често се ухвати за браду и снажније повуче. Често уздахне.

Застадоше један према другоме, гледају се. Газда Михо поносит, мргодан, као богаташ који дошао да тражи дуг од дужника. Поп скрушен, покоран, као вечити дужник, који би свакоме да плати, а ни једнога гроша нема. Стоје и као да чекају који ће први да заподене говор. Газда се нада да ће бар запитати рашта је дошао. Поп као да очекује саме грдње и прекоре, па се покуњио, приправан да све мирно прими и поднесе.

Не дочекавши никаква питања од попа, запита газда први:

— Јеси ли ти домаћин у својој кући?

Чини ми се да јесам, — одговори поп неодлучно и сметено погледа око себе, као да би да види нема ли још каква домаћина?..

- Па какав си домаћин, кад си пустио сину да туђу ђевојку отме, да овђе доведе и да остави, а?..

Поп прекрсти руке на прсима и, као молећи за опроштење, жалосно промуца:

Нијесам крив, душе ми...

— Нијеси крив?.. Хм... — љутну се газда тукући штапом о тле. Ти нијеси крив, он није крив, нико није крив... Крив сам ја... Је ли?..

— Боже сачувај!..

Није ме сачувао, — дочека газда жешће, па, не чекајући понуде, дохвати столицу и рашири се на њој. — Ето... Сад је моја шћи овђе... К'о слушкиња!.. Ни ђевојка, ни удовица, ни пуштеница!.. А ти да је хранин?.. Мени за инад да је хранин?..

— Она је к'о моје дијете, — одговори поп мирније, припремајући се да брани не себе, него Даринку. — Мени није тешка...

Газда презриво узви носом.

— Али мој образ не допушта да је џаба хранин... Јок... Ја сам је хранио толико година... Могу и сада... Нећу ничије милостиње... Ни од бољега од себе, а камо ли горега.

Даринка, која је седела у другој соби и шила, припремала хаљинице за дете, није ни чула кад јој отац дошао. Последњих дана ништа друго није радила него само шила. Потпуно се предала томе послу. И то јој била забава. Сашивене хаљинице по неколико пута узимала, загледала, спуштала преда се на столицу. И тепала им непрестано, разговарала с њима. Чинило јој се као да већ гледа дете пред собом. Као да се трза, врпоти, смешка, превијајући се и размахујући ручицама... Тада чак заборављала и на Милу и на све остало.

Изненада, зачувши очев глас, прену се. Брже-боље скочи, послуша... Он је... Дошао... Зашто?.. Без икаква размишљања нагло отвори врата. Уђе међу њих и радосно узвикну:

— Бабо!..

И, узбуђена, потрча да му руку пољуби.

Газда се некако збуни. У онај час није знао шта ће: или да викне, одгурне је, или да пригрли, привије... Тек пошто осети како му ухватила руку па љуби, љуби, отрже је. На силу кашљући прогунђа мукло:

— Немам ја с тобом ништа... Ја с њим говорим...

Она га обгрли око врата и свој образ приспони уз његов, мазећи се:

— Дошао си ми!.. Дошао си!.. Благо мени!..

Газда хтеде да одговори, а не зна шта ће. Бранио би се, а не може. Нешто га стеже у грлу дебеле усне лагано се трзају.

— Доста... доста...

Па као да се опет укрути.

Са мном ћеш кући, — избаци заповеднички, оштро. — Јеси ли чула?..

Даринка, не пуштајући га, запита поплашено:

— Како је мајка?

— Овђе ти више нема мјеста, — осече газда јаче, а још не сме да је одгурне ни да отворено погледа.

— Мени је само овђе мјесто, — мирније одговори она и нагло се исправи.

— Муж ти отишао, побјегао.

— Да ми се опет врати...

Газда с натегом устаде, па као да се спремаше да пође. Опре се о штап, одахну и каза мекше:

Хајде!..

— Овђе ћу га чекати, бабо, — упорно одговори она, отступајући и заклањајући се за попа. — У његовој кући.

— Чекаћеш?..

И газда заклима главом и рече сажаљујући:

— Јаднице!..

Нијесам јадница. Сретна сам, бабо, — поносито одговори она, па лагано оде у своју собу и донесе једну од хаљиница. Чекам њега... Чекам и дијете наше... Шта би више?

Сагледавши хаљиницу, коју, осмехујући се, раширила пред њим, газда се опет спусти на столицу.

— Дијете?..

Гледа у хаљиницу, гледа у Даринку. Као да не верује... Гледа их опет... Никако да се нагледа. Окрену се попу и, као љутећи се, избаци оштрије:

Па што ми не кажеш?..

Сад није знао шта ће. Спусти главу на штап, као да размишљаше. Једва се поново диже.

Кад је тако, ја иђем, — каза. — Нити коме требам, нити ми ко треба... Због ом...

Даринка му опет ухвати руку. Узалуд, старајући се да изгледа увређен и љутит, трзао је, отимао. Опет је пољуби.

— Откад се нијесам наљубила, — испрекидано проговори, увијајући се око њега. — А ова ме рука толико миловала!.. Мила, мила рука!..

— Остави! рече газда, а глас, омекшао као свила, топло дрхти. И однекуд као да му и фес почео сметати. Узе да га поправља, па онда нагло сакри очи рукавом.

— Остави... Доста...

— Да се сита наљубим!..

Он као да једва дочека што опет може дрекнути:

— А ко ти и прије бранио да љубиш? — узвикну. — Ко је заборавио на моју кућу, на ме?.. Ти, ти, ти... Дигла нос, па ни да дође, ни да се јави... Је ли?.. И сад... сад ја крив...

Одгурну је и оштро додаде:

— Ако ћеш ме љубити, љуби ме у мојој кући... Дођи кад ти драго и љуби... А овђе јок!..

И не осврћући се на попа, као сасвим заборавив на њега, изађе из куће.

XXII.

Кад стиже у Сарајево Миле као да се зачуди... Где ли је?... Зашто је дошао?... Дуго се осврtao на станици, вртио се. Као да тражи некога, који би га упутио где да оде, куда да окрене. Напослетку се одлучи, те лагано, пешке пође у град... Како год коју женску сусретне, загледа је пажљивије. Све му се чини да ће одмах сусрести Десанку. Деси се, па га понека и љубазније погледа и осмехне се на њега. И не обазире се на то... Нико му други не треба, само *она*... Али где је сада?... Како ће је наћи?... Да запита некога?.. А ко би, у овој гомили, могао да зна за њу?...

Сусрете једног младића... Учини му се познат... Јест... Петровић!.. Обрадова се, као да је угледао неког најмилијег. Пође му у сусрет, скидајући ше-

шир и љубазно се смешкајући... А онај ништа... Само га, преко рамена, погледа. Окрену главуи прође даље. Шта ли је то?... Или га није познао, или неће да се јави?... Хтеде да га зовне, заустави... Не усуди се... Изненада, иза леђа му, силовито зазвони̇ше... Почеше викати на њега, дречати. Брзо се осврну, отскочи. Трамвајска кола, која га умало не прегазила, јурнуше мимо њега... Опази неколико лица како га љутито гледају и прете. Рашта?... Шта им учинио?..

Дође до старог, познатог *хотела,* о коме се у свима касабама причале читаве приче. Чак и нејака деца знала за њега, а многе ситније дућанџије, сањајући о будућим пословним везама са Сарајевом, молиле Бога да их поживи барем дотле, док једну једиту ноћ не преноће у њему... Ту обично, свраћали трговци, бакалчићи, попови и учитељи из покрајине. Ту му редовно отседао и отац, давно, кад долазио да га као ђака походи. Ено прозора од собе у којој је ноћивао. Једна ћерчива још и сад искривљена, као што и некад била. Стара, пропржена завеса још сад провирује, а паучина око ње још се једнако лелуја све дебља, гушћа... Како се некад радовао кад би утрчао у овај хотел и пропињао се уз искривљене, истуцане степенице!... Како му ударало срце, кад би прихватио за преломљену кваку на собним вратима!... Колико се пута наплакао загрливши се са оцем, заваљујући се на ниски, климави кревет из кога непрестано испада слама!...

Не размишљајући много сврати тамо. Одмах познаде старог хотелијера, збијеног, кратковратог дебељка, који вечито чучао покрај ниског стола и вечито држао криглу пива пред собом. Слободно, као староме знанцу и пријатељу, приступи му и заиска собу.

— Хе, собу тражиш? — запита дебељко мирно, не помичући се. — Има...

— Хајде... Покажите ми, — замоли Миле живље.

— А немам ти шта показивати... — лено одговори хотелијер. — Имају горе три-четири празне собе... Отиђи и изабери коју хоћеш.

Миле се пope и поче да завирује по собама. Готово у свакој био понеко од путника. Људи иза ручка, разузурили се и мирно спавали у својим постељама. Научени у касабама да и преко дана спавају, ни овде се нису могли одвићи од тога. Ако се посао не може свршити за дан, може за четири... Ко води рачуна о времену?... Главно је, да се мора спавати. Једва натрта на празну собу једну. Њу и одабра. Пртљаге није остављао, јер ништа није ни понио; хаљине није мењао, јер није имао других. Отресе мало прашину са одела и уми се. Па одмах крену да тражи, да пита за Десанку.

Вратио се невесео, забринут. И одмах легао у постељу. А никако да заспе... Сад се поче питати и пребацивати саму себи: зашто је дошао овамо?... Зашто данас изгубио пола дана мотајући се узалуд улицама? Одбацила га, готово га отерала, побегла и опет да пристаје, да је гони... Није ли то лудо?... На шта ће, ако је и нађе?... Шта ће рећи?... Хоће ли признати да је пошао за њом, да је одбегао од куће?... И шта ће она тада?... Неће ли га исмејати, отерати поново?... Али где је она?... Да није одмах отишла Котуру?... Или, можебити, и сама чами у каквом хотелу, не знајући шта ће ни како ће... Ех, кад би то било!... Он, Миле, дошао би као избавитељ неки, да спасе, ослободи... Показао би колико је бољи, поштенији од Котура. Није он онако дрзак ни суров, да одбија од себе некога ко га воли...

А Даринка?... Сирота!... Како је према њој био немилостан!... Шта ли сад ради?... Плаче ли, уздише?... А отац?... Шта ће сада... Нема ли разлога да га прокуне, одбаци? Одлучи, да ће им сјутра писати... Написаће само неколико речи. Тек да заглади погрешку, да их утеши мало... Нека знаду да је овде и — да тражи место. Зар није често причао, како ће сам морати ићи чак и Ми-

трополиту?... Вероваће му. Збиља!... Кад је већ ту, мора потражити место... Ту су пријатељи, који су толико наглашавали како га воле и поштују... У њих се увек и уздао... Њима се мора јавити... Они ће му помоћи да дође до места одмах, без муке.

Негде у запећку поче клопарати миш. Клопара, туче, као да нешто тегли, носи... Шта ли је уграбио?... Кост?... Није кост... Нешто је округло, нешто што се ваља... Орах?... Јест... Није ни орах... Нешто друго... Подиже се и седе на постељи. Погледа по соби... Тамо, крај врата, као кроз танку завесу од мрака запази како се нешто миче... Нешто дебело, пупчасто... Као буре... Па склизну, нестаде га... Замени га некакав рашчупанко, са узбуљеним, големим очима... Као да размахну рукама према њему. Руга се, бекељи... Миле се стресе, згади... Бржебоље упали свећу... Нема никога... Чак се ни миш не чује више... Једино што из друге собе, кроз танку преграду, одјекује равномерно хркање некаква задовољног касабалије. Тај, сигурно, чије пошао у потеру ни за каквом женском нити се брине како ће наћи згодно место.

Читаву ноћ мучио се. Устајао, отварао прозор и гледао на пусту, празну улицу. Ни сам не зна зашто, али се радовао кад би опазио кога. Или раскопчана и упрљана пијаницу који мрмљајући тражи кућу, или какву пропалу женску која убрзаним корацима јури и као да трчи некуда... Не може од стида, а зауставио би их, проговорио с њима... Само нек није овако сам. Само нек има некога близу. Пред зору мало заспа. А чим се почели отварати дућани, дошао сам хотелијер да га пробуди. Није трпео да му гости и изјутра, кад се собе чисте, спавају дуго... Ако су дошли у варош с послом, нека иду и нека свршавају посао. Пошто се обукао, сео је и написао оцу карту. Само неколико речи сувих, обичних... Затим одмах крenуо да тражи *пријатеље*. А једнако се надао да ће и сада срести Десанку. Или ће барем чути нешто о њој...

Најпре крenуо у уредништво *Слова*, листа, који

се тако радо читао у провинцији. Његова су уредника касабалије, од милоште, назвале најлајавијим човеком у земљи... Миле му био и сарадник. Три — четири причице послао за подлистак, набацио неколике шале, написао десетак чланака. „Лајави" уредник према њему био необично љубазан. У писмима га називао и драгим пријатељем и уваженим књижевником. И редовно му прорицао најлепшу будућност. Додуше никад није послао ни једне паре у име хонорара за Милине радове... Али су така писма била милија од новаца... Миле их увек носио у џепу. Читао их по неколико пута, чак и пријатељима показивао. Ко би му још могао та писма да откупи!.. Кад је дошао у предсобље и покуцао на врата, осмехну се. Какво ће да буде изненађење!.. Какав ли дочек!.. Боже!.. Отвори врата и уђезе у собу. У врху, поред прозора, седи ћелави младић, сув, окошт, погурен. Наслонио се на обичан, прост дрвени сто. Пише... По столу, по столицама, по поду, око њега и иза њега, разбацане некакве новине, папири. Испод навилька новина провирује полеђина некакве дрвене књиге. Испод младићева лакта провирују маказе... Тинтарница стара, окрхана, накривила се, улупила... Два преломљена држаља, набачена око ње, као да је подупиру. У другом крају собе, један према другоме, седе за столовима два голобраца. Изгледају као ђаци. Пред њима само некакви папирићи. Ситни, ситни папирићи. Обојица пишу оловкама. Често испод ока погледају један на другога и пригушено се засмеју.

— Коме сад да се јавим? — помисли Миле, стојећи насред собе и зачуђено разгледајући. Где ли је уредник?...

Ћелави младић као да изрони испод новина. Подиже главу и мрко погледа на Милу.

— Шта желите? — запита некако хладно, готово осорно.

— Ја сам Миле Илић, — престави се Миле, лако се наклонивши. — Сарадник сам *Слова*. Тражим господина уредника.

Ћело се на силу осмехну и пружи руку.

— А Ви сте то?... — запева некако танко, цијучући. — Мило ми је, мило ми је... Ја сам уредник... Стричевић...

Миле му сметено пружи руку. Помисли да га варају... Зар баш то он?... То најлајавији уредник?... Немогуће!... Немогуће!... Уредник одгурну неколико новина, које се расуше по поду. Ослободи једну шепаву столицу.

— Изволите сјести... Молим... Пушите ли?... Изволите запалити... Желите ли каву?...

Све отпискута брзо, готово не предишући.

— Хвала... Хвала... — одговори Миле, очаран толиком љубазношћу. — Оставићемо за други пут...

— А баш ми мило што сте дошли, — запева уредник поново, куцкајући пером по столу и милујући још оно мало ретке косе на глави. — Врло ми мило... Управо за овај број, за подлистак, треба ми једна причица... А знам да сте сад донијели...

— Нијесам, — покуњено одговори Миле, обарајући очи као покајник. — Није се могло.

— Свеједно... Добро ће ми доћи и чланак... Само га дајте...

Миле слегну раменима.

— Немам ни то.

Уредник нервозно узви главом. Као да хтеде рећи: „Па што сте, до ђавола, долазили!...“

— Ја бих Вас замолио за једну услугу, — напослетку се усуди Миле да пређе на ствар. А чинило му се да изгледа као просјак који дошао да тражи милостињу.

— За услугу?

Уредник као да опет утону у новине, уозбиљи се. Могло се одмах познати да нерадо слуша некога, који моли за какве услуге.

— Ја бих, знате, желио да сасвим останем овдје, да нађем какво мјесто, — избаци Миле лакше, а непрестано гледа на врата, као да би да измакне из собе. — А Вас толико цијене, почитују... Кад би

Ви били тако добри да ме препоручите, увјерен сам да бих одмах могао лијепо мјесто добити.

Уредник узе једне новине и као да поче нешто тражити. Па узе перо и прибележи нешто. Тек након дуже почивке опет се окрену Мили и као да истински пролаја:

Ви знате, да се угледна мјеста могу добити само од људи који су на истакнутим положајима. Дакле од људи које ја, као уредник једног независног листа, увијек држим на нишану. Сад да одем и да молим те људе за нешто, било би неваметно. Они би ми радо учинили услугу, то знам. Али би ме тим обвезали да и ја будем услужан, да понекад прогледам кроз прсте ако који згријеши... А ја то не могу... Врло, врло радо учинићу све што зажелите, али то Вам учинити не могу. Опростите.

Али

Опростите... То не могу...

И уредник прихвати за перо и поче да пише. Разговора је било и сувише. А послова пуне шаке. Мили није преостајало друго него да изађе.

Прво, немило разочарање!.. Ишао је покисао, снужден. Као да му критичари скресали његово најмилије дело, до кога највише држао. Чини му се, да сваки, кога сусретне, већ зна како га уредник одбио.. И свак се руга... Човек, који писао онака ласкава писма, да му, готово, леђа окрене! Ко би то очекивао?..

Две женске журно прођоше мимо њега. Погледа за њима и полугласно узвикну од узбуђења. Познаде Десанку Брже, као бојећи се да му не побегне, потрча за њом. Хоће да је стигне, ухвати. И одмах овде, на улици, да јој све каже, да се поново обрекне с њоме. Кад их готово сустигнуо, застаде. Како ће да се јави пред оном другом, непознатом?.. Ко је она друга?.. Лепа, млада црнка, додуше... Изгледа мало раскалашна, кокета... Шта би она рекла, кад би им приступио?.. Неби ли га могла осмејати ту, пред толиким светом?.. Пристаде за

њима. Надао се, да ће се ма где одвојити, раставити. Само нек се одмакне црнка и он ће одмах да приступи... Без размишљања... Али што је не пушта више?.. Што је не оставља?... Обе дођоше до омање, скромне кућице, која се стидљиво полегутила између две велике зграде, као поплашени кепец између два дива. Брзо отворише врата, снажно клепнуше канатима. И гласно се смејући утрчаше унутра. Сакрише се. Он се удари штапом по бедри и опет застаде. Шта сад да ради?.. Како ће?.. Да пође за њима?.. Не може... Ко зна у чију су кућу свратиле... Да их чека?.. А кад ће изаћи?..

Неко га пријатељски куцну по рамену, продрма.

— Јеси ли ти, Миле?..

Миле се љутито осврну и као да хтеде да удари, да опсује напасника. Угледа пред собом крупна, трбушаста попа, са кратком, потшишаном брадом, у новој мантији са црвеном поставом, опасана црвеним појасом. Познаде некадањег друга из Богословије, Николу Краљевића, данас конзисторијалног саветника и народног посланика.

— Ти ли си Никола? — весело га запита, намах се одљутивши, и пође да га загрли. Једва те познадох...

Како си, како соколе? загрли поп Никола, гласно, са безбрижношћу човека који је сам са собом потпуно задовољан. Кад си дошао?..

Синоћ.

— А кад мислиш ићи?..

— Тхе, не знам... Ако ћеш да право кажем, не мислим никако ни ићи одавде, каза Миле поверљиво, хватајући га за мантију. Још ћеш ми и ти помоћи да нађем какво мјесто.

Никола као да сакри усне у браду и зачуди се.

Зар нећеш остати у касаби? запита након краће почивке.

— Не мислим... Не свиђа ми се...

— Тамо је ипак боље... Много боље...

Попа Николу, који свршио само Богословију и својим необичним мајсторијама и мало дубљом

кесом једва се докопао садањег положаја, као да проби зној од муке. Никако му неби угодно било, да се наједанпут наметне неко, који има чак и Духовну Академију и још титулу књижевника по врху... Његова срдачност према Мили као да намах попусти. Постаде некако лукав, неповерљив. И одмах поче да се вајка и јадикује. Поче на сва уста да грди и Сарајево и Сарајлије.

— Много, много је боље тамо, — настави живље, наглашавајући сваку реч. — Бољи људи, бољи обичаји... Овђе све искварено, ниско... Свак гледа да ти подметне ногу, да ти скрха врат... Камо среће да сам и ја остао на селу... Боље би било!..

— Али ја не могу тамо... Угуших се, — очајно завапи Миле.

— Овђе ће бити горе.

— Срећан сам био кад сам побјегао.

— А проклињаћеш онај час кад си дошао амо...

Па измисли некакав прећан посао, журно се опрости и хтеде да пође. Бојећи се да Миле не примети како бежи од њега, опет застаде мало. Некако хладно, нимало пријатељски, довршн:

— А ако баш хоћеш да останеш, а ти.... ех... О неком згодну и видном мјесту не смијеш сад ни сањати... Томе се надај доцније, након неколико година... Поднеси, дакле, молбу за какво скромније, заклонитије... можда ће и упалити...

Миле га нетремице гледао, а ништа разумевао није шта говори. Чује само како му нешто тутњи око ушију... Зачувши изненада реч *молба*, некако тупо, готово блесаво понови.

— Молбу?...

— Јакако, брате... Без молбе не иде...

— А кад ће се ријешити? — запита Миле јаче, као трезнећи се.

— Кроз неколико мјесеци...

Никола се лукаво осмехну. Мило му што га тако обмануо, готово препао... Сад, можда, неће ни под-

носити молбе?... Опет му пружи руку и рече љубазније:

— Тако ти овдје иде... Тако... А што се мене тиче, ја могу препоручити... Само ти одмах велим, да моје препоруке не помажу много... Имам много душмана...

Остави га и замаче у споредну улицу. Миле попостаја још мало, почека... Опет баци поглед на малу, скрому улицу. Као да се надао, да ће Десанка наскоро изаћи... Опази како се на једном прозору танка плетена завеса лелуја... Као да неко провирује иза ње... Није ли она?... Није... То ветар повија завесу... Двоструко разочаран, окрену се и изгуби у светини...

XXIII.

Неколико дана Миле узалуђно лутао, обилазио, тражио... Час навраћао пријатељима да распита за место, час терао Десанку, хватао јој трагове. Код пријатеља није имао успеха. Сви били, додуше, и љубазни, и учтиви и слаткореки. Причали и уверавали га како су му наклоњени срцем и душом. Али никакав није смео да обећа да ће га негде препоручити. Тешко је то, невероватно тешко... Неки се изговарали да немају познанства, неки да немају уплива... Један од некадањих његових професора на Богословији, који на својој грбачи и на својој души носио осам кћери, отворено му признао да би му, као нежењи, и био на узлузи. Овако ништа, ништа не може. Ако почне намештати туђинце, како ће се постарати за зетове?.. Још га очински прекори што се тако рано оженио. Па још из касабе... Препоручи му нека нипошто не намирује ни пола туцета деце... Ни—пош—то!.. Он, из искуства, зна како је то неугодно.

Пријатељи га напуштају, Десанка га напушта. Она као да се досетила како је пристао за њом. Зато се сакрива, бежи. Нигде да је нађе. Неколико пута долазио пред ону малу кућицу, стајао, бленуо, чекао је. Узалуд. Пролазници га гурали, полицајци

га гледали некако мрко и неповерљиво и као да се сваког часа спремали да га ухапсе. Једино што понека, нарумењена и накинђурена, женска, наклонивши се, шапне му по коју ласкаву реч, мамећи га... Он као да све то не види, нити чује... Само стоји и чека... Љути се на се, љути и на њу... И гунђа, гунђа непрестано... Куне се да ће се вратити Даринки, оцу... За инат ће се вратити... И, у нади да ће га неко зауставити, задржати, пође... Па се опет врати и, немирно вртећи штапом, чека и гледа...

Нестрпљив, немиран, напослетку се ослободи да ступи у кућу. Натури шешир на очи некако бекријски, кавкаџински. Као да би да се свађа, туче са читавим светом... Мора да је неко у тој кући познаје... Ко?.. Макар ко био... Ако ништа, барем ће сазнати где станује, куд излази... Барем ће је лакше наћи... Дође у мало, тесно предсобље, искићено сасушеним цвећем и свакојаким сликама из илустрованих новина... Закуца на враташца једне собе... Пре него је чуо да му довикнули „слободно", отвори врата. Угледа ону другу, црнку, пратиљу Десанкину. Извалила се на старом, окрпљеном дивану. Лешкари. Држи у једној руци овећу, опшивену књигу, а у другој некакав бич... Седи и чита. Опазивши га, нагло устаде. Немирно остави књигу на диван, одбаци бич у страну. Исправи се и погледа га. Мирно очекиваше шта ће овај лепушкасти а непознати младић да каже. Миле, ненавикнут да много дружи са женскима, порумени. Приступи јој и збуњено, нејасно престави се. Затим, као бојећи се да неби свратила разговор на друго и почела којешта да пита, брзо запита за Десанку.

Аха, — радознало отегну црнка и некако кокетно преврну очима. А што ће Вам она?

Па тако... тражим је...

Ваљда сте познаници? — уситни она, чудно успијајући уснама.

Наравно, — кратко одговори Миле, љутећи се што га засипа узгредицама. — Познајем и њу и оца јој... Одлично...

Понуди га да седне на столицу. Па се опет узвали на диван, забаци мало главу унатраг и поправи хаљину, намештајући се као пред сликаром.

— Она је моја другарица, — опет уситни брзо, готово не предишући. — Најмилија другарица из школе... Код мене и станује... Баш је недавно изишла... Чудим се како је нисте сусрели.

— И ја се чудим, прошапта Миле као за се.

Као да се необично свијао црнки. Доликовало му кад се љути... Све се више румени, очи му севају, непослушна коса расипа се по челу... Изгледа као дете које се раздражило што му не даду играчку... Готово би да га загрли и да му протепа... Толико је сладак!..

— Што она Вас није видјела, томе се не чудим, — живо зачаврља, желећи да му растумачи зашто је Десанка тако слепа и, токорсе, да га умири. — Она сад никог не види... Само једнога... Заљубљена је преко ушију...

— У Котура? нагло узвикну Миле. И одмах као да се побоја да се није одао. Некако мекше и као подругљиво додаде. — Јесам ли погодио?

— Зар и њега познајете? зачуђено запита црнка и узви густим, високо повијеним обрвама.

— Наравно.

— Па Ви све знате.

— Готово све.

Црнка опружи малу ногу у танкој, провидној, ружичастој чарапи, испод широке хаљине, и везеном папучицом поче да куцка по поду. Зажмири мало и као да се замисли... Рашта се он оволико интересује за Десанку?.. Зашто распитује толико?.. Због чега се љути?.. А леп, леп!.. Зашто јој Десанка никад није причала о њему?.. Поћутавши мало, некако обешењачки, и као шалећи се и искушавајући, запита:

— Шта сте мислили под оним *готово?*

Ја не знам нити разумијем како се могла у њега заљубити, дочека Миле лакше, старајући

се да изгледа што мирнији. — Није лијеп, ни паметан много... А суров, груб...

— Аха!... Изгледа као заљубљен! — помисли црнка у себи. — Љут је на супарника.

— А ко ће нас женске разумјети? — рече као узгред и као да поче да поправља косу. Хотимично удеси да јој широки рукав склизне готово до рамена. Обла, бела рука изви се испод њега, потпуно гола. — Ми често одаберемо баш оног одвратног... А што суровији, у толико, чини се, и интересантнији... И боље по њега... Да видите само како Котур снажно држи нашу Десицу у својим шапама! . Хахаха... Трза се сирота као ухваћена птица... Хоће да се отме, да побегне... А он не пушта стеже...

Миле је испитујући погледа. Ова брбљава другарица мора да им зна све тајне... То је сигурно... Сад само треба вешто искушати... Исказаће све...

— И ја сам примјетио, — покуша да каже равнодушно, — како потпуно господари њоме... А чинило се некад, да то никоме неће успјети...

— И мени се чинило, — уситни црнка брже и готово као да бејаше вољна да мало и покуди Десанку. — Она, која је желила да вјечито остане слободна, која се играла са момцима, да се тако пусти!.. Ех, само да сте видјели како се бранила, отимала!.. Рвала се с њим... Испочетка се чинило као да га није ни примјећивала. Окретала се од њега, остављала га... Само се с другима забављала, шалила... Увијек их имала много! Напише му некако дозволила да јој приступи ближе... Пустила да се врза око ње, само да га може исмијавати, ругати се... А он чврст, непоколебив, непопустљив. Не одмиче се, не отступа... Непрестано прати... И док она исмијава, он, без икаква устезања и обзира, грди је, критикује, кори...

Миле пребаци ногу преко ноге и запали цигар. Црнка устаде, донесе пепеоницу и стави пред њега. Узгред се некако саже и, као нехотице, очена се прсима о раме му.

— Кашње га престала исмијавати, — настави поруменивши мало, а мале нешто стиснуте ноздрве као да јој се раширише. — Почела да се свађа с њим. Увијек некакве препирке... За инад све радила што му се не свиђа... Готово се наметала момцима... Пушила с њима, пила покаткад... Он ни тад да отступи... Иде, гони је као нечиста савјест и суди као неумитан судија... Поче, Бога ми, да га се прибојава... Поче га, нехотице, слушати покоравати се понекад...

— Сирота! — искрено је зажали Миле и лако уздахну.

— Сирота! — као зажали и црнка и мученички узви главом. — Да сте видјели само како се мучила тада!.. Јао!.. Јао!.. Често дође мени, обгрли ме, заплаче... Моли ме да је отмем, спасем... Куне га, грди... А ипак се покорава, слуша... Затим, борећи се с њим и са самом собом, поново се отргне... Опет тражи друге, намеће се... И опет се покори... Додије јој, засити се... Дође изморена, малаксала... Још се смије пред њим, прави се весела, ласка, желећи да га удобровољи.

— Што није побјегла? — живо запита Миле, а криво му што као није био ту, да их силом одвоји. — То је барем могла.

— Кушала је, — мирно му одговори црнка. — Побјегла била на село... Заклињала се да ће остати тамо, док га не заборави... А одмах се вратила... Није више могла без њега... Тад сам тек и познала колико га воли... Наметнуо јој се, освојио је... Натурио јој своју љубав... И више јој није ни било спаса...

Миле обори главу и полугласно прошапта:

— Чудновато!

Чудновато, — потврди и црнка и осмехну се на њега. Као да хтеде рећи: „С њоме је свршено. Али још има дјевојака. Не брини!..“

— Чудим се... кад је тако... како је без њега могла да издржи ово... ово кратко вријеме код оца?

Црнка се пожури да и то растумачи:

Отац је често звао, па напошљетку одлучила да му оде мало... Сам јој Котур савјетовао да оде и да остане читава два мјесеца... Чак је и отпратио са двојицом пријатеља... И тамо ваздa мислила на њега... Писала му готово сваки дан... Само ми се чинило да је једанпут покушала да се мало ослободи, да опет удари у страну... Не знам сигурно, али нагађам... Није хтјела да ми прича о томе...

Је ли Вам и то познато? — некако ђаволасто запита и готово му се унесе у лице.

Наравно.

Котур се много љутио ради тога... Чак отишао сам да је нађе и да се објасне. И намамио је да се раније врати...

Одмахну руком да разагна прамен духанског дима, који јој клизио испред очију. Закашља се мало. Након краће почивке, полугласно примети:

Таке смо ми женске... Тешко нас разумјети...

Миле уздахну, и као да се спремао да пође. Црика се тек сада сети да треба почастити госта. Оде, наточи у чашицу ракије и донесе на малом, стакленом послужавнику.

— Колико остајете овђе? радознало запита, приближујући се.

— Ко зна... Можебит' за увијек...

— Збиља?...

Брзо донесе једну столицу и седе му готово уз колено.

Јесте ли већ у служби?

Још не.

Али ћете већ наћи?

Наскоро.

Јесте ли узели стан?

Ни то не.

Она плесну рукама и као да кликну од радости.

Дивота! — На одмах брзо додаде: — И код нас можете добити собу. Мала, али лијепа, угодна.

Накриви главу, зажмири, насмеја се.

Док се не ожените већа Вам не треба.

— Ја сам већ ожењен, — скрушено избаци Миле, мргодећи се.

— Ожењени?..

Гордо забаци главу и лагано се диже од њега. Хтела да му покаже, колико жали што га толико забављала. Касабалија!.. Узе бич, удари се по бедри, па опет седе на диван.

— Не вјерујем да ће Десанка наскоро доћи, — окреса суво, готово раздражено.

Миле устаде, поклони се. Обећа да ће опет доћи. И оде замишљен.

Чим се вратио у хотел, сусрете се с хотелијером. Раширивши се на вратима, са рукама у џеповима и раскопчаним рукавима који му накваšени вином, премери га једним мрким, готово душманским погледом.

— Дошла ти... некаква писма, — отегну зевајући. — Давно ти... дошла, али те с поште нијесу могли прије наћи... Нијесу знали ђе станујеш...

Миле, не хитећи, пође у собу. На столу затече неколике карте и три-четири писма... Позноде очев и Даринкин рукопис... Не хтеде их одмах прихватити... Као да му није ни било до читања... Ипак, не знајући шта друго да ради, узе једну од карата... Загледа се у њу... Поп се, као узгред, тужио на здравље и корио га што је отишао онако кришом, не јавивши се... Молио га да се одмах врати. Макар на неколика дана да се врати, само да утера у лаж оне, који су причали да је побегао.

Миле се спусти на постељу, одбаци карту у страну. Направи некако кисело лице, као да вели: „и с таким ми беспослицама досађују...“ Даринкина писма дохвати и стрпа у џеп... Читаће их сјутра, прексјутра... Има времена... Зна, отприлике, да се и она вајка и да пребацује...

XXIV.

Миле као да неко време оклеваше. Не зна би ли тражио Десанку, или неби. Након онога што му

црнка казала, знао је да ће му бити узалудно... А ипак жели да је види... Од ње саме хоће да чује све... Мора му казати све... Натераће је да каже... И, ко зна, можебит' би могао и помоћи. Ако не воли Котура, ако га се само боји, може је још ослободити. И полетети с њоме у бели свет, далеко.

Отишао је опет у црнкину кућицу. Никога није нашао. Мала једна девојчица изашла пред њега и казала му да никог нема. Узалуд јој причао како мора видети госпођицу Десанку, како јој мора нешто важно саопштити. Није му попуштала. „Нема никога код куће" био јој једини одговор.

Шта му то значи?.. Или заиста нема никог код куће, или неће да га пусте?.. Ко неће да га пусти?.. Црнка или Десанка?.. Или обе?.. Зар се Десанка није могла досетити ко је тражио?.. И зар то није казала црнки?.. Тада зар и одлучиле да га не пусте више. Хоће просто да га отерају као наметљива просјака.

— Морам је видјети, — некако пркосно избаци, идући тротоаром. — Сакрићу се гдјегод, како ме с прозора не би могла опазити... Чекаћу, вребаћу...

Заће у уску, споредну улицу. Стаде крај једне ћоше и чекаше. Чекаће два, три сата, чекаће читав дан. Ипак је мора ухватити... И мора говорити... Ако покуша да га одбије, он ће се наметати, пристајати за њом. Биће дрзак, безобразан... Котур је и освојио својом насртљивошћу... То може и он... Доказаће, да га и у том може надмашити.

По срећи није се начекао. Није прошло ни пола сата, а Десанка изађе из куће. Најпре некако плашљиво извири. Хтела да види има ли кога?... Затим истрча, искочи и журним корацима крену низ улицу. Миле је спази. Изађе из заседе. Што могао брже натури се за њом. Сустиже је.

— Госпођице Десанка! — зовну тихо, задихано, притрчавајући.

Она убрза корак. Поче бежати.

— Госпођице Десанка!

Видећи да му не може умаћи, стрекну. Осврну се.

— Једва Вас ухватих!

— Зашто ме толико гоните? — узбуђено запита она и као да хтеде проплакати. — Шта сам Вам скривила?..

— Волим Вас...

Као гадећи се окрену се она у страну, да га не гледа. Хтеде, ваљда, и нешто да каже, да се окоси. Савлада се. Неугодно јој што их многи пролазници посматрају и загледају... Да се сакрије испред њихових погледа, опет пође брже... Миле пристаде за њом.

— А зашто Ви мене тако одбијате? — меко је запита.

— Морам.

Очи јој се напунише сузама. Изгледало је као да ће гласно заједати. Окрену се према њему и испрекидано замоли:

— Молим Вас, идите... Хајдете... Ако ми и мало добра желите, одмах хајдете...

— Али...

— Молим Вас... Имате ли срца?.. Идите! — готово цикну она.

Њему мило што је овако ухватио па мучи... Свети се... Ни сузе га њезине сад неби умекшале... Дрско јој се прислони уз раме и пакосно добаци:

— Бојите се Котура?..

— Бојим се, — искрено одговори она, лако га одгурнувши. — Зато Вас и молим да ме пустите.

— А ја се не бојим!..

Поносито одиже главу. Измахну штапом по ваздуху, као да би да се бори.

— Вас неће ни прекорити, — брзо дочека она.

— А Вас хоће?

— Хоће.

— Зашто?

— Јер ме воли.

— Па волим Вас и ја, — гласније узвикну Миле, губећи пређашњи став. — Већ сам казао.

А и ја волим њега, — одлучно осече Десанка и севну очима.

Њезина изјава као да га увреди.

— То није истина!

— Ја не лажем, — оштро се окоси она и опет се окрену у страну.

Он се удари у прса:

— Ви сте волили и мене, — каза са пуно увереља.

— Нисам, — мирније му одговори.

— Па зашто сте били онаки према мени?.. Онако... како бих казао... више него љубазни?

Као да заборави да одговара Мили, него неком ближем, милијем, сва задовољна весело одговори:

— Јер сам и последњи пут хтјела да га искушам...

— Ни то није истина, — оштро се брецну он и, желећи у свему да подражава Котуру, као да бејаше спреман и да је удари. Она се поплашено осврте. Погледа да ко не пази на њих и да не прислушкује.

— То је истина, — нагласи јаче, готово прекосећи и, са чудним задовољством, поче причати живље. — Никад ми није допустио да се на дуже времена одвојим од њега... А сам ме наговарао да одем оцу на читава два мјесеца... И још ме сам пратио... Ето то ми било сумњиво... Мислила сам да је попустио у љубави, па хоће да ме се ослободи... Хтјела сам да искушам... Зато сам одабрала Вас, ожењена човјека... И, токорсе, хтјела да Вас мало залудим...

— Ах, — јетко избаци Миле.

— Вјерујте нисам знала да ће се то овако окренути, — дочека она живље, као правдајући се. — Знала сам само, да ће се из једне мале касабе увијек наћи неко ко ће то јавити, испричати... Њему или другом коме... Свеједно... И писма своја хотимично сам писала тако... да може повјеровати у све гласине. — Склопи руке и заемеја се. — И он повјеровао... И дотрчао у касабу... Никад није био тако љутит...

Одушевљено, у чудном заносу неком, заврши:

— Тад сам истом видила колико ме воли!..

Као да се зачуди што се оволико запричала... Још кад би их ко опазио!.. Кад би Котур... Намах се уозбиљи и оштро му погледа у очи.

— Сад сте све чули, — рече некако хладно и осорно. — Ја знам да сам крива пред Вама... Опростите!.. А сад Вас морам оставити... Збогом...

— Нећете, — јогунасто одговори он и препречи јој пут. — Не иде то тако...

— Ако он сазна да смо се састали, биће бруке! — рече му она некако претећи.

— Нека буде!..

Дође јој да викне у помоћ... Чини јој се као да Котур може свакога часа да наљегне и затекне их тако... Јао!.. Шта би тада?.. Раздражена, одлучи да кида под сваку цену... Ако је дошао да убије, нека убије... Она мора кидати...

— Ви немате права да се мијешате међу нас, — гласно му рече, не пазећи ни на пролазнике, ни на кога. — Ви сте нам туђ... Он је мој и ја сам његова...

И, да га сасвим дотуче, додаде жешће:

— Његова *потпуно*... Разумијете ли?

Он стаде као скамењен. Погледа је двоумећи, не верујући. Видећи како га збунила, она се нагло измаче и ишчезну... Тако је брзо нестала, да касније, кад се мало прибрао, није могао да се сети ни куд је окренула. Признала, дакле, и сама да јој он био само играчка. Обична, јефтина играчка... Ништа друго.., Оптрчавала око њега, замамљивала га само зато, што оног дивљака још чвршће хтела да веже за се... Гадна жена!.. Једном сељаку, простаку једном предала се... Потпуно!.. Сасвим!.. Боже!.. Онаки нитков да буде тако срећан! Зажели: да се тога часа сусретне са Котуром... Ту, на улици, да га сусретне и да насрне на њега... Нека гледа ко хоће, нека пази... Шта му стало до света?.. Само да га нађе!.. Само да види!..

Усплахирен, узбуђен, сврати у прву механу. Наручи дволитру вина и спусти преда се на прљав, замашћен сто. Одбаци шешир на оближњу клупу, подними се... И нагло, жедно поче пити... Хоће да се опије, да свисне од пића... И што би живео више?.. Коме треба његов живот?.. Рашта?.. Даринка, у писму, везе, брбља како треба да пази на се због ње, због детета... Луда!.. Шта ће му она?.. Шта ће и дете?.. Шта ће ико?.. До ђавола!.. Луд је био ко је уопште стварао овај свет!..

Ту ноћ преспавао је у механи, на клупи... Пијан се преврнуо на њу... Ту га и оставили да спава.

XXV.

Поп се сваким даном све слабије и слабије осећао. Пробадало га испод ребара, севало у раменима, стезало око срца заустављајући дисање. Нити се коме тужио на болове, ни хтео легнути. Карту, коју недавно примио од Миле, увек носио уза се. И показивао свакоме... Сусретне некога на путу и показује... Нека свак види како још мисли на кућу, како се јавља.

— Обиједили ми дијете, па ето, — прича непрестано и куцка по карти. — Добри људи, али, ето тако, воле да обиједе... Не мисле на Бога... А Даринка, златна душа, одмах и казала да је то обједа... Зна она све...

И прорицаше како ће Миле наскоро да седне уз митрополита. Први, најстарији саветник његов постаће... Његове речи бележиће се у књиге... Толико ће бити чувен и кабаст.

Једнога дана није могао да сам на ручак дође... Митар га држао испод пазуха, готово носио на себи... Он га на рукама унесе и у собу и положи на постељу... А кад га наместио, оде Даринки да јој се јави. Бојећи се да је не изненади и не препане, рече јој благо:

— Ено се поп уморио, па сам га легао да отпочине... Припази на њега.

— Да није слаб? — немирно запита она и одмах пође према соби. Као да предосећала некакву несрећу.

— Ништа је... Ситница, — добаци Митар токорсе да утеши, па брзо умакну кроз врата и оде по доктора.

Кад му се приближила, поп покуша да се придигне... Ослони се на јастук и осмехну се. Па је узе за руку и тихо запита:

— А што си дошла?

— Да видим треба ли што, — као поче се изговарати она.

— Ех, ти се одмах препала, — благо је прекори, милујући је по руци. — А није ништа... Проћи ће то...

Она се саже и поче пипати по душеку. Хтела зар да види није ли му тврдо, јели све чисто око њега. И сама желела да све уреди, намести најлепше.

— Само не пиши ништа Мили о овоме, — замоли је, савлађујући се да не јекне због болова који га мучили. — Ништа... Немој да се дијете препане... Кад успишеш, а ти кажи: „Отац је добро и поздравља те“... Само тако пиши...

— Хоћу, бабо...

Знао је добро да Даринка пише опширна, дугачка писма. Сваки дан. Одговор, додуше, добила само једанпут. Али се на то и не осврће... Никад се и не тужи, не јада, не зове га... Само понеки пут запита за место: је ли добио?... И одмах прелази на друго.. Пише му као да се нада да ће се, кроз који дан, и опет састати, да ће јој опет доћи... Било, додуше, понекад и часова кад би малаксала. Тада се сакрије негде у прикрајак, где нико не види, и плаче... Зажели да се разболи, нагло да се разболи, па да умре... Само нек сазна да је умрла због њега и нека пати ради тога... Ако, можебити, мисли да би га друга и могла усрећити, — ето му друге... Слободан је, не смета му нико... Па се поново прибере и поново соколи саму себе... Не може ни-

како да верује да ће дуго издржати без ње... Немогуће... Ако и не пише, и опет мисли на њу... Нек се и са оном *другом* састане, па ће се и опет сетити ње, Даринке... А она ништа друго и не жели, него да је не заборави... Само то...

У матере ишла редовно, сваки дан. Из старих, јелових сандука, из којих бије пријатан мирис обвехлих дуња и свелог рузмарина, начичканих при врху око хаљина које некад носила на венчању и које брижљиво чува за *укопа*, вади Тата танки, свилени без, разастире га. И сама хоће да скроји коју кошуљу за унуче. Обе седну на ћилим, једна покрај друге, приљубљене. Гледају, размерају, кроје... И свађају се, препиру... Тата једнако моли Бога да јој поклони „унуку“... Хоће малу, милу девојчицу са златном косом као у матере и великим очима плавим као море. Даринка опет жели сина. Жели једра, здрава горштака, као од стене одваљена... Чак се почну и кладити... Тата обећаје пет дуката исплатити унуку, ако се роди. Даринка обећаје четири дуката ћерки... Често их и газда затече у такој препирци. Застане на прагу, рашири се и погледа их зеленим избуљеним очима... Токорсе мргодан, љутит, грди их што говоре, што му не даду спавати. А чим га Даринка обгрли и запита уз коју пристаје, осорно се као обрецне и отргне је од себе:

— Што ме питаш?... Рашта?... Даћу одмах и десет дуката, па нек се роди једно или друго... Само да престане једном тај ваш инат... Да могу мирно спавати...

И одмах се враћа и као одлази. Оставља их само да и надаље несметано причају, а да их он из даљег неопажено слуша и посматра.

Поп јој сваки дан напомињао како треба да оде у посету и пратио је све до газдине куће. Чини му се да би се грдно огрешио, кад би је пустио саму, као слушкињу... И сад, гледајући како се брине и ради око њега, обори главу и уздахну:

— А ко ће те данас отпратити? — запита покуњено.

— Данас нећу ни ићи, — мирно му одговори она. — Имаћу када...

— Муч' стид те било! — као поче се срдити он и карати је. — Зар у матере да не одеш?...

Кад дође доктор са Митром и прегледа га, забрину се. Неколико минута, док га сви гледали и са зебњом и чудним страхопоштовањем, ћуташе... Па као да се једва накани да напише рецепт... Нареди да се пази на њега, да се брижљиво негује... А, изишавши из собе, шапатом рече Митру:

— Овај је човјек при крају... Не може дуго издржати...

Пред вече се по читавој касаби говорило, како је поп на самрти... Само што му још нису свећу упалили... Данас га, додуше, виђели на улици, сретали се с њим. Али сваком изгледао клонуо, изнемогао... Жут, сух, погурен... Дрхће, тресе се... Мањина их тврдила да је то од старости. А већина озбиљно уверавала да је само од жалости за сином.

Иза вечере, по обичају, отишли му многи на село. Жене, хтијући да помогну Даринки, мотљају се по кухињи око уплакане Томане, чисте, распремају. Галаме, препиру се, гунђају... Неке поседале у поповој соби, неке и у предсобљу. Саопштавају једна другој дневне новости, претресају их, допуњују... Једна једина села покрај болесника. А поп, желећи и сад да Даринку осоколи, шали се с њом, задиркује је... Непрестано пуши цигар за цигаром и непрестано збори мукло, заморено... Као за инад женама, прича како јој Миле купио богат поклон у Сарајеву. Купио, каже, гривну која вреди колико вô трогодишњак... И опет показује карту и свима нуди да читају...

У другој соби одељени седели људи. Ћутећи испијали вино и пушили. Сви били дубоко замишљени и невесели. Као да их снашла жалост каква у њиховој кући... И као да су слутили неку голему несрећу, која ће наскоро да задеси читаву касабу...

Попа би некако и прежалили... Хвала Богу... Умрло је толико попова на свету, па нека умре и он... Него ко ће наћи новога?... Како ће се то?... Кад се једном нађе и одабере, не може се више мењати... Станиша читав дан само о томе размишљао. Сад, ето, дошао час да покаже колико зна и колико вреди... Сад или никад... Ако изгуби главу, као што други изгубили — зло... Све оде наопако... Само што ни он није могао да смисли готово ништа. Гомила испушених цигара на широкој линији све више расла, низ празних кавених ибрика ширио се до на крај стола, чак и боци ракије почео да у дно загледа... А све — узалуд... Тешко се ма чему згодном досетити... Тешко... И један Гледстон, кад би однекуд дошао, и он би морао, мислећи о овом, да малакше и да одступи. Напослетку као да пљуну на све... Поче да пере руке као Пилат. Залуд га и Митар и Васиљ молили, преклињали да се прибере, да опет муњне главом.

— Катастрофа је неизбјежна!.. Неизбјежна! — снуждено каже. — Нико помоћи не може... Ни ја, ни нико...

— Нико, — зашушкета и Васиљ и сетно заклима главом.

— А да ме недавно наш Миле послушао, — сад се нико бринуо неби, — опет ће Станиша јаче, лагано увијајући бркове. — Био би досад и инспиталиран овђе...

Његова примедба као да увреди Митра. И ако се љутио на Милу, још му ипак био наклоњен, готово га волео. Сам га често грдио, нападао, али никако није трпео да и други напада.

— Ја бих и сад волио Мили, нег' иком другом, — избаци осорно, инаџијски.

— И ја бих, — усуди се Васиљ да каже, не чекајући на Станишу. Станиша поћута мало. Ухвати се за браду, замисли. Па и он тихо отегну:

— И ја...

— Па да га довучемо! — ускликну Митар радосно и одмах скочи, као да би да пође, да тражи. — Хоћемо ли?..

Станиша се ослони леђима о зид, обори главу, намргоди се. Намах се могло познати, да смишља некакав важан предлог... Оба се загледали у њега. Оба жељно очекивали, када ће поново да проговори... А он једнако ћутао... Као стена... Волео их мучити мало, дражити... И волео да посматра како га гледају са неким дивљењем, као избавитеља.

— Добро би било да покушамо са једном депутацијом, — одлучи се напослетку да проговори. А неће да гледа у њих, него према прозору, као да са ћерчивима разговара.

— О томе овђе нико ништа знати не смије, — нагласи Станиша јаче.

— Ни поп? — уплете се Васиљ, који никако није могао замислити да би нешто и сами, без попа, могли да закључе.

— Ни он, ни Даринка, ни ико.

— А како? — опет запита Митар и немиран, нестрпљив поче ходати по соби.

— Васиљ и тако често иде у робу, у Сарајево, — отегну опет, пошто читав цигар отпушио и утрнуо га. — А и ти Митре, могао би поћи с њим... И ти као да идеш у робу...

Станиша пажљиво погледа не слуша ли их ко. Увек страховао да неко пази на њега, прати га и хоће да предухитри... Тихо, шапатом заврши:

— Да опет потражте Милу, да га нађете... Гледајте да га умолите...

— Душе ми, хоћу! — готово весело узвикну Васиљ и плесну рукама. Станиша метну прст на уста и показа према соби у којој поп лежао.

— Замислите, како би се један отац обрадовао да га опет види... Још би мислио да му се сам вратио... Блудни син!..

Митар одушевљено скиде капу. Издиже је и тресну њоме о земљу.

— Ево главе, ако га не доведем, — викну. — Ако неће милом, хоће силом...

— Пссст... Полако, — опет ће Станиша мекше, тапшући га по рамену. — Овђе ти сила не помаже.

Па се одмакну од зида и пружи им руке

— Дакле пристајете?

— Пристајемо.

— И да пођете још ноћас?

XXVI.

Васиљ и Митар касно су приспели у Сарајево. Хотелијер се баш спремао да затвори врата и да иде спавати, кад обојица бахнуше и заискаше собу... Мрко их погледа и опсова нешто. Окрену се Васиљу, који му био познат као стари *гост* и љутито му пребаци што га сад узнемирује. Као да није могао причекати да сјутра, или потражити какав други хотел!.. Једва се некако утиша и смилова. Угура их обојицу у авлију и дозволи да се сместе где хоће. Па одмах закључа врата и оде спавати.

Чим су уљегли у собу, Васиљ се поче свлачити. Ненаучан на дуг пут, уморио се, па хоће да се одмори. А Митру није било до спавања. Једнако мислио на попа... Чинило му се као да већ умире. И као да га гледа прекорно. Жали се, пребацује му, што му већ није довео сина. Да га још једном види, да се с њим опрости!.. Па зар да мисли на спаваље?.. Сад би најволео, да одмах нађе Милу, да да се разговори с њим... Самртник не може чекати... Одмах, одмах... Само кад би знао где је Миле?.. Ко ће га наћи у оволиком месту?.. И у ово доба!.. Одлучи, да пита хотелијера... Можда ће он знати што... Толики људи долазе овде, па може чути... Макар што је онако суров, макар бесно, питаће га... Нек се извиче и испраска колико хоће... Само нека каже... Потражи дугме од електричног звонцета. Поче звонити. Васиљ га благо прекори:

— Остави, Митре... Касно је... Сад ће и поноћ...
— Нека, брате... Хоћу све да распитам...
— Причекај до сјутра...
— Није мени до чекања...
Па стиште шаку и снажно удари по зиду.
— Нико се не јавља... Скотови!..
— Нико ти се неће ни јавити, — одговори Васиљ зевајући.
Митар зазвони опет.
— Видиш, — прошушкета Васиљ победнички. — Никога нема.
Митар се наљути... Окани се и лупања и звонцета... Нагло отвори врата од собе, рашири се на прагу и дрекну из свега грла попут телала:
— Хееej, има ли ико жив у овој кући?..
Настаде чудно комешање и узбуна. Шкрипе постеље, клепећу столице, звекћу чираци... Неко као да посрну, неко застења... Врата почеше цијукати и отварати се... Иза каната, и зачуђено и поплашено, почеше извиривати многе чупаве главе... Понеки гости, необучени, истрчали па стоје у ходнику... Узбуђени, сањиви, блену, питају се: шта је?.. Где је ватра?.. Камо лопови?.. Јави се и хотелијер... Држи свећу у десној руци, а у левој носи ногу од столице. Иде полако, опрезно... Пажљиво гледа: неће ли га ко из мрака напасти или ударити чим.
— А који оно поганов лаје? — подмукло зарежа, обилазећи са свећом и разгледајући госте.
— Ја сам, — осорно одговори Митар и изазивачки се испрси на вратима. — Звоним три пута, а нико да се јави.
— У мене се, у ово доба, не смије звонити, — поче хотелијер оштро. — Кад ја спавам, тад се не звони, магарче један!..
— Бре немој кевћати, јер ако измахнем разбићу ти пасја уста, — дрекну и Митар раздражен и прихвати се за нож. — Хотел је хотел... Ја смијем звонити читаву ноћ...

Хотелијер исколачи очи од чуда... Погледа га... Први гост који се усудио да му се одупре... Још какав гост!.. Како ли оштре зубе има!.. Паниче једно!..

— Хајде у други хотел, па ако хоћеш звони и у црквено звоно, — одговори му суво, не желећи први да се повуче и први да попусти. — Овђе нећеш...

— Овђе ћу звонити, јер и овђе плаћам, — упорно дочека Митар. — Не спавам џаба.

Хотелијер као да се стидео... Гости још провирују кроз врата или стоје у ходнику... Нико да иде у собу... Сви пазе и чекају: шта ће бити?.. И сад да се понизи пред свима њима?.. Да устукне?.. Никако!..

— Напоље! — загрми јаче, па спусти свећу на тле и као да се поче спремати за мегдан. — Ено ти врата!..

Митар се раскорачи на прагу и засука рукаве. Хотелијер се заблену у њега, премери га... Погледа и на остале госте да види чуде ли се?... Па се одмакну мало, одбаци ногу од столице... Одупре се рукама о кукове, преви се... И онда, одједном, прасну у смех... Бадава!... На поганијег госта још никад натргао није... И силан човек!... Не моли, не клања се... Кад лаје, љуцки лаје!... Не покорова се... Соко... Јуначина!... Смејући се приступи му и ухвати га за руку.

— Хајде да попијемо по чашу вина, — прозбори љубазно (у колико он то могао), готово већ пријатељски. — Ни ја нећу спавати... Хајде!... А баш ми драго што сам се на таког крвника намјерио!...

Одоше до стола, па заседоше... Почеше пити... Као стари, добри другови прибили се један уз другога, колено уз колено... Почеше да причају *жишије* и као да се исповедају... Митар, још увек мислећи на Милу, припита и газду за њ. Исприча: ко је, шта је и какав изгледа.

— А знам га, поганца... Како га не бих знао! — подругљиво дочека хотелијер, прихваћајући за нову чашу. — И он ми гост... Ено му собе близу ваше... Празна... А ћакнут је мало, душе ми... Има доста учевне господе па су ћакнути...

Опширно поче причати о Мили. И како дошао и како вазда шврља некуда, без посла... Никад да се смири, да приседне... Ко да је ђаво у њему... И не поздравља се готово ни с ким... Чак и не говори људски... У истини ћакнут!... А, у задње доба, окренуо наопако... Пропио се... Ако каткад и дође, дође накресан. Чешће никако и не дође... Запије се и спава тамо, у механи.

— Ама он се пропио?... Миле?...

— Заклео бих се да је и сад у механи, — мирно одговори хотелијер. — Ето ту... Није далеко... Сигурно већ спава...

Митар брзо устаде и поче се спремати. Натури капу на чело, притегну јаче појас. Намести да му држак од ножа штрчи на високо... Ко га погледа нека отступи. Нек зна да шале нема...

— Имају ли овђе каква кола? — запита хотелијера оштро, преко рамена. — Згодна, широка кола?...

— Кола?... Шта ћеш с колима? прогунђа хотелијер мргодећи се.

— Требају ми... Одмах...

— Ако баш треба, имам и ја једна, — лено одговори хотелијер и као да хтеде устати. — Сад их не бих дао ни ћаћи... А даћу теби...

— Брате!... Учини ми љубав!...

Притрча му и загрли га, стиште силно. Одмах отрча Васиљу, па га пробуди... Мора се одмах ићи... Није друге... Сваки час је скуп, ни једна минута изгубити се не сме... Живо... Нађути га што се Васиљ тако дуго облачи... Сам му поможе да обуче копоран и да се опаше.

— А хоћете ли далеко? — опет запита хотелијер, пошто наредио да се запрегну кола и вратио се. — Куда?

На станицу, — задихано одговори Митар, запослен око Васиља. — Воз, чини ми се, полази кроз три сата?...

— Кроз два, — поправи га хотелијер.

Чим стигоше кола, сва тројица поседаше. Крenуше према механи... Сад само да га затеку!... Само да не измакне, не сакрије се.

— Ту смо, — наскоро викну хотелијер, наредивши кочијашу да заустави. Па лагано, стењући и кучући, сиђе и полугласно добаци Митру:

— Само ми немој зло какво да направиш... Не волим ја шетати по суду...

Уђоше у механу... Била готово празна... За једним столом седи поднапит надничар, љуља се. По неколико пута пребраја новце који му још преостали... У ћошку се згурило некакво голобрадо момче. Готово се не види од многих празних боца, које су наређане по столу. Некаква нарумењена женска пева му мушкарачким, промуклим гласом неку раскалашну песму... Крај пећи се искривио сув, мршав Дедо. Испија ракију и загрејава према ватри дугачке, длакаве, од духана почађале прсте... Механџија се сакрио иза стола... Натакао дебеле наочари на голем, кукасти нос и чита новине. Најволео да чита тако, иза поноћи, кад га најмање узнемирују... И то само ситне, домаће вести и вести о убиствима... У политику није хтео да гази... „Свака вјера и свака губа хоће данас да се мијеша у то“... Не жели човек да се понижава... Нико да спази Милу... Гледају, осврћу се, траже... Нема га... Напослетку се хотелијер одлучи да сам распита... Приступи механџији, пријатељски га удари по колену и кресну јаче:

Хеј ти, зевзече стари!... Куд си ми сакрио оног мог несретника, оног вртљивог госта?...

Ето ти га покрај зида, — осорно одговори механџија, не мрднувши се. — Тамо му и мјесто.

Миле наузначке лежао, раширио се на клупи. Коса му неуређена, брчићи замршени. Из растворених уста, по необријаној бради, тече пљувачка...

Једна му рука лежи на раздрљеним, голим прсима, друга се опустила до пода... Хаљине изгужване. Улупљен, шешир откотрљао се далеко и шћућурио се под једном клупом.

— И то он! — тужно отегну Васиљ склопивши руке. — Боже!

— Натроље'о се к'о исти кењац! — дочека хотелијер.

Митар обојицу одгурну и наднесе се над Милу. Узе га за руку, попипа по челу... Као да би хтео да види је ли жив?..

— Нема сад времена да разговарамо и забављамо се, — заповеднички брекну, припремајући се да га придигне. — Помозите, да га пренесемо у кола!..

XXVII.

Миле се пробудио у возу, пошто далеко одмакли од Сарајева... Отвори очи, погледа... Свануло... Ослони се на лакат и поче бленути унаоколо... Шта је?.. Где је ово?.. Воз иде, хукти... Тресу се стакла на прозорима, танка завеса повија се. Иза завесе као да угледа понекад Митрову главу, са стиснутим очима. Онога Митра из касабе.. У другом крају као да се згурио Васиљ... И он спава... Јесу ли то заиста они?.. Или сања о касаби, о пријатељима тамошњим?.. Протегну се, придиже... Будан одиста!.. А они ту, поред њега... У возу!.. Откуд у возу?.. Кад се састао с њима? Кад је пошао амо?.. Колико се сећа, заноћио је у механи. И синоћ пио много, одвише... Кад му јуче црнка казала, — а на силу јој уљегао у кућу и натерао да говори с њим, — да се Десанка отселила у Котуров стан, прешла му, — разиграла се свака жилица у њему. Добацио јој нешто гадно, увредљиво... Затим одмах отишао да пије, много, много да пије... И пио је... Зна, да је призивао и некакве непознанце за свој сто... Частио их... Певао је с њима, подврискивао... Касније ударио и у плач... Сетио се оца,

Даринке... Ражалило му се и почео да плаче као дете... Тада је, чини му се, хтео да клекне и клонуо на клупу... Није могао да се држи више... Али како се састао с Митром и са Васиљем?... Где су били они?... Зар међу оним непознатим?... Нису... Или су дошли касније, пошто је заспао?... Можебити... Али како да се нађу у возу?... Зашто... Зевну... Протегну се опет. Тек сада примети како му хаљине неуређене... Јесу ли то они опазили?... Срамота, ако су... Бржебоље поче се намештати, дотеривати... Извади из једног џепа огледалце и чешаљ... Осврну се да види где му је шешир... Шешира није било... Дође му да се прекрсти од чуда... Никад није веровао у приказе, а сад би готово да верује... Или, од пића, почео да помера памећу?... Препаде се од саме помисли на то... Брже приступи Митру и немирно га продрмуса.

— Куд идемо? — нагло запита, једнако га држећи за раме. — Куда?

— Кући, — буновно одговори Митар, не отварајући очију.

Митар се окрену и хтеде даље да спава. Миле не даде... Неће, не може га пустити док све не сазна... Боже!... Да није какво зло починио? Или се каква несрећа десила?... Или...

— Али како смо се нашли? — запита живље, гурајући га. — Откуд ја с вама?...

Митар отвори очи, зевну. Протра крмеље. Па се придиже мало и, саставивши руке изнад главе, заломи прстима.

— Ми смо те амо довукли, — процеди кроз зубе, полугласно. — Био си пијан к'о земља.

— Вини?

— Ми јакако... А ко би други? — као зачуди се Митар.

Миле порумени, застиде се... Дакле га затекли?... Видели га пијана?... Шта ће сад мислити о њему?... Како ће причати?...

— А ко вам каза за ме? — запита покајнички, гледајући кроз прозор у мрачне, дубоке провалије. — Ко вам причао?

— Нијесмо ми питали никога, — слага му Митар мешкољећи се. — Ми у Сарајеву куповали робу, па свернули у механу... Тамо те затекли...

Као да се мало смири. Извади и цигар па, као узгред, запита опет:

— А шта ћу сад код куће?

— Боље ти код куће, него оно тамо, — мирно му одговори Митар, па и он запали. — А сад ти и отац болестан... Ето... Па барем ради њега...

Миле умукну... Отац, дакле, заиста болестан!... Сиромах!... На Даринка?... Није ли и она болесна?... Митар, можебити, неће да каже... Мора, мора да се десила несрећа нека... Има нешто што крију, што неће да кажу... Да нису баш ради тога и дошли?... Да га одвуку кући и да му покажу?... Је ли истина да су куповали робу?... Кад су је куповали?... Зашто их пре није видео ни сусрео се с њима?... Није ли, није ли Даринка у очајању... Не смеде ни довршити... Опет се примаче Митру и склопи руке пред њим.

— А *она* је ли здрава? — запита поплашено, стрепећи.

— Ко?

— Даринка.

— Хвала Богу!

Како ће сада преда њу?... Колико пута одлучивао да се врати кући и никад не могао да се накани! Шта ће му сада рећи?... Како ће га прекорити?... У писмима није хтела, чувала се... Једнако му ласкала, соколила га, тешила... Али сад?... Кад га угледа овако запуштена, јадна, изморена?... Не може ли да му пљуне у лице?... Да га пред свима понизи, сатаре?... И право би имала!... Зар се није играо с њоме грђе него Десанка с њим?... А он зна... ех, зна добро... како така игра боли!... И како вређа!... — Ту, нехотице, измахну руком као да би да прихвати боцу са стола и да отпије.

Ударивши се о седало, трже се... Некако постиђено погледа: није ли опазио Митар? Извади рубац и поче отирати зној. На се угодније намести и причини се као да спава.

На станици најмиње кола, која ће их одвести у касабу... Митар му пријатељски препоручи да се ту, у близини, обрије. Нека купи и шешир, ма какав.

— Запитају ли те код куће, кажи да си сам дошао, — додаде тихо, старајући се да ни Васиљ не чује. — О нама ништа не причај.

— Зашто?... — запита Миле у чуду.

— Тако.

И Митар опет ућута. Прекрсти ноге и поче певуцкати... На крају касабе заједно са Васиљем изађе из кола. Пустише Милу да сам оде до куће... Тако им се чинило згодније...

Кад је отворио врата и утрчао у авлију, Миле поче дрхтати... Шта ли ће сад бити?... Како ће сад?... Ко ће издржати толике сузе?... Толике прекоре!... Крену према соби и стаде. Угледа Даринку. Носи, преко руке пребачене, некакве чапафе и пешкире. Тужна, сетна... Као да никог не види и ништа не чује... Тек кад се приближи, подигну главу... Побледи... Затрепери као шибљика... Леђима се ослони о зид, загледа се... Је ли он?... Је ли?... Варају ли очи?... Благ, радостан осмех заигра јој око усана. Лака румен опет се разли по лицу.

— Јеси ли дошао да га видиш? — нежно запита, па му слободно приступи и наслони се на њега. — Ено га лежи...

— Зар? — некако тупо отегну Миле, не знајући шта друго да каже ни да запита. — Жив?

— Питао за те два пута... И рекла сам да ћеш доћи...

— И ти си знала?

— Вазда сам вјеровала да ћеш се вратити... Знала сам...

Па га обгрли, узе за руку и мирно поведе у собу.

— Хајде, да га видиш!...

Поп и сад лежао на својој постељи. Пушио и разговарао са газдиницом Татом и са газдом Михом, који и опет дошли да га походе. Лице му увело, испијено. Очи влажне, мутне, дубоко утекле у главу испод чела... Усне бледе. Бркови замршени, почађали од духанског дима; седа брада прекрила му раздрљена прса и пала по јорган у...

Чим Даринка са Милом уђезе, он као да се исправи мало. Погледа их... Узви обрвама, испусти цигар... Изненада подиже сухе руке и рашири их.

— Миле, синко... Зар ти?...

Миле се отрже од Даринке. Потрча и спусти се поред њега... Заплака...

— Ама баш ти? — запита поп, хватајући га за главу и милујући. — Ти?

— Ја, бабо, ја, — одговори Миле јецајући.

Поп се немирно окрену и позва Тату.

— Ходи, да га видиш!.. Гледај! — узвикну задовољно а све дрхти на постељи. — Он!.. Је ли?..

— Он, — весело потврди и Тата и лагано приступи Мили, да се поздраве.

Поп сад позва Даринку и као прекори је:

— Зар га не видиш?

— Видим, бабо, — мирно одговори она, а наслонила се на оца, па се само смешка.

Поп као да то није ни чуо... Опет погледа на Даринку и опет узвикну:

— Па што не станеш поред њега?.. Да вас обоје видим... Обоје... Ех... Обоје!..

Збаци јорган са себе и исправи се. Покуша да устане, да пође према њима. Опет малакса на постељу, паде... Завађен наузначке склопи руке и поче молити. Јака од кошуље као да га стезала. Раскиде је... Показа на прса па на прозор... Треба да се отвори, загушљиво је... Поново се придиже. Изненада се сав изви и с руком грчевито стиснутом код срца, као да посрну.

Брзо притрчаше да га придигну. Окупише се око њега. Тата му се наднесе над главу, загледа му у очи, узе га за руку.

— Дајте свијећу, — прошапта некако побожно, шапућући. — Умро је... Покој му души!..

Газда Михо сними свој црвени фес са главе, па се прекрсти.

— Покој му души!..

Па приступи Мили, који се спустио крај мртва оца.

— Оплачи га, јер још не знаш шта си изгубио.

И онда, као за се, додаде полугласно:

— Шта тражи овај свијет не знам. Ови што капом вјетар гоне и што мисле, да су чвршћи, кад сами себи чупају корјен, ни не слуте колико је магле у тобожњој срећи свијета... Не пуца, ко ево овом, што умрије сад, никад другом срце за њима... А ми знамо, што их рађамо, како нам је... Ми и знамо само, да нема среће без свог кута.

Па, готово заповеднички, понови Мили:

— А ти ћеш сад да узмеш очев крст. Понеси га, ђе је он стао. Ту је, дијете, наша школа живота.

PG
1418
C58M4

Corovic, Svetozar
Medu svojima

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY